

Kurdiyat

e-ISSN 2717-8315

Yıl/Sal/Year: 2023 Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-Ağ/Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kurdiyat>

Kurdiyât

Kurdiyât - Year/Sal/Yıl: 2023, Issue/Hejmar/Sayı: 8
e-ISSN: 2717-8315

Kurdiyât is an international scientific peer-reviewed journal
Kurdiyât kovareke navneteweyî, zanistî ya bihekem e
Kurdiyât uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir

Period | Peryod | Periyod

Biannually, June and December
Salê du hejmar, Hezîran û Kanûna Pêşîn
Yilda iki sayî, Haziran ve Aralık

Scope | Vegirî | Kapsam

Kurdish Language, Culture, Literature, History and Art
Ziman, Çand, Wêje, Dîrok û Hunera Kurdî
Kürt Dili, Kùltürü, Edebiyatı, Tarihi ve Sanatı

Language Publication | Zimanê Weşanê | Yayın Dili

Kurdî, Türkçe, English , عربي , فارسی

Articles should include a title, abstract (250-400 words), keywords (at least 5 concepts) in at least two languages, especially Kurdish and English, and should be prepared in accordance with APA 6 citation system.

Gotar divê sernavê, kurteyê (250-400 peyv) û peyvên sereke (herî kê m 5 têgeh) bihewîne ku ew kê mî bi du zimanan bê nivîsîn, bi taybetî jî kurdî û inglîzî, herwiha gotar divê li gorî sîstema jêderan a APA 6ê bê amadekirin.

Makaleler Kürtçe ve İngilizce başta olmak üzere en az iki dilde başlık, özet (250-400 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram) içerir ve APA 6 atıf sistemine uygun olarak hazırlanır.

Executive Office | Rêvebirî | Yönetim Yeri ve Adresi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yaşayan Diller Enstitüsü, 65080, Zeve Kampüsü, Tuşba/Van
Phone/Têlefûn/Telefon: 04322251452, Fax/Faks: 04322251228

Contact | Têkilî | İletişim

e-mail: kurdiyât@yyu.edu.tr | yde@yyu.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/Kurdiyât>

Design | Rûpelsazî | Dizgi

Öğr. Gör. Erdal YILDIZ, Van YYÜ

Abstracting and Indexing Services | Dizinlenme ve Kataloqlama Bilgileri

ASOS, EuroPub, OpenAIRE, Google Scholar, Index of Academic Documents, ACARINDEX, Ideonline, İSAM, ResearchGate.

Publication Date | Tarîxa Weşanê | Yayın Tarihi

December/ Kanûna Pêşîn/ Aralık 2023

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ

Publisher | Weşanger | Yayıncı

Van Yüzüncü Yıl University Institute of Living Languages
Zanîngeha Van Yüzüncü Yıl Enstîtuya Zimanên Jîndar
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü

Owner | Xwedî | Sahibi

On behalf of Van Yüzüncü Yıl University Institute of Living Languages
Li ser navê Zanîngeha Van Yüzüncü Yıl Enstîtuya Zimanên Jîndar
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü adına
Prof. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ

Editor in Chief | Edîtor | Editör

Doç. Dr. Yakup AYKAÇ

Field Editor Board | Edîtorên Biwarî | Alan Editörleri

Doç. Dr. Haşim ÖZDAŞ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Kenan SUBAŞI Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üye. Ömer DELİKAYA Bingöl Üniversitesi, Türkiye
Dr. Öğr. Üye. M. Şirin FİLİZ Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye

Language Editors | Edîtorên Zimanî | Dil Editörleri

Hacı YILMAZ, Öğr. Gör., Van YYÜ (İngîlîzî/English/İngilizce)
Kenan SÖYLEMEZ, Master, Van YYÜ (Tirkî/Turkish/Türkçe)
Mahmoud ALNAFFAR, Öğr. Gör., Van YYÜ (Erebî/Arabic/Arapça)
Sinan ÇAKAR, Dr. Araş. Gör., Van YYÜ (Farisî/Persian/Farsça)

Writing Editors | Edîtorên Rastnivîsê | Yazım Editörleri

Hakan ÇELİK, Master, Van YYÜ
Fatoş ARSLAN, Master, Van YYÜ

Final Reading | Xwendina Dawî | Son Okuma

Kenan SÖYLEMEZ, Master, Van YYÜ
Fırat ATILGAN, Master, Van YYÜ

Editorial Board | Lijneya Weşanê | Yayın Kurulu

Prof. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. M. Zahir ERTEKİN	Mardin Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Pakhshan Sabir HAMAD	Soran University, KRG/Iraq
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN	Dicle Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Yadgar Rasool H. AMEEN	University of Soran, KRG/Iraq
Associate Prof. Hassan SARBAZ	University of Kurdistan, Iran
Associate Prof. Hemin Omar AHMAD	Soran University, KRG/Iraq
Doç. Dr. Ahmet KIRKAN	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN	Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Kenan SUBAŞI	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Osman ASLANOĞLU	Dicle Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Yakup AYKAÇ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Assistant Prof. Hewa Salam KHALID	Indiana University, USA
Assistant Prof. Yadollah PASHABADI	University of Kurdistan, Iran
Assistant Prof. Abdulsalam N. ABDULLAH	University of Zakho, KRG/Iraq
Assistant Prof. Habilallah SALIMI	University of Kurdistan, Iran
Assistant Prof. Zaniar NAGHSHBANDI	University of Kurdistan, Iran
Dr. Öğr. Üye. Zafer AÇAR	Bingöl Üniversitesi
Dr. Nurettin ERTEKİN	Hakkari Üniversitesi, Türkiye
Dr. Yusuf BALUKEN	Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye

Advisory Board | Lijneya Şêwrê | Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdullah KIRAN	Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Farouk ISMAEL	Universität Hamburg, Germany
Prof. Dr. Halit DEMİR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ	Dicle Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hayreddin KIZIL	Dicle Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hayrullah ACAR	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Jaffer SHEYHOLISLAMI	Carleton University, Canada
Prof. Dr. Ludwig PAUL	Universität Hamburg, Germany
Prof. Dr. Yadgar Rasool Hamad AMEEN	University of Soran, KRG/Iraq
Associate Prof. Bakhtiar SADIJADI	University of Kurdistan, Iran
Doç. Dr. Kemal KAYA	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Kenan BULUT	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Mahmut DÜNDAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Necat KESKİN	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Dr. Michael CHYET	Washington Library, USA

Kurdiyât, 8

Reviewers of the this Issue | Hekemên vê Hejmarê | Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Abdulcebbar KAVAK	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Ali TENİK	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Canser KARDAŞ	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Necat KESKİN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. İlyas SUVAĞCI	Hakkari Üniversitesi
Dr. Nevzat EMİNOĞLU	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Nurettin ERTEKİN	Hakkari Üniversitesi
Dr. Ömer TAY	Bingöl Üniversitesi
Dr. Sinan ÇAKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Şehmus ORKİN	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Yusuf BALUKEN	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Zafer AÇAR	Bingöl Üniversitesi

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors and the publication rights belong to the Van Yüzüncü Yıl University Institute of Living Languages. It may not be reproduced or reproduced in any form, in whole or in part, without the permission of the publisher. Editorial board of the Journal is free to publish and publish the articles. Articles submitted to the journal are not returned. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

Berpirsiyariya meqaleyên ku di kovarê de têne weşandinê ya nivîskarên wan bi xwe ye. Heqê weşana gotaran jî aîdê Enstîtuya Zimanên Jîndar a Zanîngeha Wan Yüzüncü Yilê ye. Qismen yan jî bi tevahî, bêyî destûra weşanger tu gotar nayê çapkirin û zêdekirin. Lijneya Weşanê di biryara xwe ya weşandin yan jî neweşandina gotarê de azad e. Gotarên ku ji bo kovarê hatine şandin bi şûn de cardin nayên îadekirin. Lijneya kovarê û komîteya editîtorî derbarê gotaran da mesûliyeta qanûnî qebûl nake.

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına; yayın hakları ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü'ne aittir. Yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Dergiye gönderilen makaleler iade edilmez. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

Contents/Naverok/İçindekiler

Research Articles/Gotarên Lêkolînê/Araştırma Makaleleri

ŞOPA FEQÎYÊ TEYRAN DI EDEBÎYATA TESEWUFÎ DE

The Place of Feqîyê Teyran in Sufi Literature

Feqîyê Teyran'ın Tasavvuf Edebiyatındaki Yeri

Ayhan YILDIZ—7

BANDORA ŞAXA TERÎQETA QADIRÎ-XALISÎ LI ANATOLYAYÊ

The Influence of the Sufi Order Qadirî-Khalisî in Anatolia

Kadiri-Halisi Tarikat Kolunun Anadoludaki Etkisi

Veysel BAŞÇI—31

MIRINA KALEKÎ RIND WEK BILDUNGSROMANA REWŞENBÎREKÎ KURD

Mirina Kalekî Rind as Bildungsroman of a Kurdish Intellectual

Bir Kürt Aydınının Oluşum Romanı Olarak Yaşlı Rind'in Ölümü

Mehmet YILDIRIMÇAKAR & M. Zahir ERTEKİN—51

ÂŞIK VE DENG BÊJ İCRALARINDA DİNLEYİCİ ROLÜ (KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ)

The Role of the Audience in Aşik and Dengbêj Performances (A Comparative Analysis)

Rola Temaşevanan di Performansa Aşiq û Dengbêjan de (Analîzeke Berawirdî)

Memet Metin BARLIK & Nevzat AĞÇAKAYA—69

Bibliography/Bîbliyografya/Bibliyografi

TÜRKİYE'DEKİ BAZI YAZMA ESER KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN "KÜRDÎ" KÜNYELİ MÜELLİFLER VE ONLARA AİT ESERLER

Nivîskarên bi Nasnameya "Kurdî" û Berhemên Wan di hin Pirtûkxaneyên Destxetên Tirkiyeyê da

Authors with "Kurdî" tags and Their Works in some Manuscript Libraries in Turkey

Kenan BOZKURT—85

Book Review/Nirxandina Pirtûkê/Kitap İncelemesi

RÊZIMANA ZAZAKÎ YA DEVOKA GINGIMÊ

Pınar YILDIZ—147

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1329084

Rüpel/Sayfa Page: 7-30

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türü: Research Article/Gotara Lêkolînê/Araştırma Makalesi
Received/Dema Hatînê/Geliş Tarihi: 18.07.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 10.11.2023
Ayhan YILDIZ, Dr. Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi.
ayhanyildiz@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8763-4182

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by iThenticate plagiarism website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar herî kêm ji aliyê du hakeman va hatiye nixandin û di malpera intihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atıf: Yıldız, A. (2023). Şopa Feqîyê Teyran di edebiyata tesewufê de, *Kurdiyât*, 8, 7-30.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1329084.

ŞOPA FEQÎYÊ TEYRAN DI EDEBİYATA TESEWUFÎ DE

Ayhan YILDIZ

Kurte

Mijara vê xebatê hêla tesewufî ya Feqîyê Teyran e. Vî şairê klasîk ê edebiyata kurdî ku bi berhemên xwe yê di terza edebiyata gel a tesewufî de bala lêkolînerên tarîxa tesewufa Îslamî û dîroka edebiyatê kêşeya, di qonaxên dîrokî yê edebiyata kurdî de cîyê xwe negirtîye. Çexera wî ya edebî ya di edebiyata kurmançî de û aliyê wî yê tesewufî yê di dîroka tesewufa Îslamî de hêjayî lêkolînê bû. Wî çawa ku qonaxeke nû bi navê “edebiyata tesewufî ya gel a kurmançî” li edebiyata kurdî zêde kirîye, karîgerîyek li ser edibên edebiyata klasîk a kurmançî yê pey xwe jî kirîye û ev karîgerîya wî ya edebî-tesewufî li ser şairên mîna Melayê Bateyî, Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr, Şêx Nûredînê Birîfkanî û Elîyê Findikî bi zelalî xuya dike. Lewre divê ku di qonaxên dîrokî yê edebiyata kurdî de bi vê bizavê binbeşeke nû ji vê bizava wî re bihê vekirin û di dîroka edebiyata tesewufî ya Îslamî de, li kêleka şairên edebiyata tesewufî ya gel a îslamî Yunus Emre û Kaygusuz Abdal ji Feqî re jî cih bihê veqetandin. Ji ber van egeran ev lêkolîn, bi armanca ku van aliyên wî yê cîyawaz bi zelalî dîyar bike dereket rê. Îddîaya vê lêkolînê ew bû ku cîyê Feqî, di qonaxên dîrokî yê edebiyata îslamî ya kurdî û tevgerên tesewufî yê îslamî de cîyekî xweser e. Lewre vê xebatê, ji teknîkên rêbaza kalîtatîf bi lêhûrbûna ser berhemên wî, xebatên ku berê li ser jîyan, berhem û kesayetîya wî ya edebî hatine kirin û bi teknîka hevîtina digel çavkanîyên hevdem bi kar anî. Bi vî awayî gihaşt wan vedîtin û wê encamê ku Feqî bi terzê zimanê berhemên xwe, bi riwangeha xwe ya edebî û tesewufî ji şairên kurmançî ên berî xwe cîyawaz e, çexereke nû di qonaxên dîrokî yê edebiyata kurmançî de vekirîye.

Peyvên Sereke: Dîroka edebiyatê, Edebiyata tesewufî, Edebiyata gel, Nutuq, Feqîyê Teyran.

Feqîyê Teyran'ın Tasavvuf Edebiyatındaki Yeri

Özet

Bu çalışmanın konusu Feqîyê Teyran'ın tasavvufî yönüdür. Tasavvufî halk edebiyatı tarzı eserleriyle tasavvufî İslam tarihçileri ve edebiyat tarihçilerinin dikkatini çeken bu kalsik Kürt edebiyatı şairi, Kürt edebiyatı tarihi dönemlerindeki yerini alamamıştır. Onun Kurmanci edebiyatındaki edebî çığır ve İslami tasavvuf tarihindeki tasavvufî yönü araştırmaya değerdi. O, Kürt edebiyatına “Kurmanci halk tasavvuf edebiyatı dönemi” adıyla yeni bir boyut kazandırmış, kendinden sonraki klasik Kürt edebiyatı edipleri üzerinde bir etki bırakmış ve bu edebî-tasavvufî etkisi Melayê Bateyî, Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr, Şêx Nûredînê Birîfkanî û Eliyê Findikî açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Kürt edebiyat dönemleri tarihinde bu akımla yeni bir alt başlık açılmalı ve İslami tasavvufî edebiyat tarihinde de İslami tasavvufî halk edebiyatı şairlerinden Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'ın yanbaşında Feqî'ye de yer ayrılmalıdır. Bu sebeplerden bu araştırma, onun bu farklı yönlerini açıklığa kavuşturmak amacıyla yola çıktı. Feqî'nin İslami Kürt edebiyatının tarihi dönemlerdeki yeri ve tasavvufî İslam hareketlerindeki yeri özgün olduğu, bu araştırmanın iddiasıdır. Dolayısıyla bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden eserlerini ve daha önce onun yaşamöyküsü, eserleri ve edebî kişiliği üzerinden yapılan çalışmalarını inceleme tekniği ve çağdaş kaynaklarla görüşme tekniğini kullandı. Bu şekilde şu bulgu ve sonuçlara ulaştı: Feqî, eserlerinin dil tarzıyla, edebî ve tasavvufî bakış açısıyla, kendinden önceki Kurmanc şairlerden farklıdır ve Kurmanci edebiyatının tarihi dönemlerinde yeni bir çığır açmıştır.

Anahtar Sözcükler: Edebiyat Tarihi, Tasavvuf Edebiyatı, Halk Edebiyatı, Nutuk, Feqîyê Teyran.

The Place of Feqîyê Teyran in Sufi Literature

Abstract

The subject of this study is the sufi aspect of Feqîyê Teyran. This classical Kurdish literature poet, who attracted the attention of sufi Islamic historians and literary historians with his sufi folk literature style works, could not take his place in the historical periods of Kurdish literature. His literary breakthrough in Kurmanji literature and his mystical aspect in the history of Islamic sufism were worth researching. He added a new dimension to Kurdish literature with the name of “Kurmanji folk sufi literature period” and left an impact on the classical Kurdish literature writers after him, and this literary-sufistic influence was reflected in the likes of Melayê Bateyî, Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr. Şêx Nûredînê Birîfkanî û Eliyê Findikî are clearly seen. Therefore, a new subtitle should be opened with this movement in the history of Kurdish literary periods, and a place should be reserved for Feqî alongside Yunus Emre and Kaygusuz Abdal, two of the Islamic sufi folk literature poets, in the history of Islamic sufi literature. For these reasons, this research set out to clarify these different aspects of it. The claim of this research is that Feqî's place in the historical periods of Islamic Kurdish literature and his place in sufi Islamic movements is original. Therefore, this study used qualitative research methods, the technique of examining his works and previous studies on his biography, works and literary personality, and the technique of interviewing contemporary sources. In this way, he reached the following findings and conclusions: Feqî is different from the Kurmanji poets before him, with the language style of his works and his literary and sufi perspective, and he broke new ground in the historical periods of Kurmanji literature.

Key Words: History of Literature, Sufi Literature, Folk Literature, Speeches, Feqîyê Teyran.

Destpêk

Berhemên Feqiyê Teyran mîna *Dîwana* Melayê Cizîrî (1640-1568) wekî dîwaneke liserhev di wextê xwe de negihaştîye ber destê lêkolîneran. Tenê bi awayê orijînal helbesteke wî bi terzê mişa'ereyî di *Dîwana* Cizîrî de cih girtîye. Wekî edîbekî edebîyata kurmancî jî, bihîştina navê Feqî jî sedsala 17an vir ve bi Ehmedê Xanî (1651-1709) dest pê dîke. Mela Mamûdê Bazidî (1797-1867) jî hin berhemên wî îstînsax kirine û ji bo paraştinê dane A. Jaba. Hêjayî gotinê ye ku lêkolîna Herekol Ezîzan (1941), ya M. B. Rûdenko (1965), Aramê Çaçan (1974) û Ebdulreqîb Yûsuf (1988) hinek agadarîyên giring li ser Feqî û berhemên wî berhev kirine. Digel ku li cîyên cuda cuda berhemên wî di “keşkûl” û “mecmûe”yên cîya cîya de hebûn jî (bnr. Aykaç, 2023: 40), bi xebata Seîd Dêreşî û Pêzanê Elîxan (1989) cara ewil *Dîwana* Feqiyê Teyran bi tîpên erebî li Bexdayê gihaşt ber destê lêkolîneran. Piştî vê xebatê edî lêkolînerên nû, bi halaneke nû dest pê kir, li ser jî, berhem, kesayetîya edebî û tesewufî ya Feqî lêkolîn çê kir û wan hewl da ku cîyê wî yê nav edebîyata kurmancî û edebîyata tesewufî binirxînin.

Gava mirov bala xwe dide raborîya giştî ya van lêkolînen berê, dibîne ku Feqî, herçiqas şairekî klasîk ê edebîyata kurmancî ye jî, çend taybetmendîyên wî yê xweser ên “edebî” û “tesewufî” hene ku ji şairên din cîyawaz dibe. Digel ku hevdemê Şêx Şemsedînê Qutbê Exlatî (1588-1674), Mela Mehmûd/Hemîdî (ss. 16) û Melayê Cizîrî ye jî, bi terzê hûnandina teşeyên helbestên xwe, bi mijarên berhemên xwe û bi zimanê helbestên xwe xwedî cîyekî cîyawaz e. Feqî herçendî mîna Exlatî û Cizîrî çawa ku edîbekî edebîyata kurmancî ya tesewufî ye jî, ew di nav edebîyata tesewufî de bi taybetmendîya xwe ya “Edebîyata Tesewufî ya Gel” derketîye pêş û ji şêwaza wan a edebîyata tesewufî ya dîwanî cuda bûye. Wî ji çîna serdest a qesrê zêdetir berê bal û dêhna xwe daye ser çîna gel û rasteraşt bi bêjeya “xelqino” xitabî gel kirîye. Bi vî awayê jî edebîyata tesewufî ya gel a tekyayê ya tirkî, dirûvê wî dide edîben mîna Yunus Emre (kd. 1338) û Kaygusuz Abdal (wl. 848/1444). Bi ser vê cîyawazîya xwe jî, wî karîgerî li ser hin edîben edebîyata kurmancî yê pey xwe yê mîna Melayê Bateyî (ss. 18an) û Elîyê Findikî (kd. 1968) kirîye û wan li ser şopa wî berhemên xwe dane.

Feqî bi helbesteke xwe ya sofîgerî di hemû çapên *Dîwana* Melayê Cizîrî de cih digire, bes heta zemanekî dûr û dirêj bi awayekî muteber bîyografîya wî û bi terzekî birêkûpêk *Dîwana* wî derneketibû pêşberî edebîyatperweran, nirxandinên akademîk li ser kesayetîya wî ya edebî û bîr û rayên wî yê entelektuelî kêr hatibûn kirin. Di biwarê qada bîyografîya Feqî, berhem û nêrînen wî de hîn jî karê lêkolîne heye û divê hin pirs bihên kirin. Ji ber ku her lêkolîneke zaniştî civakî di her rewşê de îlhez divê bi *pîrs* û *pîrsgirêkê* dest pê bike (Tayşir, 2020: 35). Li vir, ji ber ku bi zelalî ne diyar e ev xebat jî, şairê edebîyata klasîk a kurmancî Feqî, li gor kategorîyên ilmê edebîyatê bi berhemên xwe di nav kîjan bizava edebî de cîyê xwe digire mereq dîke, vê rewşê wekî problem li qelem dide û hewl dide ku wê çareser bike.

Di pey vê pîrsa eslî de mirov dikare van pîrsên ku têkilîya wan bi vê lêkolîne re hene rêz bike: *i)* “Gelo Feqiyê Teyran şairekî gelêrî ye?”, *ii)* “Gelo ew mîrekî qesrê ye?”, *iii)* “Gelo ew dengbêjekî gel e yan şairekî fermî yê qesrê ye?”, *iv)* “Gelo ew muderrîsekî medreseyî ye ku li kêleka Melayê Cizîrî rûniştîye ders daye feqîyan, yan şagirtekî Melê ye?”, *v)* “Gelo peywendîya hizrên

sofigerî yên Feqî bi rastî jî bi bîr û bawerîyên êzidîtîyê re hene yan na?” *viii*) “Gelo birra ew ronakbîrekî neteweperwer û welatparêz ê gelê kurd e?”, *x*) “Gelo birra jî Feqî di biwarê ilmê kelam û felsefeyê de jî nêrînên xwe derbirîne?” *xi*) “Ji berhemên wî dîyar dibe ku Feqî aşîqekî raşteqîn ê Xwedê ye, baş e gelo îca hezkirina wî ya ji bo cenabê Hz. Pêxember çawa ye?” *xii*) “Gelo di navbera hizrên wî yên tesewufî û gelperwerîya wî de peywendîdarîyeke çawa heye?”

Her lêkolînerekî/ê Feqî, ew li gor bîr û bawerîya xwe pênase kirîye. Hinekan ew şoreşgerê karkeran, hinekan ew filozofê tebîetê, hinekan ew têkoşerê dijberî feodalîzmê, hinekan ew dildarê ilmê kelam, hinekan ew nêzî bawerîya êzdayetîyê û hinekan jî ew wekî dengbêj li qelem daye. Di vê rewşê de bivê nevē problema naskirina wî zehmet dibe û mirov ji wî û bîr û rayên wî dikeve nav fikaran. Lêkolînerek, piştî ku problema xwe ya xebatê dîyar dike, berê xwe dide sehayê û dikeve pey lîteratura qadê (Kuzu, 2013: 34). Tiştê ku di pêvajoya lêkolînê de li pêşberî vê xebatê ye ew e ku hîn jî *bersiva* van hemû pirsan bi zelalî nehatîye dayîn. Li vir berî ku serî li berhemên Feqî bihê xîştin, dê “lîteratura qadê” ya têkildarî Feqî û berhemên wî bihê xwendin û nixandin.

Lêkolînerek gava mijarekê ji bo lêkolîna xwe ya kalîtatîf hilbijêre, çawa ku divê rewşa heyî ya têkildarî lêkolînê dîyar bike, divê “sedem”ê ku wî ev mijar hêjayî lêkolînê dîtîye û hilbijartîye jî dîyar bike (Ekiz, 2017: 207). Piştî vê, bivê nevē mirov li ser vê helwestê digel hindêk şiroveyan, nîqaşeke kurt jî li ser tarîxa pirsê divê bihê bersivandin û problema ku divê bihê çareserkerin bike. Sedemê mezîn ê ku vê lêkolînê berê xwe daye vê mijara tesewufa Feqî ew e ku çawa ku alîyê edebîyata klasîk a tesewufî-îslamî ya kurmançî heye, wisa alîyê wê yê edebîyata dînî-îslamî ya giştî jî heye. Çûnkî Feqî, bi nêrînên xwe yên dînî-tesewufî, heq dike ku di tarîxa tesewufa giştî ya Îslamî de jî cîyê xwe bigire. Ji ber ku heta niha lêkolînên dîrokî yên tesewufî yên gelên cîran cih nedane wî, hêvî bi vê xebatê ew e ku ew jî heqqê Feqî bidinê û di nav klasîkên tesewufê de wî bi cih bikin.

Feqîyê Teyran di raborîya dîrokî ya edebîyata klasîk a kurmançî de digel ku xwedî cîyekî gewre ye û gelek lêkolîn li ser wî hatine kirin, hîn jî li ser cîyê wî yê edebî û fikrî yê di nav qonaxên edebîyata kurdî de nîqaş berdewam dikin. Ev lêkolîn hewl dide ku di pey xwendin û nixandina lîteratura vê qadê de, li ser bingeha berhemên wî cîyê wî yê di qonaxên dîrokî yên edebîyata kurdî de tesbît bike. Lewre “armanc”a eslî bi vê xebatê ew e ku ji van pirsên jêrîn re bersivan bibîne: 1. Gelo ew şairekî xîretkêş ê bawerîya sunnî ye ku li dijberî fikir û fikarên şî‘etîyê têkoşaye? 2. Gelo ew mutesewufekî terîqetê ye ku wî hemû berhemên xwe di rêya sofigerîyê de hûnane? 3. Gelo di navbera hizrên wî yên tesewufî û gelperwerîya wî de peywendîdarîyeke çawa heye?

Feqîyê Teyran bi şarezatîya zimanî, hêza qewî û hunera xwe ya edebî û fikrî, nêzîkî sê qernan e ku li kêleka şairê navdar û mezîn ê edebîyata klasîk a tesewufî ya kurmançî Melayê Cizîrî cih girtîye û hema hema di her platformê de qal û behsa kesayetîya wî ya edebî, dîrokî, gelperwerî û tesewufî dihê kirin. Ji bo ku cîyê wî di qonaxên dîrokî yên edebîyata kurdî de di nav kategorîyeke zelal a edebî û fikrî de cih bigire û mewqîfa wî di qonaxên dîrokî yên edebîyata giştî ya îslamî ya tesewufî de dîyar bibe, helbet lêkolînek pêwişt bû. Di pey çareserkerina problema vê lêkolînê re dibe ku dîroknasên edebîyata kurdî û edebîyata giştî ya îslamî ji vê xebatê sîd wergerin. Lewre qenaet pê ew e ku ev xebateke hêja ye û ji bo xebatên polînkirina qonaxên edebîyata kurdî û îs-

lamî giring e.

Di vê lêkolînê de cih ji bo agadarîyên têkildarî jîyana Feqî hindik hatine dayîn û kesayetîya wî ya îlmê felsefe û kelmê nebûye mijara nîrxandinê. Ew xebatên ku di lîteratura vê qadê li ber çavan hatine girtin û ew agadarîyên ku ew li serê xebitîne, li vir nehatine carbarekirin. Bi taybetî mijar, ziman, teşe û terzê helbestên wî, bîr û raya wî têkildarî îlmê tesewufê û girseya ku **wî** bi berhemên xwe xitabî wan kirîye derketîye pêş.

1. Pêdaçûna li Lîteratura Vî Biwarî

Dîroknûsê navdar Şeref Xan (1543-1604) gava behsa Miksê dike¹ navê Feqî nade; bes tenê gava behsa mîrên wir dike, navê du lawên mîrê Miksê Evdal Beg ku yek Ehmed, ê din Mihemed (Şem'î, 2016: 180) e zikir dike. Ji lêkolînerên ewil ên dîroka edebîyata Kurmançî Bazidî (1797-1867) hin agadarîyên kurt li ser bîyografî û berhemên Feqî dide (Bazidî, 2010: 53). Wî tenê behsa menzûmeya wî ya *Şêxê Sen'anê* kirîye. Tiştê ku heye vî alimî ne têr behsa bîyografîya Feqî kirîye ne behsa berhemên wî kirîye, ne jî li ser jî bîr û raya wî ya edebî û tesewufî nêrîneke xwe derbirîye.

Nûrî nusxeyeke *Dîwana Cizîrî* bi zimanê erebî bi navê *Dîwanu Şeyxu'l-Cizîrî* li Misirê çap kirîye² û dîyar dike ku Feqîyê Teyran helbestên “sofîgerî” hûnane (Cezerî, 1952: 221). Helbet ev agehî ji bo vê xebatê referanseke zexm e; bes êdî hew pê de çûye. Rûdenko (1965) ku menzûmeya *Şêxê Sen'an* a Feqî wergerandîye zimanê rûsî dîyar dike ku Feqî, ruh û “bîr û bawerîya gel” vedibêje (Teyran, 2019: 10). Li gor Rûdenko Feqî, bi ziman û şêwaza xwe ya helbestê di dirûvê “dengbêj”an de ye.

Bozarslan, Feqî wekî hozanên têkoşer ên marksîzmê dihesibîne û wan wekî edîbên edebîyata çîna gel û proletaryayê dinirxîne (Bozarslan, 1979: 68-71). Bozarslan di nav lîteraturê de ew lêkolîner e ku cara ewil di helbestên xwe yê tirkî de xitabî Feqî kirîye û pênc helbestên wî wergerandine zimanê tirkî. Li gor wî Feqî hozanekî têkoşer e ku çîna gel û proletaryayê bi berhemên xwe diparêze. Lewre Feqî, bi helbestên xwe li dijberî zilma mîrên feodal û neheqîya begên mêtînger derketîye, li cem karker û gundîyan cih girtîye û tûşî zindanbûn û sirgûnîyê bûye. Ji ber vê Feqî û Yunus ew hozan in ku wan şoreş û komunîzm nivîsandine. Bozarslan, Feqî ji hêla jîyana derwêşane, zimanê gel û peywendîya wî ya digel folklorê ve, cara ewil bi Yunus Emre re berawird dike. Bi vî awayî dibe ku cara ewil Feqî û Emre ketine nav lîteratura edebîyata berawirdî ya kurdî û tirkî. Li gor wî Feqî, bi helbestên xwe li dijî axa û began derketîye. Lewre ew û Yunus Emre şairên edebîyata çînî ne. Feqî, mîna şairên gel di helbestên xwe de kurdî bi hoştayî bi kar anîye. Lewre berhemên wî li ser zar û zimanê gel gihastine heta roja me.

Zivingî (1987: 914) di xebata xwe ya ku şerha *Dîwana Melayê Cizîrî* de behsa Feqî dike. Li gor wî Feqî di nav edîbên kurd de edîbekî navdar ê edebîyata kurdî ye û bi xezel û helbestên xwe yê “sofîgerî” navdar e. Lêkolînerêkî din di lêkolîna xwe de li dijberî agadarîyên M. Emîn Zekî, Blêc Şêrko û Elaeddîn Secadî derketîye û Feqî ne Makûyî, bes wekî alim û edîbekî Miksî li qelem

1 Ji agadarîyên zêdetir dikarî bnr. Y. Aykaç, Miks: Navendeke Dîrokî, ‘İlmî, Tesewufî û Edebi. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7(1), 2022, 67-102.

2 Ji ber ku çapîroxê vê kitêbê di “Muqeddîme”ya vê çapê de *Mêjûy Edebî Kurdî* ya Elaeddîn Secadî (1907-1984) wekî çavkanî nişan dide, dîyar dibe ku piştî Secadî hatîye çapkirin. Elaeddîn Secadî ev xebata xwe cara ewil di sala 1952yan de li Bexdayê çap kirîye. (Ji bo agadarîyên zêdetir bnr. Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, Nûbihar, İstanbul, 2013, r. 59.)

daye (Yûsuf, 1988: 29). Herweha ew di wê bawerîyê ye ku Feqî bi menzûmeya xwe ya *Kela Dimdimê* nîşan daye ku ew ji dil û can li dijberî şî‘etîya Şahê ecem e û dildarekî qewî yê sunnîtîya Xanê Kurd e. Yûsuf di lêkolîna xwe de li dijberî agadarîyên ku li hêla manewî ya Feqî nahên derketîye, wî ew wekî welîyekî Xwedê li qelem daye û dîyar kirîye ku ew xwedî keramet bûye, lewre wî bi zimanê çivîkan zanibûye. Yûsuf piştî ku bi berfirehî behsa jîyan tehsîl û berhemên Feqî dike û gelek efsane û menqibeyên têkildarî wî neqil dike, çend helbestên wî li pey hev rêz kirine û di xebata xwe de weşandine. Herçiqas wî amaje bi welîtîya wî kiribe jî, qet dor neaniye ser alîyê wî yê sofîgerîyê.

Lêkolînerê dîroka giştî ya kurdan Kemal Burkay (1992) di lêkolîna xwe de dîyar dike ku menzûmeya *Hespê Reş* jî aîdî Feqî ye û digel ku bi lêkolînên nû derketîye holê ku Feqî edîbekî sofî ye û herî zêde bi şîretên xwe yê tesewufî derketîye pêş jî, ew îddîa dike ku Feqî, ji ber ku bi helbestên xwe li dijberî mêtîngerîyê derketîye berhemên wî bi hêsanî di nav gel de berbelav bûne (Burkay, 2011: 205). Burkay di lêkolîna xwe ya *Kürtler ve Kürdistan* de dîyar dike ku Feqî, bi helbest û hikayeyên xwe yê menzûm navdar e. Helbestên wî di nav alim û gelê kurd de bi awayê nivîskî û devkî hatiye xwendin, hinek jî berhemên wî veguherîne edebîyata devkî û bûne berhemên gelêrî. Burkay piştî ku bi kurtî behsa *Dota Gurca (Şêx Sen ‘an)* dike, dîyar dike ku Feqî xwezîyên kesên bindest anîye zimên û bêyî behsa alîyê wî yê sofîgerîyê bike dawî li mijarê diêne.

Resûl bi lêkolîneke akademîk beşdarî lîteratura têkildarî Feqîyê Teyran bûye û wî piştî ku ji çavkanîyên berî xwe agadarî rêz kirine, dîyar dike ku Feqî, bi rêya hikayeya *Şêxê Sen ‘an* ramana xwe ya felsefî û sofîtîya xwe bi awayekî sade û “millî” derbirîye (Resûl, 1998: 91). Resûl di wê qenaetê de ye ku Feqî, termînolojîya tesewufî ya taybet bi îslamê dernebirîye, wî bi wêneyekî kurdewar ramanên xwe yê vîwarê bi teşe kirîye. Herçiqas Xeznedar di gotara xwe de helbestên Feqî bi navê “lîrîk” û “epîk” dabeşî du pişkan dike (Xeznedar, 1998: 48) û bêyî ku tu agadarîyeke din bide, tenê analîza metnê *Hikayeya Zembilfiroş* dike û hew. Xeznedar di bin banê helbestên lîrîk de cih dide yê wî wîdanî, dildarî û civakî; di bin banê helbestên epîk de cih dide çîrokên helbestî. Di pey van tesbîtan de ew êdî derbasî analîza metnê hikayeyê dibe û bêyî ku têkildarî hêla tesewufî-sofîgerî ya Feqî tişteki vebêje dawî li xebata xwe diêne. Gotareke din a têkildarî edebîyata klasîk a kurdî, ya Kılıçarslan e. Wî gava behsa serdema Xalidîyan (1252-1889) kirîye, cih daye Feqîyê Teyran jî. Wî di vî xebata xwe de ji bo Feqî bêtîyên mîna rewşenbîr, hozan, xudanas, wêjegerê payebilind ku gihaştîye encama rasteqînîyê bi kar anîne (Kılıçarslan, 2001: 161).

Li gor qenaeta Sağnıç, Feqî ne şairekî serayê; bes ê gel e. Ew di xebata xwe de piştî ku hinek li lîteratura qadî û manaşî ya têkildarî Feqî digere û hin agadarî neqil dike, qenaeta xwe wisa dîyar dike ku ji ber ku Feqî li her deverê gerîyaye û di rêveçûnê de pir sivik bûye, gel leqebê “Teyran” lê danîye (Sağnıç, 2002: 370-371). Varlı gava nîqaşa ser *Qewlê Sîsebanê* dike, behsa Feqî jî dike, amaje pê dike ku heta îro jî tu kesî nekarîye delîlekî nîşan bide ku wî ev berhem hûnaye (Varlı, 2004: 287). Celîlê Celîl (2004: 15) di xebata xwe ya bi navê *Keşkûla Kurmançî* de hinek agadarî li ser jîyan û berhemên Feqîyê Teyran, daye û peyre cih daye metnê helbestên wî. Li gor wî Feqî, helbestvanekî filozof e û zimanê wî nêzî zimanê gel e.

Lêkolerekî din Feqî wekî şairê tesewuf, felsefe û xezelê li qelem daye (Findî, 2004). Findî bi lêkolîna xwe ya bi navê “Faqih Teyran: Şairu’t-Tasawwuf we’l-Felsefe we’l-Xezel” beşdarî lêkolînên têkildarî Feqî bûye.³ Ew ji xebata bi navê *el-Qissetu’l-Kurdîyye* (1930) ya Blêc Şêrko neqil dike ku şairê klasîk ê kurdî Mehmûd ji bajarê Miksê ye, menzûmeya wî ya bi navê *Şeyx Senan û Hikayeta Bersîs* heye. Findî navê wî yê “Mehmûd” raşt dike û dibêje ku “Mihemed” e. Findî bi literaturê vê qadê re diçe û ji xebatên Aleksander Jaba, *Qewaidu Luxeti’l-Kurdîyyeya* Macerson (1913), Bazidî (1860), Ebdurreqîb Yûsuf, Rûdenko (1965) agahdarîyên têkildarî Feqî dide û berhemên wî dihejmêre. Wisa dîyar e ku li gor wî digel tesewufê, hêla Feqî ya felsefeyî jî heye. Çunkî helbestên Feqî bi giştî yên sofîgerîya medreseyî ya kurdî ne. Feqî, qisseyên îslamî bi şeweya kurdî ya gel nivîsiye. Lewre Feqî, bi helbestên xwe yên resen ên edebî, ne tenê di tarîxa edebîyata kurdî de, herweha ew di tarîxa çanda îslamî û însanî de xwedî cihekî bijarte ye.

Lêkolînerê ku di xebata xwe de agadarîyên zêde cîyawaz dide Izady ye. Li gor wî Feqî şairekî goran û kurmanç e û bi eslê xwe jî Miksê ye. Lewre wî bi her du kurdîyan jî helbest hûnane û hikaye nivîsîne (Izady, 2007: 311). Bivê nevê mirov nikare xwe ji vê pirsê bigire: “Gelo heger goran be, çawa çê dibe ku ji Miksê ye û bi kurmançî berhem nivîsîne?” Lêkolînerên dîroka edebîyata kurmançî yên wekî Sefîzade û Elaeddîn Seccadî hin berhem nisbetî Feqî dikin û memleketê Feqî Makû nîşan didin (Sefîzade, 2008: 478), lêbelê hin lêkolîner jî li dijberî wan derdiketin. Heta dereng jî li ser memleketê Feqî nakokî hebûn. Li gor hinekan ew Makûyî bû; li gor hinan jî ew Miksî bû. Lêbelê qenaet û bawerîya giştî ew e ku ew bi eslê xwe jî Miksê ye.

Hin lêkolîner (Sadinî, 2011: 11-50) wisa îstinbat dikin Feqî ew Mihemed e. Sadinî di lêkolîna xwe de li ser bîyografî û berhemên Feqî kûr bûye, literatûra têkildarî wî û berhemên wî bi berfîrehî nikirandîye. Ew bi tevî ku Feqî û helbesta wî ya *Şêx Sen’an* û digel Ferîduddîn Ettar berawird dike, cîyawazîya xweser a Feqî jî ji Ettar dîyar dike. Li gor Sadinî Feqî, şairê yekem ê edebîyata kurmançî ye ku hêmanên siruştî yên mîna “av” û “çûk”an (bilbil) dide axaftin. Cîyê baldarîyê ye Sadinî dor anîye ser naveroka giştî ya berhemên Mîr Mihemed û amaje bi şîretên wî yên dînî, pesna Xwedê û pêxember, mijara tesewuf û wehdetu’l-wucûdê dike. Mirov ji xwendin û nixandina literatûrê tê digihîje, lêkolînerê ku bi taybetî balê kêşaye ser alîyê tesewufî û kelimî yê Feqî, Sadinî ye. Ew di wê bawerîyê de ye ku Feqî şairekî evîn û evîndarîyê ye û evîna mecazî û ya heqîqî li cem Feqî yek e û ew di nav hev de ne. Ev tesbîtên Sadinî ji bo vê xebatê helbet hêja û balkêş in; bes wî zêde dirêjî nedaye vê mijarê.

Li gor Orhan (2013) Feqîyê Teyran dev ji mîrtîya xwe bernedaye, seba rêya heq, rêya miletê xwe û rêya Heq teala çûye tehsîla ilmê kirîye, li gelek cihan geraye û heta çûwe Cizîrê, cem Şêx Ehmedê Cizîrî.⁴ Dîroknasê edebîyata kurdî Adak di xebata xwe de digihîje wê qenaetê ku Feqî di sala 1640î de wefat kirîye û gava ew cîyê Feqî di tarîxa edebîyata kurdî de tesbît dike, Feqî wekî helbestvanê yekem ku di bareyê hinek hikaye û serpêhatîyên jîyana tesewufî de menzûme hûnane dihesibîne (Adak, 2013: 214). Ew ji bo mînakên têkildarî tesewufê jî berhema Feqî ya *Bersîsê*

3 Bnr. AL-MADA Daily Newspaper... جريدة المدى (almadapaper.net) (24.07.2022) Gelek minetdar im ku mamosteyê min Nizar Gulî, li ser daxwaza me ya 24ê meha 7an a sala 2022yan, ev navnîşan bo vê xebatê hinart. Wekî din bnr. Reşîd Findî, “Fakih Tayran: Şairu’t-Tasawwuf we’l-Felsefe we’l-Xezel”, *el-Mede’s-Sekafi-Sekafe Kürdîyye*, Bexdad, hj. 604, Sibat, 2006. (Neqilkar: Ahmet Özel, “Klasik Kürt Şiirinin Önde Gelen Temsilcilerinden Fakî-yı Teyran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, c. ek-1, r. 436-439.)

4 Bnr. Bahçesaray Miks, TRT6, 18 Eyl. 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=IcPCd6l8aF0> (tarîxa pêgihaştinê: 23.01.2022)

Abid û *Şêxê Sen'an* destnîşan dike. Ev tesbîta lêkolîner a têkildarî dîroka edebîyata kurdî herçiqas şayanê baldariyê ye jî, wî dirêjahî nedaye temaya tesewufî ya sofîgerîya Feqî û yekser derbasî şirovekirina berhemên wî bûye. Di şiroveya *Bersîsê Abid* de lêkolîner dîyar dike ku abid û zahidê Îsraîlî Bersîs, ji ber eşqa mecazî, ji eşqa heqîqî dûr ketiye.

Lêkolînerê ku bi xebata xwe reng û rûyekî cîyawaz li kesayetîya edebî û ramanî ya Feqî zêde dike, digel nêrînên wî yên dînî-tesewufî, balê dikêşe ser nêrînên wî yên têkildarî ilmê kelim û felsefeyê jî, Yıldırım e. Wî di cildê yekem de piştî hin agadarîyên têkildarî jîyan, berhem û nêrînên Feqî û taybetmendiyên wî yên edebî, hunerî, tesewufî û felsefî û berawirdkirina wan bi Yunus Emre (1238-1338) re, metnê *Dîwanê* yê kurmançî û wergera wê ya bi tirkî digel “analîza wan a têgehî” amade kirîye (Teyran, 2014: 28).

Lêkolînerê ku tezeke maşterê li ser Feqî amade kirîye, Koyuncu ye. Ew di xebata xwe de gava ji têgehên tesewufî dora lêhûrbûnê diêne ser “cewr û cefa”yê, cih dide rewşa Feqî û dîyar dike ku ji ber cefayê ew serxweş e û goştê canê wî pijîyaye; lêbelê derdên wî mecazî ne (Koyuncu, 2014: 50). Vê xebatê kir ku ji bo vê lêkolînê motîvasyoneke baş çê bibe. Tenik lêkolîneke dîrokî-şiroveyî ya gelek berfireh li ser tesewuf û terîqetên cografyaya kurdan bi rêbaza akademîk amade kirîye û çap kirîye. Ew piştî ku bi kurtî behsa bîyografîya Feqî û terzê helbestên wî dike, dorê diêne ser aliyê wî tesewufî û bi berfirehî li ser bîr û rayên wî yên sofîgerîyê kûr dibe (Tenik, 2015: 219-221). Tenik bi ser helbestên wî yên mîna *Dilo Rabe*, *Ey Av û Av*, *Şêx Sen'an*, *Ellah Çi Zatekî Ehsen e*, *Îro Ji Dest Husna Hebib*, *Îro Giya Me Tê*, *Feqe û Bilbil*, *Feqe û Mela* û *Bersîsê Abid* re bîr û raya wî sofîgerîyê dinirxîne. Bi vê mutaleeya xwe lêkolîner di raborîya lîteratura qadî ya têkildarî Feqî de cîyê herî hûr, kûr û dirêj digire. Ev lêkolîn dê di vê biwarê de ji vê xebata Tenikî sûd wergire.

Ali K., bi cîyawazîya lêkolîna xwe balê dikêşe. Wî menzûmeyê *Bersîsê Abid* a Feqî ku eslê wê hikayeyeke gel e, bi berhema Goethe *Faust* ku ew jî wisa ye re “berawird” kirîye. Wî lehengê hikayeyê Bersîs daye ber lehengê hikayeyê Faust û ji hêla kesayetîyê ve ew nikirandine. Bi ser vê berawirdîyê ve wî berê bala xwe daye ser statuya aqilê ramangirên rojavayî û mutefekkirên rojhilatî bê ka çawa rojavayî aqil; rojhilatî neqlê derdixin pêş û hewl daye ku peyamên van edîbên pêşewayê hizirê bi delîlan nîşan bide. Li gor wî her du edîban jî xwestîye ku rê nîşanî mirovan bidin bê ka çawa dikarin li dijberî metirsî û xetereyên jîyanê kesayetîya xwe biparêzin. Çawa ku Faust bi aqilê xwe zanyar e, lê ji hêla dil û derûnîya xwe ya rûhî ve qels e, Bersîs ji hêla dil û derûnîya xwe ya gîyanî ve baş e, lê ji hêla vîn û feraseta xwe ya aqilî ve kêmqewet e. Faust bi fam û feraseta xwe ya hizirî bi ser Mephisto ve diçe lê Bersîs ji ber dilovanîya xwe ya dûrî aqilan dide pey “murşîd”ekî qelp (Îblîs) jîyana wî bi mirina dualî bi dawî dibe. Ev helwesta Feqî, helbet bi tevî ku sofîgerekî rasteqîn e jî nîşaneya wê yekê ye ku mirov abidekî çiqas qewî û sadîq be jî, helbet divê aqil û mentiqê ji bîr neke. Ev jî aliyekî din ê sofîgerîya Feqî ye (K., 2015: 22-25). Mîna vê berawirdîyê ev terzê bi menzûmeyên hikayeyî vegotina bîr û rayên hizirî, di raborîya ramangêrî ya şariştanîya îslamê de jî heye. Wekî mînak mirov dikare berhema *Hey bin Yeqzan* a Ebû Bekir Muhammed b. Ebdulmelîk Îbn Tufeyl (1110-1185) bide. Ev filozof jî hevalê Îbn Ruşd bûye (Mesûd, 1999: 129).

Orkin li ser alîyê tesewufî yê Feqî xebitîye. Wî piştî ku li ser jîyan, nav, mexles, xwendin, kesayetîya wî ya edebî û berhemên wî kûr bûye, dor daye hêmanên tesewufî yên di berhemên Feqî de. Ew bi berfirehî li ser rêbaza Feqî ya helbesthûnana tesewufî kûr bûye û wî hêmanên tesewufî ku di berhemên wî de hene tesbît kirine. Digel ku lêkolîna wî û ev xebata ber destê me nêzî hev in jî, wî di asta masterê de balê kêşaye ser alîyên tesewufî yên Feqî; bes ev xebat bi awayekî hîn cîyawaz nêzî Feqî dibe û giranî dide ser nêrînên wî (Orkin, 2015).

Îlhan bi gotareke analîzî ya li ser menzûmeya *Şêxê Sen'an* derketîye pêş. Ew balê dikêşe ser evîna beşerî ya lehengê rûdanê ku çawa veguherîye evîna Îlahî. Îlhan hemû çarînên menzûmeyê ji *Dîwanên* Feqî yên ku li Tirkîyeyê hatine çapkirin sûd wergirtîye û li ser wan şiroveyên xwe kirine (Îlhan, 2016). Yılmaz li ser hikayeya Zembîlfiroş lêkolîneke “teza masterê” bi kurmancî kirîye. Wî di vê lêkolîna xwe de metnên *Zembîlfiroşa* Feqîyê Teyran, Mela Huseynê Bateyî (1417-1495) û Muradxanê Bazidî (1743-1784) “berawird” kirine û li ser motîfên wan ên folklorîk kûr bûye (Yılmaz İ. , 2016).

Kaya li ser yek berhemeke Feqî xebitîye. Wî piştî ku bi giştî behsa jîyan, mexles, kesayetîya wî ya edebî, cîyê wî yê di edebiyata kurdî de û berhemên wî kirîye, têgehên dînî, tesewufî û civakî ku di menzûmeya *Şêx Sen'an* de derbas bûne rave kirine. Li gor wî Feqî ku şairekî navdar ê “edebiyata kurdî ya tesewufî” ye, tesewuf bi “hal” û “eşq”ê rave kirîye. Lêbelê wî cîyê Feqî yê di edebiyata “tesewufî ya gel” de tesbît nekirîye.

Doskî bi xebata xwe ya *Li Baxê Feqîyê Teyran* balê kêşaye ser dirûvdarî û cîyawazîya ku di navbera Feqîyê Teyran û Melayê Cizîrî de heye (Doskî, 2017: 57). Li gor wî Mela, wekî alimek û muderrisekî serdema xwe, di medreseya mîrî de bi awayekî fermî navdar bûye; bes Feqî bi rehetî û azadîya xwe di nav xelkê de deng daye. Ji ber vê herçiqas ew her du jî di heman mijarê de parêzvanê eşqa îlahî bûne jî, Mela bi helbesta xwe xitabî derdora qesrê kirîye; lêbelê Feqî xitabî gelê ewam kirîye. Ev tesbîta Doskî ji bo qenaeta vê xebatê bûye wekî referanseke bingeîn. Li gor qenaeta Ertekin bi tevî Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran jî hem bi menzûmeya xwe ya *Şêxê Sen'anîyan* hem jî bi helbestên xwe yên din, bi terzê zimanê gel tesewuf hûnaye (Ertekin, 2018: 9).

Îlî, nêrîna “wucûd”ê ku meseleyeke sereke ye di teswwufa Îslamê de bala Feqî kêşaye wî jî nêrînên xwe di vê biwarê de derbirîne (Îlî, 2018). Îlî, ev nêrînên wî ji *Dîwana* Feqî derxistîne û li ber lêkolîneran raxistîne. Li gor wî Feqî, nêrînên xwe yên têkildarî “wucûd”ê, di bin banê hizira “wehdeta wucûdê” de dîyar kirine.

Serfîraz (2018) di xebata xwe de Feqî wekî şairê yekem edebiyata bajarî ya kurdî dihesibîne û yê ku wê hikayeya *Zembîlfiroş* ku bi sedsalan di nav gel de bi awayê devkî hatiye vegotin û neqil-kirin, cara ewil bi awayê nivîskî vegotîye Feqî ye. Lewre ew bi vî awayê xwe dibe pêşewayê “edebiyata kurdî ya bajarvanîyê”. Wî bi taybetî li ser poetîkaya Feqî tesbîtên balkêş kirine. Li gor wî Feqî digel ku ji malbata mîrên Miksê ye jî, neketîye nav hevrikîya seltenetê, bes berê xwe daye ser rêya muhebbet û derwêşîyê û ketîye nav ehlê eşq û îrfanê (Sarfîraz, 2020: 377). Li gor melayê Miksê ne ku Feqî ji mîrektîyên Miksê ye; bes mîrektîyên Miksê ji malbata Feqî ne.⁵ Feqî alimekî zaf mezin û filozof bûye û hemû millet bawer dike ku wî bi zimanê teyran û heywanên din zani-

5 Bnr. Rêwî (Yolcu), Beşa 287an (Van-Bahçesaray), (25.09.2018), <https://www.youtube.com/watch?v=X51DBms3RQY> (20.01.2022).

bûye.

Li gor qenaeta Celîlê Celîl (2019: 10-15) Feqî bi ziman û şêwaza xwe ya helbestê di dirûvê “dengbêj”an de ye û Feqî helbestvanekî filozof e “husna wî ya hebîb” siruştaya welatê Kurdistan e. Dîsa li gor wî “dîndarên êzîdî” jî gelek sêxiştên Feqî ji bo şîretdayînê bi kar diênin. Celîlê Celîl menzûmeya *Şêxê Sen‘a* ya bi awayê taybet amade kirîye û jê re *Pêşgotinek* nivîsîye. Li gor wî Feqî helbestvanekî filozof û lîrik e helbestên wî li ser “flora” û “fauna”ya welatê Kurdistan e. Lewre gelê Kurd li ser wî gelek efsane pev xistine. Celîl balê dikêşe ser “sûfîzm”a wî û diyar dike ku husna wî ya hebîb, “tebîeta welatê Kurdistan” e. Ew wisa pê bawer e ku menzûmeya *Şêxê Sen‘an* sertaca sêwirandinê Feqî ye û herçiqas cara ewil Ferîduddîn Ettar ev menzûme hûnabe jî, Feqî bi awayekî xweserî tehera xwe ya hunerî-edebî ew ji nû ve nivîsîye. Çunkî hikayeya *Şêxê Sen‘a*, çawa ku di nava dîndarên êzîdîyan de berbelav e, di nav Kurdên muslim ên sofî de jî cîyekî berfirê digire. Tiştê ku heye Celîlê Celîlê di vê xebata xwe de tenê *Şêxê Sen‘a* daye ber xwe û derbasî berhemên din ên Feqî nebûye.

Nêrwayî di xebata xwe de li ser Feqî kûr dibe û bi qenaeta wî navê Feqî hem “Mîr Mihê” ye hem “Mîr Mihemed” e (Nêrwayî, 2019: 149). Lêkolerekî din ku di gotara xwe ya bi navê *Şêwaza Berhemên Feqîyê Teyran* de cih daye hêla tesewufî ya berhemên Feqî Cihanî ye. Wî bi mînakên diyar kirîye ku Feqî helbestên xwe xistine xizmeta şîret û pendên tesewufî (Cihanî, 2019: 116). Özel (2020) bîyografiya Feqî nivîsîye û amaje bi gera wî ya mîna derwêşan û navê wî ye din “Feqîyê Gerok” kirîye. Li gor qenaeta Özel, temenê Feqî û Mela nêzî hev e û dibe ku her du dost û hevalê hev bin. Di dirêjahîya lêkolîna xwe de Özel dora nîrxandinê diene ser aliyê tesewufî ye Feqî û digihîje wê baweriyê ew di biwarê mijar û mezmûnên tesewufî de biserketî ye (Özel, 2020: 436-439).

Karaca helbesta Feqî ya *Ey Av û Av* digel qesîdeya Fuzûlî *Su* “berawird” kirîye û hêla edebî û tesewufî ya Feqî li ser du milan nikirandîye: Berhemên wî yên menzûm *Şêxê Sen‘anî*, *Bersîsê Abid*, *Zembîlfiroş* û *Kela Dimdimê* beşek; helbestên wî yên din ên mîna qesîde, musemmet, xezel û qit‘e beşa din e. Feqî ji aliyekî ve di berhemên xwe yên dînî-tesewufî de cih daye mijarên mîna wehdeta wucûdê, felsefe, kelam, fiqih, hedîs, şîretên dînî, evîna Xwedê û pêxemberê wî; ji aliyê din ve di warê edebîyata nedînî de helbestên têkildarî mirov, siruşt, hiciw û rûdanên dîrokê hûnane (Karaca, 2020: 14). Karadeniz (2021) di pêşekîya xebateke xwe de bi awayekî balkêş Feqî bi terz û xweserîya şairî dişibihîne Yunus Emre (1238-1338). Ew balê dikêşe ser temayên mîna evîn, dostanî, wefa, rastî, giringîya alim û îlim, peywendîya navbera heqîqet û mecazê, vîn, hezkirina ji siruştê, axaftina bi heywanan re, hesret, mirin û jîyana axretê (Teyran, 2021: 5) ku Feqî di berhemên xwe de ew girtine nav berhemên xwe. Herweha ew diyar dike ku Feqî xwe wekî “Şairê Şîretan” bi nav dike peyre balê dikêşe ser wê yekê ku hin helbestên Feqî bi awayê muzîka tesewufî û muzîka modern hatine bestekirin û gelek derdoran ew ezimandine.

Mahabad bi gotareke xwe beşdarî nîqaşa têkildarî kesayetîya edebî û nêrîna hizrî ya civakî ya Feqî dibe û ew wî wekî edîbê yekem ê edebîyata gel a tesewufî derdixê pêş (Mahabad, 2021). Li gor wî xelkê ew carinan wekî welî, carinan jî wekî derwêş hesabandîye. Bi qenaeta wî tu delîlekî zaniştî tune ku Feqî telebeyê Melayê Cizîrî be. Feqî, xwe dûrî edebîyata Dîwanê ku çîna gel

piçûk dibîne ragirtîye û wî cîhana ruhî û heştî/hissî ya gundiyan bêerd ji helbestên xwe re kirîye tema. Lewre ew li dijî nêrîna Celadet a ku dibêje Feqî ji malbata mîr e derdikeve û dîyar dike ku Feqî tu întihareke çînî nekirîye û dev ji çîna xwe ya raser bernedaye û xwe danexistîye çîna bindest. Navê mîrê Miksê ku Şeref Xan dibêje Muhemmed bûye, ne delil e ku ew Feqî be. Çunkî ji berhemên wî yên mîna “Ez dengbêj im heta vira / Heta hebin dengê mîra / Ez ê binivîsim ser kaxeta / Ne diçim dêra ne mizgefta” dîyar dibe ku ji çîna gel e. Li gor Mahabad Feqî, di serdema xwe de li pêşberî pirsgerêkên sîyasî xemsar nemaye, li dijberî mîrên kurdan, tercîha xwe ya çînî û sîyasî daye ser gelê hejar û kedkar ku di bin pêkûtiya mîran de pelixîne. Li gor bawerîya Mahabadî Feqî mirovekî wisa yê bawermendîyê ye ku bi wê jîyana xwe ya gundane, digel nefspîçûkiyeke tesewufî bûye waqîfê zanîne û hewl daye ku aramîya/huzûra hinavî (dîl û derûnî) bibîne. Lewre çawa ku ew di nav hêtûna evîne de şewitîye, wî hewl daye ku bi bawerîya xwe ya bi Xwedê, li dijberî derdan jî xwe ragire.

Li gor tesbîta Gürbüz (2021) Feqî, di helbest û destanên xwe de hêmanên tesewufî bi kar anîne û ketîye bin karîgerîya cografyaya xwe. Gürbüz piştî ku bi kurtî behsa her yek berhemeke Feqî dike, dorê diene ser nêrîna wî ya têkildarî wehdeta wucûdê. Ew wisa bawer dike ku li gor Feqî, kengê mirov gava bi hevrebûna mirîd-şêx di wucûda Xwedê de xwe fanî bike, dikare bigihîje wehdeta wucûdê (Gürbüz, 2021: 44-63). Lewre Feqî menzûmeya *Şêxê Sen'an* ji bo ku giringîya disîplîna tesewufî ya bi rêbertîya şêx re nîşan bide hûnaye.

Di pêvajoya amadekirina vê lêkolînê de Gevêrî (2023: 6) meqaleyek bi navê “Çend Feqîyê Teyran Hene” di kovara *Nûbiharê* hejmar 162yan de belav kir. Ew hêla meqamê edebîyata devkî/gelêrî û hêla edebîyata nivîskî ya Feqî dikole. Bi tesbîta wî Feqî divê di nav her du kategorîyan de jî bihê qebûlkin. Çinku çawa ku Ehmedê Xanî cihê wî di edebîyata kurdî ya klasîk de destnîşan dike, gel jî bi serpêhatîyên têkildarî Feqî, cihê wî di çand û edebîyata gel a devkî de destnîşan dike.

2. Metoda Xebatê

Di vê lêkolînê de ji hîpotezan zêdetir tesbîtkirina, danasîn, analîz û şirovekirina mijara tesewufî ya di helbestên Feqî de dê bibe mijar. Ji unîverseya qadê ku çavkanîyên nivîskî û referansên devkî ne dê dane bihên berhevkerin encama wan bihê analîzkirin. Di vê lêkolînê de mijar alîyê sofîgerî yê Feqîyê Teyran e. Daneyên ku dê li ser vî alîyê wî ji qadê bihên berhevkerin, dê bi awayê bêlayan bihên şayesandin. Lewre dê li gor “modela lêgerînê” li ser nêrînên Feqî yên têkildarî teswwufê xebat bihê bipêşxistin.

Ji bo vê lêkolînê “unîverse”, qada çavkanîyên nivîskî û “populasyon” jî qada çavkanîyên devkî yên ehlê medreseyê ku têkildarî mijarê ne. Çawa ku dihê zanîn terîma “unîverse” dihê wateya her tiştî û her kesî.⁶ Kewn (tr. evren, ing. universe), ew cih e ku lêkoler, hîpotezên tê de test dike. Gava lêkolerek anketên amade bike, helbet jê re cih û kes lazim in, herweha ji bo rêbaza hevdîtinê jî mirov jê re lazim in. Nexwe lêkolîneke zanîstî bêyî kewn û şênîyan çê nabe. Lewre li gor pêdivîya lêkolînê çavkanîyên nivîskî û devkî dê bibin unîverse. Ehlê medreseyê wekî “populasyon” a vê xebatê hat destnîşankirin; bes di vê biwarê de agadarîyên têkildarî Feqî, bi qasî yên li ser alimên

6 Bnr. <https://www.vocabulary.com> (26.12.2121)

din tunebû. Tiştê ku heye giranîya vê xebatê li ser unîverseya cografyaya di nav Tirkîyeyê de ye, hêla xebatên ku li Îran, Iraq û Sûrî hatine kirin, ji ber bêderfetîyan, çend xebat jê ne tê de, bi giştî li derve hatine hiştin. Digel van, ew xebatên ku li ser tarîxa terîqetên Îslamî hatine kirin jî, wekî çavkanîyên vê xebatê dê bihên bikaranîn.

Numûneyên ku ji wekî ji unîverseya qadê dê bihên berhevkerin, bi giştî ew agadarîyên lêkolînên berê ne ku li ser jîyan, berhem û kesayetîya edebî ya Feqî hatine nivîsîn û belavkerin. Bi tevî van, berhemên wî yên ku heta niha hatine çapkirin bi xwe jî, wekî numûne dê bihên bikaranîn. Tiştê ku heye pê re gihastina bi hemû unîverseya têkildar re ji hêla dem û derfetan ve zehmet e. Ji lew re analîzên ku dihê bihên kirin, li gor derfetan “tixûb” kirî ye. Bi rêbaza xwendin, wergirtina ji çavkanîyên nivîskî û hevdişîna digel kesên peywendîdar dê dane ji unîverseya lêkolînê bihên berhevkerin, li ser numûneyên wan çavdêrî bihê kirin. Piştî keşfa agadarîyan dê bi “metoda şayesandinê” şiroveya wan bihê kirin.

3. Feqîyê Teyran û Cureyên Edebî yê Edebîyata Tesewufî ya Gel

Şairên sofî bi awayê menzûm û mensûr (pexşan) gelek berhem nivîsîne. Hinek ji şairên sofî, di heman berhemê de şîr û nesir digel hev bi awayê yekkirî nivîsîne. Heta hinekan wezna arûz û wezna kîteyê di heman berhemê de bi kar anîye. Bi domana demê re di nav edebîyata tesewufî ya gel a bi navê din “edebîyata tekyayê” de cureyên edebî yê mîna *îlahî*, *nefes*, *nutuq*, *dewriye*, *terîqetname*, *şefaetname*, *desûr* û *duwazdeh* çê bûne. Digel van çend cureyên din ên mîna *hikmet*, *gulbank* û *menaqibname* jî hene (Kemikli, 2013: 245).

3.1. Îlahî

Îlahî ew cure helbestên tesewufî yê gel in ku şair, rasteraşt li ser hezkirina Xwedê dihûne. Helbestên bi teşeyê îlahî, ji cureyên edebîyata dîwanê dişibin helbestên “tewhîd”î. Cîyawazîya îlahîyan ji tewhîdan ew e ku di tekyaya û dergayan de, di wextê ayînan de bi newayî dihên gotin. Wezna îlahîyan bi giştî 7, 8, 14 û 16 kîteyî ye. Di dîroka edebîyata tesewufî ya gelê tirk de herî zêde Yunus Emre (1238-1338) bi vî terzî helbest hûnane. Îlahî li gor cureyên terîqetan navên cîyawaz werdigire: **Ayîn** (li tekyayên mewlewîyan), **tapux** (li tekyayên gulşenîyan), **durak** (li tekyayên xelwetîyan), **nefes** (li tekyayên elewî-bektaşîyan) û **deme** (di rêûresmên cemî yê elewîyan de).⁷

3.2. Hikmet

Hikmet ew cure helbestên tesewufî yê gel in ku şair bi wan mijarên dîni li gor pêjn û têgihastina xwe dihûne. Ji hêla teşeyî ve dirûvê hikmetan ji cureyê edebîyata gel dide “koşuk”an. Herçiqas hinek bi wezna erûzê hatîbin nivîsîn jî, bi pîranî bi wezna kîteyî $4+3=7$, $4+4+4=12$ û bi teşeyê yekeya çarînan dihê nivîsîn. Di helbestên hikmetî de şair esasên Îslamê, edebên tesewufê, halê qiyametê, hezkirina pêxember û menqîbeyên li ser derwêşan vedibêje (Bilgin, 2011: 381-384). Ahmed Yesevî bi helbestên xwe yê *hikmetî* dihê naskirin. Jixwe ev cure bi berhema wî *Dîwan-i Hikmet* dihê naskirin. Wî di vê berhema xwe de prensîbên Îslam û tesewufê nivîsîne. Wezna kîteyî ya hikmetên wî $7+7=14$ e (Kemikli, 2013: 245).

3.3. Nutuq

⁷ Ji agadarîyên zêdetir bnr. <https://www.turkedebiyati.org/ilahi.html> (02.01.2022)

Cureyekî helbesta tesewufî ya gel “nutuq” e. Helbestên nutuqî yê tesewufê dîdaktîk in, bi wezna kîteyê dihên nivîsîn, yekeyên wan ên nezmî “çarîn” in. Helbestên nutuqî ji hêla “teşe”yê xwe ve di dirûvê “koşma”yan de ne û bi şemaya qafiyeyî ya awayê aaaa/ ccca/ddda ye.⁸ Şemaya qafiyeyî ya nutuq û koşmayan dibe ku bi awayê xaxa yaxud abab jî deşt pê bike (Albayrak, 2002: 226-227). Hejmara kîteyên rêzîkan 11 ye, hinek ji wan bi awayê 7 kîteyî yaxud 8 kîteyî jî dihên hûnandin.⁹ Di edebîyata tesewufî ya osmanî navdartirînê vî cureyî Kaygusuz Abdal (848/1444) e.¹⁰

3.3.1. Nutuq û Feqîyê Teyran

Gava mirov li “mijar”, “teşe”, “wezin” û “şema”ya vê menzûmeya Feqî ya *Şêxê Sen’an* dinihêre, dibîne ku raşteraşt di formata “nutuqên tesewufî” de ye. Bi zelalî dîyar e ku haya Feqî ji zanînen teorîk ên edebîyata tesewufî ya dunyayê” heye. Wî menzûmeya *Bersîsê Abid, Zembîlfi-roş, Ey Av û Av, Îro ji Deşt Husna Hebîb, Bi Çar Kerîman, Îro Girya Me Tê, Dilber,¹¹ Dilo Rabe, Îlahî Lew Dikim Zarî, Ez Çi Bêjim, Ay Dilê Min Ay Dilo, Qewî Îro Zeîfhal im, Çiya Anî li Deştê Kir*; bi teşeyê cureyê nutuqê hûnaye. Bi vî awayî hejmara berhemên wî yê bi terzê “nutuq”ê dibe 12.

Formata ruxsarî ya helbestên nutuqî yê Feqî bi cureyên nutuqê re ji hêla qafiyeya şema û kîteya rêzîkan li hev dike:

Ey av û av ey av û av	a
Ma tu bi ‘îşq û mehebbetê	b
Mewc û pêlan tavêy belav	a
Bê sekne û bê rahetê	b
Bê rahet û bê sekne yî	c
Yan ‘aşîqê baxê xwe yî	c
Yan şubhetê qelbê xwe yî	c
Jî ‘îşqa kê natebitê	b

Bê rahet û bê sekne yî = 8 kîte
Yan ‘aşîqê baxê xwe yî = 8 kîte

Çawa ku ji çavkanîyên edebî hat famkirin edîben sofî, helbestên nutuqî bi armanca pend û şî-retên ji bo kesên ku nû dikevin nav keşûhewayaya terîqetê dihûnin. Ev taybetmendî di nutuqên Feqî de jî xuya dibe:

Zîkrê civata bêmelek

8 Ji agadariyên zêdetir dikarî bnr. <https://www.bilgenc.com/nutuk-nedir/> (01.01.2022)

9 Bnr. <https://www.edebiyatogretmeni.org/nutuk/> (15.01.2022)

10 Kaygusuz Abdal, wekî şairekî mutesewuf ên damezirînerê edebîyata elewî-bektaşî dihê qebûlkin. Di desdala XIV-an de hatîye dunyayê. Navê wî yê raştîn Xeybî ye û kurê Begê sancaxa Alaiye (Alanya) ye. Wî di zemanê xwe de ilmên devra xwe xwendîye. Ew palewanek bûye, di tîr û kevan, siwarî û şerê bi şûrî de kes bi ser wî de tunebûye. Nêçîrvanekî bi nav û deng bûye. Rojekê li pey karxezalekê ye dihê Elmaliyê û dibîne ku ew ket dergayê Abdal Mûsa. Ji derwêşan dipirse bê ka “We karxezal dît gelo?” Ew dibêjin “Na.” Abdal Mûsa jê dipirse: “Ma tu tîra kevana xwe nas dikî?” Xeybî dibêje “Erê.” Abdal Mûsa gava milê xwe radike, ew dibîne ku va ye tîra wî li binê çengê wî ketîye. Li ser vê dibe mirîdê wî. Şêxê wî mexlesa Kaygusuz Abdal dide wî, piştî çil salî ji îcaze ku ji pîrê xwe werdigire, digel çil evdali berê xwe dide hecê. Ku digihîje Misirê, derdikeve huzûra Sultan, peyre li qeraxê çemê Nîlê dergayekî bi navê Qesru’l-Eyn dide avakirin û ber bi Mekkeyê ve dikeve rê. Di vegera hecê de rêya xwe bi ser Şam, Heleb, Kîlîs, Enteb, Bexdad, Hille, Kûfe, Nefes û Kerbaleyê dixê. Ji Bexdadê berê xwe dide ser Medain, Semerra, Mûsul, Nuseybinê û vedigere dergayê Abdal Mûsa. Kaygusuz Abdal şoggerê Yunus Emre ye û wî helbestên ji cureyê “sathîye” nivîsîne. (Nihat Azamat, “Kaygusuz Abdal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. 25, r. 74-76.)

11 Cîyawaziya vê helbestê ji yê din ew e ku di dirûvê teşeyê nezmî yê “murebbe’ê, murebbe’a mutekerrir de ye.

Sed car bikin ‘amî gelek
Şubhê ne‘amê bînemek
Dûr e ji zewq û lezzetê (*Şêxê Sen‘an*, çarîn 20)

Zikrê wacib e ‘amî bikin
Nêzîkî şeyx sofî bikin
Murşîd murîdî hî bikin
Xaric bikin ji zulmetê (*Şêxê Sen‘an*, çarîn 21)

Dilo rabe dilo rabe
Veke çavan ku êvar e
Nezan û bes di xew da be
Bi newmê ra mebe yar e (*Dilo Rabe*, çarîn 1)

Xizmeta sultan û mîran
Sin‘eta dana û zîran
Hûn mekin bê şêx û pîran
Guh bidin vê **şîretê** (*Bersîsê ‘Abid*, çarîn 2)

Ev **pende** xass e şîret e
Şertê xulaman xizmet e
Ba xu nebînin zehmet e
Heqê însaf û mirwetê (*Bersîsê ‘Abid*, çarîn 3)

4. Feqîyê Teyran û Edebîyata Tesewufî ya Gel

Herçiqas bêjeya *feqî*, ji koka bêjeya erebî fiqihê dihê û Ehmedê Xanî ji bo navê wî ve bêjeyê bi teşeyê feqîh bi kar diêne jî, wisa xuyaye, dibe ku di ilmê fiqihê de alim be û ji ber wê wî ev mexles ji xwe re eyîşandibe. Çunkî piranîya ehlê tesewufê, alimê ilmê fiqihê Îslamê ne.

Berhemên Feqî ji hêla teşeyê helbestan, ji hêla wezna wan, ji hêla ziman û mijara wan ve bi giştî di bin banê taybetmendiyên “edebîyata tesewufî ya gel” de ne. Lewre mirov dikare wî wekî şairekî “edebîyata tesewufî ya gel” bihesibîne. Çunkî ji van alîyan ve cîyawazîya wî ji Melayê Cizîrî (kd. 1640), Şêx Şemsedînê Exlatî (1588-1674) û Ehmedê Xanî (1651-1709) heye. Ev her sê şairên klasîk ên edebîyata kurmancî, ji hêla taybetmendiyên edebî yê berhemên xwe ve dikevin bin banê “edebîyata tesewufî ya klasîk a dîwanê”.

Lêkolînerên polînkirina edebîyatê, pênaseya edebîyata tesewufî ya gel, di çavkanîyan (Bilgin, 2011: 381-384) de bi awayekî zelal derbirîye. Edebîyata tesewufî/tekyayî, mîna edebîyata dîwanê û edebîyata gel, şaxekî sereke ye edebîyatê ye. Ji ber ku berhemên vî şaxî, zanînen dîni jî di bin banê xwe de dihewinin, jê re “edebîyata dîni-tesewufî” jî hatîye gotin; bes ji ber ku mijara wê ya sereke tesewuf e, jê re “edebîyata tesewufê”, ji ber ku ev cure edebîyat li dormedora tekîyayan çê

bûye, jê re “edebîyata tekyayê” û ji ber ku şêwaza wê nêzî zimanê gel e, jê re “edebîyata tesewufî ya gel” jî dihê gotin. Çavkanîya eslî ya edebîyata tekyayê, tesewufa îslamê ye û ji hêla taybetmendiyên xwe yê cîyawaz ve di cîyekî navbera “edebîyata gel” û “edebîyata dîwanê” de digire. Hinekane ev “edebîyata tesewufî ya gel” li şaxê “edebîyata gel a tesewufî” û şaxê “edebîyata klasîk a tesewufî” polîn kirîye. Li gor bawerîya lêkolînerên mîna Agah Sırrı Levend, Vasfî Mahir Kocaturk û Abdurrahman Güzel, şairên mutesewuf ên tirk hem ketine bin karîgerîya edebîyata gel hem jî ketine bin tesîra edebîyata dîwanê, lewre divê ku di dîroka edebîyata tirkî de wekî disîplîneke serbixwe bihê lêkolîn. Di vê edebîyata tesewufê de mijarek “wucûd” e. Li gor şairên edebîyata tesewufî ya gel asasê wucûdê, Xwedê ye ku bi tabîrên mîna “zatê mutleq, wucûda mutleq û husna mutleq” dihê binavkirin. Ew mewcûdên din hemû sûretên demdemî û hin sî ne ku ji teyîsîna wî derkertine. Mirovê ku bi seyr û sulûkê ji hêla manewî ve bi pêş bikeve, divê hewl bide ku sîrrê îlahî yê di hebûna xwe de keşif bike, nefsa xwe perwerde bike û berî mirina xwe bimire û bigihîje Xwedê. Gava mirovek emelên baş bike, bi îbadet û zikir meşxûl bibe, êdî tecellîyên îlahî dest pê dikin di dilê wî/wê de derdikevin. Ev nêrîn, hizir, bîr û ray û hal, temayên edebîyata tesewufî ya tekyayê ne. Mîjarên tesewufî bi vî awayî wekî cereyaneke hizrî gelek zêde ketine nav helbestên îslamî. Ev rêbaz serê pêşî di edebîyata erebî de hatîye dîtin, ji wir derbasî edebîyata farisî bûye, peyre jî ya tirkî. Li gor van edîban di nav evîna mecazî û heqîqî de îrtibatên qewî hene. Li Anatolyayê şairên mîna Nesîmî, Qadî Burhaneddîn û Şeyhî, di vê çexerê de ji bo edebîyata dîwanê zemîn amade krine. Ahmed Yesevî bi “hikmet”ên xwe mînakên ewil ên edebîyata tekyayê dane û bi zimanê gel îslamê ji gel re vegotîye. Ji sedsala XI-an (mîldaî) pê ve zumreyên tesewufî yê mîna ebdalên rûmî, qelenderî, heyderî hatine Anatolyayê û di serdema selçûqîyan de wan çandêke tesewufî çê kirîye. Wê hingê terîqetên mîna mewlewîyye, rifaîyye û bektaşî, ji bo huzûr û aramîya gel xebitîne. Sofîyên mîna Hecî Bektaşê Velî (kd. 669/1271) û Yunus Emre (1238-1338) di vê serdemê de gihaştine û di helbestên xwe de bi zimanê gel xîtabî gel kirine. Di vê pêvajoyê de bi wesîleya şairên sofî, edebîyeteke dewlemend a tesewufî çê bûye. Şairên mîna “Ahmed Fakih”,¹² Hoca Dehhanî (kd. 804/1401), Şeyyad Hamza (ss. 13) û Nesîmî (1369-1417) jî mensûbê vê edebîyatê ne.

Nîşaneyêke herî berbiçav a ku Feqî şairê “edebîyata tesewufî ya gel” e ew e ku di helbestên xwe de bêjeya baneşanî ya “xelqino” bi kar diêne:

Ew mîr kerîm e satir e

Xweş hakim e di barê xwe da

Xelqino! Ne dîr e hazir e (Allah Çi Zatekî Ehsen e, qit'e 6)

Xelqino! Ji kê ra ev qese

Da heq bi 'urfê nas bikî

12 Ahmed Fakih (kd. 1221 miladî), bi navê xwe dişibe Feqiyê Teyran, lewre li vir hinek agadarî ji bo wî hatine dayîn. Ahmed Fakih, li gor çavkanîyên terîqeta mewlewî û terîqeta bektaşîyan li Konyayê jiyaye. Bi vî navê du nav hene: Xwace Ahmed Fakih û Sultan Xwace Fakih. Ev kes bi unwanên mîna “Qutbu’ş-Şerq we’l-Xerb, Qutbu’l-Budela, Seyyîdu’l-Meczûbîn û Qudwetu’l-Ebdal” hatîye nasîn û memleketê wî jî wekî Azerbeycan û Xorasan hatîye diyarkirin. Wefata wî 618/1221 yaxud 650/1252 ye. Li gor lêkolîna Abdûlbaki Gölpınarlı di sedsala XIII-an de li di serdema Selçûqîyên Anatolyayê de bi navê Ahmed Fakih du kesên çiya çiya hebûne. Navê Ahmed Fakihê duyem jî Arap Ahmed Fakih e. Di *Dîwana* Yunus Emre de jî navê wî weha derbas bûye: Ahmed Fakih Kutbu’-d-Dîn Sultan Seyyid Necmu’-d-Dîn / Mevlana Celaluddin il kutb-i cihan kanî? (Osman Fikri Sertkaya, “Ahmed Fakih” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2., r. 65-67.)

Er dê bizanî ev bes e (Ella Çi Zatekî Ehsen e, qit'e 6)

Dinê **xelqino** bi kê maye
 Belê qenc e û mezra ye
 Ji xêran ra Xwedê daye
 Xebatkar bin ku ev car e (Dilo Rabe, qit'e 43)

5. Paşxaneya Feqî ya Edebîyata Gel

Bivê nevē ji bo lêkolîneran cîyê mereqê ye bê ka gelo ev çexera xwe ya edebî ya ku bi zimanê gel xîtabî gel dike ji kû bi dest xîstîye. Çawa ku Bozarslan (1979: 71) jî amaje pê dike, Feqî bi tamamî hozanên gel teqlîd kirîye. Feqî, şairên gel ji xwe re mînak wergirtîye û helbestên xwe bi kurdîya gel hûnane. Ji ber vê gel li berhemên wî xwedî derketîye û li ser zar û zimanê xwe neqlî roja me kirine. Bi vî awayê xwe ew dişibihe Elî Herîrî. Çunkî Herîrî jî hem berhemên edebîyata gel a kurmancî derbasî nivîsê kirine, hem jî helbestên xwe bi zimanê gel hûnane.

Feqî, bi menqibeyên xwe zêdetir di nav gel de hatîye naskirin. Wî bi hin hikayetên millî, tesewufî û edebî yên gel derbasî nivîsê kirine, di dilê gel de cih girtîye û wekî edîb û alimekî nêzî gel nav û deng daye. Ji ber vê wî çawa ku di nav xelkê de cih girtîye, di nav ehlê medrese û tesewufê de cih negirtîye (Ç3, Ç4).

6. Dirûvdarîya Feqî digel Yunus Emre

Helbet divê li vir ew bas jî bihê kirin ku bê ka Feqî helbestên xwe yên nutuqî, ji kîjan edebîyatê wergirtîye. Di edebîyata tewwufî ya tirkî de helbestên nutuqî gelek berbelav in. Gelo Feqî ji wan mifa wergirtîye? Gelo haya Feqî ji şairên edebîyata tesewufî ya tirkî heye? Bi taybetî wî helbestên Yunus Emre dîtine, xwendine? Nîşaneyeke vê yekê li ser Melayê Cizîrî heye ku li gor rîwayeta Anter ku ji Şefîq Ervasî wergirtîye, Ş. Ervasî jî ji mamê xwe Ebdulhekîm ku di wextê xwe de serîmamê Mizgefta Sultanahmed bûye wergirtîye û ragihandîye ku piştî ku Fatîh Sultan Mehmed Stenbolê fetih dike, seydayê wî Akşemseddîn Xoce dike biçe hecê. Fatîh ji seydayê xwe dipirse: “Baba, tu dê ji min re çî xelat biênî?” Xoce gotîye: “Lawê min, ez dê yê ku layiqî te ye biênim.” Di rêwîtiya hecê de Akşemseddîn rêya xwe bi zanîngeha Ezherê dixê. Li wir ciwanekî bi navê Muhemmed ku leqebê wî Goranî ye dibîne. Ew wî îqna dike ku were bibe xoceyê padîşah û ji wir werdigire û wî diêne Stenbolê. Gava pevra diçin qesrê, padîşah dipirse: “Ka ye dîyarîya min Baba?” Akşemseddîn dibêje: “Lawê min, min ji te re xelateke wisa anî ku dê heta ebedê şana te bala bike.” Mela Goranî, peyre Medreseya Fatîh ava dike. Îcar Mela Goranî û Mela Ehmedê Cizîrî hevaldersên hev ên feqîtiyê bûne û di nav wan de peywendîdarîyê dewam kirîye. Melayê Cizîrî, medhîyeya xwe ya ku dibêje “Ey şehinşahê muezzem, Heq nîgehdarê te bit / Suretê îna fetehna hafiz û yarê te bit” digel nameyekê ji Mela Goranî re dişêne. Goranî, gava ku vê nameya Cizîrî ji Fatîh re tercume dike û dixwîne, Fatîh gelek kêfxweş dibe û wî vedixwêne Stenbolê. Çî heye ku Cizîrî îcabetî vê vexwendinê nake, digel spasîyên xwe, mazûrîya xwe jê re dişêne. Ew jî 17.000 akçe jê re dişêne. Cizîrî jî pê, mizgeft û medreseya xwe ava dike (Anter, 2011: 67). Li gor ku Feqî bi Cizîrî re di nav peywendîdarîyê de ye, dibe ku haya wî ji edebîyat û edîbên edebîyata

tesewufî ya tirkî hebe.

7. Hezkirina Gel

Ji ber vê helwesta wî ya gelperwerî, gel navê wî di çanda xwe de jî paraştîye. Wekî mînak di çanda kurmancan de ji ber ku meha adarê 31 roj e, nîqaş derketîye bê ka ev roja dawî li ser meha adarê ye yan li ser nîsanê ye. Ka bi çi awayî hebe, ji bo ku dawî li vê nîqaşê bihê, wan navê Roja Muhemmed Feqîyê Teyran li vê rojê danîye û dawî li nîqaşê anîye. Ji ber ku navê wî di dilê xelkê de gelek zêde şîrîn bûye, kesî îtiraz nekirîye û pîrsgirêk çareser bûye. Bi ser de jî xelkê ev roja ha, wekî roşanek û cejneke neteweyî pîroz kirîye (Ûskan, 2017: 61).

Di nav gel de gelek efsane û menqîbeyên li ser Feqî bi awayê devkî nifş bi nifş hatine neqilkin. Hozanên gel helbestên Feqî bi newayî di nav gel de stranê û gel ew jidev kirine. Aramê Tigran yek ji wan e ku wî helbesta Feqî ya *Ay Dilberê* derbasî stranê kirîye û bi newayî straye.

8. Feqî û Mezhebê Şî‘eyan

Di destpêka meqaleyê de hatibû diyarkirin dê di pêvajoya lêkolînê de hewl bihê dayîn bê ka gelo peywendîya Feqî digel mezhebê şî‘yan çi ye. Bersiva vê pirsê di menzûmeya wî ya destanî ya *Şerê Kela Dimdimê* de hat dîtin. Feqî di serê berhemê de vî mezhebî heqîr dibîne û di berdewamiya wê de carinan davêjê:

Helal kiriye Tahayê
Mezhebê qe kêr nayê
Em dimirin nayêne rayê
Axret xoştir e ji dunyayê

Qeda li dunyayê bikevî
Dê rûreş bin li nik Nebî
Qebûl nekin vî mezhebî
Hemîyan go belave bî (Sadîni, r. 383).

Feqî gava behsa şerî dike, diyar dike ku eskerên Lepzêrîn, li hember Şahê ‘ecem, di rêya Xwedê, Pêxember û xelîfeyên wî de şer dikin û yên ku di vê herbê de bimire, şehîd e:

Li ser xatira ‘Umer e
Di rêya Pêxember e
Xwe bikin ker bi ker e
Rûspî bin da di mehşer e

Rûspîyê di mehşer kin
Herine wan ker bi ker kin
Bi gotina Pêxember kin
Şehîd bin dinê terk kin (Sadîni, r. 384).

Cihê baldarîyê ye ku Feqî, bi tevî ku di gele çarînên deştanê de şervanên Xanê kurdan wekî şehîd bi nav dike, şervanên Şahê ‘ecem jî wekî kafir li qelem dide:

Bohtan hemî bi mîr ve
Demek sekinîn bi şîr ve
Kefen di bin çengî ve
Kafir hatin ji pîr ve

Kafir di dil qewî ne
Dema ku wan dibîne
Heybet li wan ketîne
Qurcî nizanin kî ne (Sadînî, 393).

9. Feqî û Karakterê Giştî yê Berhemên Wî

Herçendî ji temamiya berhemên Feqî, bi piranî sofîgerîya wî dixuyê; bes menzûmeya wî ya *Şerê Kela Dimdimê*, aliyê wî yê welatparêzîyê jî nîşan dide. Çunkî ji temamiya berhemê dîyar dibe ku wî eskerên Xanê kurd wekî muminên mêrxas; şervanên Şahê ‘ecem jî wekî zalim û neheq dîtine. Wekî din, mirov dibîne ku ew bi van berhemên xwe yê zimansade dixwaze ku gelê wî jî bi exlaqê tesewufê terbiye bibe û ji newalên kûr û tarî yê nezaniyê xelas bibe. Li ser vê bingehê mirov dikare aliyê wî yê gelperwerî jî qebûl bike. Nexwe ew ne tenê sofîyekî tekyayê ye; bes ew hem dildarê gelê xwe ye hem jî dildarê zimanê kurdî ye. Jixwe gava mirov lîteratura ku li dor jî-yan û berhemên wî çê bûye dixwîne, vê taybetmendîyê bi hêsanî dibîne.

10. Analîza Daneyan

Feqîyê Teyran digel ku di nav avhewayaya ehlê medreseyê de tehsîla ilim dîtîye û haya wî ji edebîyata qesrê ya dîwanê heye jî, li ser vê şopa edebîyatê neçûye û berê xwe daye edebîyata gel a tesewufî, bi zimanê gel, ji bo gel, ne bi teşeyên nezmî yê edebîyata dîwanê; bes bi teşeyên nezmî yê edebîyata gel (nutuq û hikmet) berhemên xwe hûnane. Herçiqas wî ji ilmên medreseyê zêdetir bal û dêhna xwe dabe ser ilmê tesewufê jî, dîsa îrşada xwe ya sofîgerîyê jî bo gel kirîye. Wî di berhemên xwe de serê pêşî xîtabî nefsa xwe kirîye, peyre jî xîtabî gel kirîye û heta jê hatiye ji asta têgihaştina gel derbas nebûye. Çawa ku Melayê Cizîrî li pêşberî edîbên navdar ên gelên cîran bi hunera xwe dîpesine, Feqî bi her awayê xwe nefisbiçûkiya xwe derdibire. Lewre gel ew ji nav xwe hesibandîye, muslimên sunnî mertebeya welîtîyê dayêye, gelên êzîdî mertebeya pîrîtîyê dayêye, sosyalîstan ew wekî piştevanê proleterayê li qelem daye. Bi domana demê re xelkê gelek menqîbe û efsane li ser navê wî pevxistine û nîş bi nîş neqil kirine. Gel li berhemên wî xwedî derketîye û ji her fikir û bawerîyê mirovan xwe di hunera wî de dîtîye û ji ber vê jî wan xwe li berhemên wî girtîye. Çawa ku wî cîyê xwe di dilê muslimên sunnî de çê kirîye, bûye şîrîne dilê êzîdî û gelparêzên modern jî. Bi ser vê de hozanên gel jî, helbestên wî newadar kirine û strane. Heta ji menqîbeyên wî dîyar dibe ku navbera wî û ehlê kîtabê jî xweş bûye.

Feqî ew şairê edebîyata kurmançî ye ku cara ewil deştana kurdan *Keleha Dimdimê* û hikayeya

gel a *Zembilfiroş* a edebîyata gel a devkî bi awayê nivîskî hûnaye. Lewre ew çawa dibe deştan-nûsê yekem ê edebîyata gel a kurmancî, wisa jî ew hikayenûsê yekem ê hikayeyên gel ên edebîyata kurdî ye jî. Mirov dikare di warê hikayeyên tesewufî yên menzûm de wî wekî şairê yekem ê edebîyata kurdî li qelem bixe. Çunkî wî *Şêxê Senanê* û *Abidê Bersîs* jî hûnaye. Dibe ku ji ber vê yekê be ku Xanî di deştêka *Mem û Zînê* de bi çend beytên balkêş amaje bi Feqî dîke (Xanî, 2010: 38):

Min dê ‘alema kalamê mewzûn
‘Alî bikira li banê gerdûn

Bi î nawe rûha Melê Cizîrî
Pê hey bikira ‘Elî Herîrî

Keyfek we bida Feqîyê Teyran
Hetta ebed bimayî heyran

Feqîyê Teyran di mişareya xwe ya digel Melayê Cizîrî de jî bi awayekî karîger helbeşta xwe bi kurmancîya gel nivîsîye û wisa xuyaye kirîye ku Cizîrî jî di vê mişareyê de bi zimanê gel helbeşta xwe bihûne. Vî terzê wî yê edebî ku bi zimanê gel û bi terzên edebîyata gel helbeşt nivîsîne, “bandor” li ser Bekir Begê Erizî, Axaokê Bêdarî, Feqî Reşîdê Hekarî, Şêx Ehmedê Feqîr, Şêx Nûredînê Birîfkanî (kd. 1851) û Seyîd Elîyê Findikî kirîye.

Encam

Li ser bingeha rikin û zanînen mîna dîroka edebîyata îslamî û teybetmendîyên têkildarî tesewufê, ji lîteratur, jînameya seyyahî ya Feqî û helweşta wî ya sofîgerîyê dîyar bû ku ew ji edîbên ewil ên edebîyata tesewufî ya gel a kurdî ye û ew di nav raborîya dîrokî ya terîqên cografyaya xwe de nêzî çexera neqşî-xelwetîyê ye. Ji ber ku di eslê xwe de tesewuf bi zaniştên sosyal-beşerî yên mîna felsefe, sosyolojî, psîkolojî û pedogojîyê re; ji îlmên dînî-îslamî bi kalam û fîqhê re peywendîdar e, Feqî jî bi berhemên xwe, şopa zanîna xwe ya bi van îlman nîşan daye. Ji naveroka berhemên wî, ji helweşta wî ya edebî ya li pêşberî rûdanên civakî yên serdema wî ev bi hêsanî dîyar dibe.

Feqî li pêşberî rûdana trajîk a civakî ya serdema xwe *Şerê Keleha Dimdimê* bi awayekî bêhelweşt nemaye û digel metnê edebî, wî çawa ku nêrinên xwe yên têkildarî vê rûdanê bi awayê meyla xwe ya alîgir a Xanê Lepzêrîn derbirîne, pesnê mezhebê xwe yê sunnî daye, rexneyên tund û tûj li artêşa Şahê ‘ecem û mezhebê wî ku şî‘e ye girtîye. Ji ber vê helweşta wî, hinek ji gelperweran ew wekî welatparêzekî kevnar ê kurdan bi nav kirîye. Ji ber vê yekê mirov dikare wî wekî şairê yekem, herweha nivîskar û hûnerê/danerê deştana [millî] kurmancî bi nav bike.

Wekî mutesewuf, entelektuel û ramangirekî îslamî-kurdî yê sedsala 16an ku ji binemaleke xanedan a mîran tê, Feqî digel ku hevdem û hevalê wî yê sofîyê edîb ê edebîyata klasîk a tesewufî ya dîwana qesrê ya mîrê Botan Melayê Cizîrî û Şêx Şemsedînê Exlatî (1588-1674) ye jî, wî ji çîna serdeşt zêdetir berê bal, dêhn û haya xwe daye ser gelê awam û hemû helbeşt û menzûmeyên xwe

bi zimanê gel ê rojane, bi terzê hozan û edîbên edebîyata gel nivîsîne. Feqî li şûna çîna qesrê, rasteraşt xitabî gel kirîye û hewl daye ku hezkirina Xwedê bixe dilê gelê xwe û gelê xwe bikêşe nav ser û sinc û jîyana tesewufî û exlaqê terîqetê. Mirov dikare berhema wî ya bi navê *Şêxê Senanê û Abidê Bersîs* ku wî ew li ser bingeha terbîyeya tesewufê hûnane, ji bo vê angaştê wekî mînak nîşan bide. Lewra wî ji bo vê armanca xwe, piranîya helbestên xwe ji cureyên nezmî yên edebîyata tesewufî, bi terzê nutuqê hûnane.

Menzûmeyên Feqî yên mîna *Bersîsê Abid, Zembîlfiroş, Ey Av û Av, Îro ji Deşt Husna Hebîb, Bi Çar Kerîman, Îro Girya Me Tê, Dilber Dilo Rabe, Îlahî Lew Dikim Zarî, Ez Çi Bêjim, Ay Dilê Min Ay Dilo, Qewî Îro Zeîfhal im, Çîya Anî li Deştê Kir*, ji hêla hêmanên mîna mijar, teşe, wezin û şemayê ve rasteraşt di formata “nutuqên tesewufî” de ne. Lewra dîyar dibe ku haya Feqî ji zanînen teorîk ên edebîyata tesewufî ya edebîyatên cîran ên mîna ereb, fars û tirk heye ku wî karîye van menzûmeyên xwe bi teşeyê nutuqê bihûne.

Heta Ehmedê Xanî (1651-1709) jî navê Feqî di berhema xwe ya *Mem û Zînê* de li kêleka ‘Elîyê Herîrî û Melayê Cizîrî zikir kirîye. Ji vî alîyî ve mimkun e ku mirov cihê wî di dîroka edebîyata kurdî de wisa dîyar bike ku ew şairê ewil e ku di biwarê edebîyata klasîk a tesewufî de berhemên menzûm ên tesewufî hûnane.

Feqî, hikayeya gel *Zembîlfiroş* jî bi awayekî menzûm hûnaye û li ser binaxeya edebîyata gel, bi zimanê gel û bi awayê hozanên gel ên mîna dengbêjan hûnaye û derbasî edebîyata nivîskî ya klasîk kirîye. Bi vî awayê wî, Elîyê Herîrî ne tê de, mirov dikare wî wekî hikayenûsê ewil ê edebîyata gel bihesibîne. Nexwe du alîyên wî yên bingeîn hene: Şairîya edebîyata tesewufî û edîbtîya edebîyata gelêrî. Lêbelê dîsa jî bi qasî ku ji tevahîya berhemên wî yên edebî û tesewufî dîyar dibe, wî berhemên gelêrî yên kurdî jî kirine xizmeta exlaq û terbîyeya tesewufê.

Ji ber ku Feqî di her fîrsetê de hezkirina xwe ya ji gelê xwe dîyar kirîye, wî helbestên xwe bi zimanê gel bi berhemên, di berhmên xwe bang li gelê xwe kirîye û bi giştî wî berê bal û dêhna xwe daye ser gelê xwe, gelê wî jî gelek zêde jê hez kirîye, di çanda xwe de jî cih daye Feqî û xelkê menqîbeyên li ser wî, bi sedsalan nîş bi nîş neqil kirine. Heta ji xwendina lîteraturê û sehaya xebatê dîyar bû ku gelê kurd, 31ê Adarê wekî roja Feqîyê Teyran bi nav kirîye û wan ev roj, wekî rojê roşanê pîroz kirîye. Hozanên gel, çawa ku zemanê berê hin helbestên Feqî newadar kirine û di civat û caxîyan de ştrane, hunermendên serdema me jî hin helbestên wî derbasî ştranê kirine û dîstrên.

Çawa ku gelê sunnî yê kurdan ji Feqî hez kirîye, gelê êzîdî jî ji Feqî hez kirîye û wan jî ew nêzî xwe dîtîye. Heta ji ber vê eleqedarî û hezkirina zêde ya gel, wisa bûye ku hinek lêkolîner ketine gumanan û wan xwe daye lêkolînan bê ka gelo ev Feqîyê Teyran yek e, yan zêdetir çend kes in? Ev taybetmendîyên ha yên cîyawaz, heta niha, li gor daneyên ber destê me, hema hema di tu edîbekî din ê edebîyata kurdî de nahetine dîtin û dîroknasên dîroka edebîyata kurdî ew li qelem nedane.

Taybetmendîya Feqî ya edîbtîya gel, hiştîye ku gelek lêkolînerên ku ji derdora bîrûrayên çepgir û hizrînerên raştgiran jî li ser wî û berhemên wî bixebitin û nêrînen xwe yên curbicur li serê derbibirin. Hinek ji lêkolînerên çepgir Feqî wekî şairê proleterayê li qelem daye; hinekan jî ew

wekî şairekî wisa destnîşan kirîye ku ew bûye dengê çîna bindest. Xebatên li ser bîyografiya wî, berhemên wî û kesayetîya wî ya edebî, zêdetirî sedsalekê ye berdewam dikan. Neqilkirina menqibeyên li ser wî, çawa ku hîn jî di nav gel de nifş bi nifş berdewam dike, bi awayê nivîskî jî berdewam dike. Ev alîyê Feqî jî dike ku dîrokasên dîroka edebîyata kurdî, cihekî taybet di raborîya dîroka edebîyata kurdî de ji bo wî terxan bikin. Bi qasî ku ji “lîteratura qadî ya li ser Feqîyê Teyran” dihê famkirin, ji her alî û derdorên ku bîr û bawerîyên wan cuda cuda ne, gelek zêde lêkolîneran ew kirîye mijara lêkolîna xwe. Ev ku heye, nîşaneyê wê yekê ye ku hema hema her alî û derdorên, berê bala xwe daye ser wî û berhemên û wî li ser wî xebitîne. Vê dawîyê mirov dibîne ku ew bûye mijara meqaleyên akademîk û tezên lîsansa bilind ên zanîngehan jî. Çi bi zimanê tirkî be, çî jî bi zimanê kurdî derdora 4 tezan li ser wî û alîyên wî yên cuda cuda hatine amadekirin û belavkirin.

Çawa ku Xanî di mesnewîya xwe ya *Mem û Zînê* de navê Feqî li kêleka ‘Elîyê Herîrî û Melayê Cizîrî bi bîr anîye, dîyar e ku haya wî jî jê hebûye û wî jî berhemên Feqî xwendine. Nexwe mirov dikare bigihîje wê qenaetê ku Xanî jî li ber ronahîya helwesta wî ya gelperwer rabûye, hikayeya gel *Mem û Zîn* bi terzê edebîyata klasîk a Îslamî, ji nû ve hûnaye û derbasî nivîsê kirîye. Ji berhemên edebîyata kurmançî ya piştî Feqîyê Teyran mirov derdixê ku wî karîgerî li şairên mutesewuf ên edebîyata kurmançî yên mîna Melayê Bateyî û Seyîd Elîyê Findîkî kirîye.

Gava mirov bi giştî li yekûna berhemên wî dinihêre, bi hêsanî dibîne ku piranîya berhemên wî pedogojîk in. Bi vî terzê xwe dirûvê wî daye edîben sofî yên edebîyata tesewufî ya gel a Osmanî Yunus Emre û Kaygusuz Abdal. Nexwe ihtîmal heye ku haya Feqî ji edebîyatên cîran, ji ya gelê tirkî jî hebûye. Feqî bi vî terzê û vî terhî, çexereke cîyawaz di raborîya dîrokî ya edebîyata kurdî ya klasîk de vekirîye. Çinku ji raborîya dîrokî ya edebîyata kurmançî, cîyawazîya Feqî û berhemên dîyar dibe ku berî wî şairekî kurmançî ku di biwarê edebîyata tesewufî de, berhemên xwe bi terzê edebîyata gel û bi zimanê gel nivîsibe, nabîne. Bi vî awayê xwe ew wekî nûnerê yekem ê edebîyata tesewufî ya gel a kurdî cihê xwe di dîroka edebîyata kurdî de digire.

ÇAVKANÎ

- Badıllı, A. (1990). *Mufassal Tarihçe-i Hayat. c. II*, (neqilqêr: Ali Tenik). İstanbul: Timaş.
- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*. İstanbul: Nûbihar.
- Albayrak, N. (2002). Koşma. *İslam Ansiklopedisi, c. 26*. (s. 226-227). İstanbul: TDV.
- Aykaç, Y. (2022). Miks: Navendeke Dîrokî, ‘İlmî, Tesewufî û Edebî. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 7(1), 67-102.
- Aykaç, Y. (2023). *Mecme’ a Xezelyatêd Şu’erayêd Kurmancan*. Wan: Peywend.
- Anter, M. (2011). *Hatıralarım, (2. Baskı)*. İstanbul: Aram.
- Bazidî, M. M. (2010). *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan bi Zimanê Kurmançî*, (Amadekar: Ziya Avcî). İstanbul: Lîs.
- Bilgin, A. A. (2011). Tekke Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi, c. 40*. İstanbul: TDV.
- Bilgin, A. A. (2011). Tekke Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi, c. 40* (s. 381-384). İstanbul: TDV.

- Bozarslan, G. (1979). *Partî Gûn Işığı Nardalı*. İstanbul: Aydınlık.
- Burkay, K. (2011). *Neolitik Çağdan 1. Dünya Şavaşı'na Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Deng.
- Celîl, C. (2004). *Keşkûla Kurmancî*. Wîen: Doğa Basın Yayın.
- Cihanî, P. (2019). Şêwaza Berhemên Feqîyê Teyran. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Dergisi*, sal 5, c. 5, j. 10.
- Dîwanu eş-Şeyxu'l-Cezerî, (1952). *Dîwanu eş-Şeyxu'l-Cezerî*, (Tabî': Muhemmed Nûrî). Mîsir.
- Doskî, T. Î. (2017). *Li Baxê Feqîyê Teyran*. Dihok: Pertûkxaneyê Nûrsîn.
- Ekiz, D. (2017). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı.
- Ertekin, N. (2018). *Şeyda'nn Divan'ında Tasavvuf. (Teza neçapkirî ya maşterê)*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Findî, R. (2004). Fakih Tayran: Şairu't-Tasavvuf we'l-Felsefe we'l-Xezel. *el-Mede's-Sekafi-Sekafe Kürdiyye, Bexdad*, hj. 604, Sibat.
- Gürbüz, S. A. (2021). Feqîyê Teyran'ın Divanı'nda Yer Alan Şêxê Sen'an Hikayesinin Vahdet-i Vücut Açısından Değerlendirilmesi. *Van İlahiyat Dergisi*, 9/14.
- Îlhan, Z. (2016). Micahidê Fetihandina Dil: Şêx Sen'an -Dahûrîn û Rexne-. *Nûbihar*, hj. 137.
- İli, E. (2018). *Feqîyê Teyran'ın Varlık Görüşü. (Teza Neçapkirî ya Maşterê)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı.
- Izady, M. R. (2007). *Kürtler: Bir El Kitabı* (İngilizceden Çeviren: Cemal Atila). İstanbul: Doz.
- K., Ali (2015). Bersîsê Abid û Faust Îradeya Mirov, Îblîs û Mephisto. *Nûbihar*, hej. 130.
- Karaca, F. (2020). Berawirdkirinek li Ser Qesîdeya Avê ya Fuzûlî û Helbesta Ey Av û Avê ya Feqîyê Teyran ji Alîyê Hêmana Avê ve. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* c. 6, hj. 11.
- Kaya, B. (2017.). *Feqîyê Teyran'ın Şêxê Sen'an Şiirinin İçerik Açısından İncelenmesi. (Teza neçapkirî ya maşterê)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.
- Kemikli, B. (2013). Tasavvuf ve Edebiyat. H. Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı* (s. 245). Ankara: Anadolu Üniversitesi.
- Kılıçarslan, Î. (2001). Edebîyata Kurdî ya Klasîk. *Nûdem*, hej. 39-40.
- Koyuncu, H. (2014). *Di Hin Dîwanên Kurdî de Bandora Tesewwufê*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Kuzu, A. (2013). Araştırmaların Planması. A. Ş. (edt.), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Mesûd Serfîraz. (2020). *Feqîyê Teyran: Hayatı, Poetikası ve Eserleri. Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, (Derleyenler: Yalçın Çakmak & Tuncay Şur). İstanbul: İletişim.
- Mesûd, M. (1999). *Udebau Felasifeti*. Beyrût: Darulilmi Lilmelayîn.
- Nêrwayî, E. T. (2019). *Emûrxanê Lepzêrîn û Kela Dimdim: Di Navbera Mêjû û Efsaneyê da*.

İstanbul: Avesta.

Orkin, Ş. (2015). *Di Berhemên Feqiyê Teyran de Hêmanên Tesewufî*. (Teza neçapkirî ya masterê). Muş: Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

Özel, A. (2020). *Klasik Kürt Şiirinin Önde Gelen Temsilcilerinden Fakî-yı Teyran*. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi.

Resûl, Î. M. (1998). Feqiyê Teyran: Jîyan û Berhemên Wî. (Werger: Mîkaîl Canpolat). *War*; hj. 1.

Sadinî, M. X. (2011). *Feqiyê Teyran: Jîyan Berhem û Helbestên Wî*. İstanbul: Nûbihar.

Sağrıç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.

Sefîzade, S. B. (2008). *Mêjuwî Wêjey Kurdî*. (Bergî Duwem). Hewlêr: Dezgay Çap û Belaw-kirdinewey Aras.

Şem'î. (2016). *Terceme-i Tevarîh-i Şeref Han*. (Hazırlayan: Adnan Oktay). İstanbul: Nûbihar.

Tayşir, E. A. (2020). *Bu Tez Nasıl Bitecek?*. İstanbul: İletişim.

Tenik, A. (2015). *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Nûbihar.

Teyran, F. (2008). *Hemû Berhemên Wî*. (Bi Pêşgotineke Rênas Jîyan). Stenbol: Belkî.

Teyran, F. (2014). *Divan & Dîwan*. (Çeviri ve Analiz: Kadri Yıldırım). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Teyran, F. (2019). *Şêxê Sen'anîyan, Nezîre: Xemgîn*. (Amadekar: Celîlê Celîl). İstanbul: Weşanên Wardozê.

Teyran, F. (2021). *Dîwan: Metnê Kurdî & Türkçe Çevirisi*. (Çeviri ve Notlandırma/Werger û Not: Ali Karadeniz). İstanbul: Nûbihar.

Ûskan, S. (2017). *Payîzxêr li Ser Salnameya Kurmancî Xebateke Folklorîk*. İstanbul: Wardoz.

Varlî, E. M. (2004). *Dîwan û Gobîdeyê Ahmedê Xanî yêd Mayîn*. Stenbol: Sîpan.

Xanî, E. (2010). *Mem û Zîn* (Hazırlayan: Namık Açığöz). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Xeznedar, M. (1998). Zembîlfiroşa Feqiyê Teyran. Bêcih: *War*.

Yılmaz, H. K. (2016). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar.

Yılmaz, İ. (2016). *Vekolînek li Ser Çîroka Zembîlfiroş*. (Teza Neçapkirî ya masterê). Muş: Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı.

Yûsuf, E. (1988). *Şairên Klasîk ên Kurd*. Uppsala: Weşanên Jîna Nû.

Zivingî, M. E. (1987). *Min 'Eqdî'l-Cewherî fî Şerhi Dîwani'ş-Şeyxi'l-Cezerî, c. 2*. Qamîşlo.

Çavkanîyên Zindî

Ç1. Melayê Miksê, 70 salî, Miks

Ç2. Nacî Orhan, 60 salî, Miks

Ç3. Mela Hesenê Sofya, 80 salî, Dîyarbekir

Ç4. Mela Ahmedê Botî, 55 salî, Findik

Çavkanîyyên Dijîtal

Mahabad, Occo, “Ezilenlerin Sesi Feqiyê Teyran”, *Basnews*, 2021. Ezilenlerin sesi Feqiyê Teyran (basnews.com) (tarîxa pêgihaştinê: 30.12.2021)

Naci Orhan, Bahçesaray Miks, TRT6, Bajarên Me, 18.09.2013. <https://www.youtube.com/watch?v=IcPCd6l8aF0> (tarîxa pêgihaştinê: 23.01.2022)

Naci Orhan Belgeseli (Belgesela Naci Orhan), 16.05.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=ObTW2WHkH6M>

Rêwî (Yolcu), Beşa 287an (Van-Bahçesaray), (tarîxa pêgihaştinê: 25.09.2018) <https://www.youtube.com/watch?v=X51DBms3RQY> (tarîxa pêgihaştinê: 20.01.2022)

<https://www.edebiyatogretmeni.org/nutuk/> (tarîxa pêgihaştinê: 15.01.2022)

<https://www.turkedebiyati.org/ilahi.html> (tarîxa pêgihaştinê: 02.01.2022)

<https://www.bilgenc.com/nutuk-nedir/> (tarîxa pêgihaştinê: 01.01.2022)

<https://www.vocabulary.com> (tarîxa pêgihaştinê: 26.12.2121)

Kurdiyat

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1350471

Rüpel/Sayfa Page: 31-50

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türü:
Research Article/Gotara Lêkolînê/Araştırma Makalesi
Received/Dema Hatîne/Geliş Tarihi: 26.08.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 24.09.2023
Veysel BAŞÇI, Dr. Öğr. Üye., Batman Üniversitesi.
veyselbasci77@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1525-0355

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym
reviewers and scanned by iThenticate plagiarism
website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine
göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve
iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar
herî kê m ji aliyê du hakeman va hatiye nixandî û di
malpera întihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atf: Başçı, V. (2023). Bandora şaxa terîqeta
Qadirî-Xalisî li Anatolyayê, *Kurdiyat*, 8, 31-50.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1350471.

BANDORA ŞAXA TERÎQETA QADIRÎ-XALISÎ LI ANATOLYAYÊ

Veysel BAŞÇI*

Kurte

Terîqeta Qadirî ku yek ji du terîqetên mezin ên cihana Îs-
lamê ye û di nav kurdan de jî bi heman rengî belav bûye. Di ser-
dema yekem de hebûna sofîyên kurd ên wekî Ebu'l-Hesen Elî
b. Muhemed el-Qureyşî yê Hekkarî ku di silsileya Qadiriyan
de cih girtiye, herwiha hebûna xizm û eqrebayên Şêx Evdilqa-
dirê Geylanî û nevî û naskiren nêzikî wî, di cih û warên kurdan
de heta pênc nifşan berdewam kiriye; ev tişt bûne sedem ku
ev terîqet bi lezûbez pêş bikeve û di nav kurdan de wesayet û
têkiliyên xizimtiyê bi dest bixe. Di dîrokê de çend şaxên giring
ên vê terîqetê di cih û warên kurdan de derketine ku yek ji wan
şaxên giring jî şaxa *Xalisî* ye. Şêx Ziyaûdîn Evdirehman Xalis
Telebanî, şaxa Xalisiye di sedsala XIX-an de damezirandiye.
Ev şaxa terîqetê ku ji Misirê heta Sûriyê, ji Îranê heta Kavkas-
yayê li erdnîgariyeke berfireh belav bûbû, bi saya xelîfeyên
ku Şêx Evdirehman Xalis li hin herêmên Anatolyayê destnîşan
kiribû, bandora xwe hîn zêdetir kir. Xelîfeyên Şêx Evdireh-
man Xalis ên wekî Mûr Elî Baba, 'Umer Xudayî Baba, Dede
Osman 'Ewnî Baba ku li parêzgehên wekî Sêwas, Amasya,
Toqat, Elezîz û Rihayê cih bûbûn, bûn sedema belavbûna vê
terîqetê li Anatolyayê. Di çavkaniyên dîrokî yên Osmanîyan de
gelek caran behsa bandora malbata şêxan Telebanîyan hatiye
kirin. Hin kesayetên giring ên burokrasiyê, wekî Mustefa Saf-
fet (Yetkin) Efendî, ku di serdema Siltan Evdilhemîd de serokê
Meclîsa Meşayîxê û paşê jî bûbû wekilê Rihayê û di komîteya
îdarî ya *Cemîyeta Sofîyê* de cih girtibû, bûn xelîfe û nûnerê
Şêx Elî Telebanî yê kûrê Şêx Evdirehman Xalis, li Anatolyayê.
Bandora malbata şêxan Telebanî/Xalisî di Tirkiyeya nû de jî
demeke dirêj li gelek bajaran bi taybetî li Stenbol, Îzmir, Bur-
sa, Elezîz, Erzirom û Trabzonê berdewam kir. Ev bandor bi
saya Mustefa Xeyrî Baba yê Meletî, Şêx Mustefayê Sêwasî,
Şêx Keremê Ercîşî, Şêx Mistefayê Qersî, Şêx Evdillahê Trab-

* Spasdarê hevkarê hêja Dr. Çetin Taş im ji bo serastkirina vê gotarê ji aliyê rêziman ve.

zonî demeke dirêj li Tirkîyeyê berdewam kiriye û heta niha jî didome. Çavkaniyên dîrokî yê Osmanî û Tirkîyeyê yê îroyîn gelek caran behsa bandora malbata şêxên malbata Telebanîyan kirine. Dikare bê gotin ku di sedsala XIX-an de piştî Şêx Xalidê Şehrezorî û Xalidîtî, tesewifa kurdî ya ku herî zêde bandora xwe li Anatolyaya û Tirkîyeya nû kiriye, terîqeta Xalisîyeyê ye ku jî aliyê Şêx Evdirehman Xalis Telebanî ve hatiye damezrandin. Lewma di vê lêkolînê de pêşî bandora siyasî-civakî ya şaxa terîqeta Qadirî-Xalisî

ku yek ji şaxên terîqeta herî giring e û di valahiya siyasî û civakî ya ji holêrabûna mîrektiyên kurdan de derketiye pêş, dê bê vegotin. Piştî, ji parêzgeha bajarên wekî Mûsil, Kerkûk û Silêmanî de derbas dibe û li ser têngiştina tesewifî ya li Anatolyayê de kiriye, dê bê nîrxandin. Herwiha behsa hin xelife û nûnerên vê şaxa terîqetê jî dê bê kirin.

Peyvên Sereke: Tesewif, Terîqet, Qadirî, Xalisî, Anatoliya.

Kadirî-Halisî Tarikat Kolunun Anadoludaki Etkisi

Özet

İslam dünyasının büyük tarikatlarından birisi olan Kadîrîlik, Kürtler arasında en hızlı yayılan tarikatların başında gelir. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Hakkârî gibi ilk dönem Kürt sülûfilerinin Kadîrîlik silsilesi içerisinde yer alması, Şeyh Abdülkadir-i Geylânî'nin hısımları ve akrabaları ile kendisine yakın isimlerin Kürtlerin yaşadığı coğrafyada beş kuşak süren uzun dönem mevcudiyetleri gibi etkenler bu tarikatın Kürtler arasında vesayet ve akraba ilişkileri de kazanarak hızla yayılmasını sağlamıştır. Tarih boyunca bu tarikatın Kürt coğrafyasında birkaç önemli kolu ortaya çıkmıştır ki bu önemli kollardan birisi de XIX. yüzyılda Şeyh Ziyaüddin Abdurrahman Hâlis Tâlabânî tarafından temellendirilmiş olan *Hâlisîyye* koludur. Kadîrî-Hâlisî tarikat kolu ilk müessesleştiği Kerkûk ve çevresinde zamanla koruyucu bir niteliğe dönüşmüş, geniş tarikat ağı vesilesiyle de on binlerce mürit ve taraftara kavuşarak kısa süre içerisinde Mısır'dan Suriye'ye İran'dan Kafkasya'ya uzanan geniş bir coğrafyada etkili olmayı başarmıştır. Şeyh Abdurrahman Hâlis, söz konusu bölgelerdeki Kadîrî tekke ve hanaklara halifeler atamak suretiyle irşad faaliyetlerini genişletmiştir. Anadolu'da da nüfuzu giderek artan Şeyh Abdurrahman Hâlis'in Mûr Ali Baba, Ömer Hüdâyî Baba, Dede Osman Avnî Baba gibi halifeleri Sivas, Amasya, Tokat, Elazığ ve Urfa vilayetlerinde Kadîrî-Hâlisî tarikatını yayan isimler arasındadır. Osmanlı tarihi kaynaklarında Tâ-

labânî Şeyh ailesinin nüfuzundan ve etkisinden defaatle söz edilmiştir. Abdülhamid döneminde *Meclis-i Meşâyih Reisi*, ardından Urfa milletvekili ve aynı zamanda Anadolu'da faaliyet gösteren *Cem'iyet-i Sûfiyye*'nin idare heyetinde yer alan Mustafa Saffet Yetkin gibi bürokraside yer alan bazı önemli isimler Şeyh Abdurrahman Hâlis'in oğlu ve halifesi Şeyh Ali Tâlabânî'nin halifesi ve Anadolu'daki mümessili olmuşlardır. Tâlabânî Şeyh ailesinin İstanbul, İzmir, Bursa, Elazığ, Erzurum ve Trabzon olmak üzere birçok ilde etkisi uzun süre devam etmiştir. Mustafa Hayri Baba Malatyavî, Şeyh Mustafa Sivasî, Şeyh Kerem Erçişi, Şeyh Mustafa Karsî, Şeyh Abdullah Trabzonî gibi isimler vasıtasıyla bu etki uzun süre devam etmiş ve halen de devam etmektedir. Denilebilir ki Mevlâna Halid Şehrezori el-Bağdadî'den sonra Anadolu'da en fazla etki ve nüfuz sahibi olmuş Kürt mutasavvıf, Şeyh Abdurrahman Halis Tâlabânî ve kurucusu olduğu Kadîrî-Halisî tarikat koludur. Dolayısıyla bu çalışmada ilkin Kürt mirliklerinin ortadan kalkmasıyla birlikte oluşan siyasî ve sosyal boşlukta öne çıkmış önemli tarikat kollardan birisi olan Kadîrî-Hâlisî tarikat kolunun siyasal-sosyal nüfuzu ile yerleşik olduğu Musul, Süleymaniye ve Kerkûk gibi vilayetleri aşarak Anadolu sahasındaki tasavvufî hayata etkisine ve dahi halife ve mümessillerine değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Tarikat, Kadîrî, Hâlisî, Anadolu.

The Influence of the Sufi Order Qadirî-Khalisî in Anatolia

Abstract

The Qadiriyya, one of the major sects of the Islamic world, is one of the most rapidly spreading Sufi orders among the Kurds. Factors such as the inclusion of early Kurdish Sufis such as Abul-Hasan Ali ibn Mohammad al-Kureishi al-Hakkari in the Qadiriyya lineage, the presence of names closely related to Shaykh Abdul Qadir al-Jilani among his relatives and acquaintances in Kurdish-inhabited regions, and their long-term presence over five generations in Kurdish geography have contributed to the rapid spread of this order among Kurds, gaining influence and kinship. Throughout history, several important branches of this order have emerged in the Kurdish region, and one of these important branches is the Halisiyye branch, founded by Sheikh Ziyauddin Abdurrahman Khalis Talabani in the 19th century. The Qadiri-Khalisi order first established itself in and around Kirkuk and gradually developed into a protective organisation. Through its extensive network, it quickly became influential in a wide geographical area stretching from Egypt to Syria, from Iran to the Caucasus. Sheikh Abdurrahman Khalis expanded his caliphs/khalifas activities by appointing successors to Qadiriyya tekkes and hankahs in these regions. In Anatolia, Sheikh Abdurrahman Khalis, whose influence grew steadily, had disciples such as Mor Ali Baba, Omer Hodayi Baba, Dede Osman Avni Baba, who contributed to the spread of the Qadiriyya-Khalisi order in provinces such as Sivas, Amasya, Tokat, Elazig and Urfa. Ottoman historical sources frequently

mention the influence and impact of the Talabani sheikh family. Some important figures in the bureaucracy during the Abdulhamid era, such as the Chairman of the Council of Sufi Sheikhs, later MP of Urfa, and members of the Board of Directors of the Sufi Society operating in Anatolia, such as Mustafa Saffet Yetkin, became disciples and representatives of Sheikh Ali Talabani, the son and successor of Sheikh Abdurrahman Khalis. The influence of the Talabani sheikh family continued in many cities of the Anatolia, including Istanbul, Izmir, Bursa, Elazig, Erzurum and Trabzon. Thorough personalities such as Mustafa Hayri Baba Malatyavi, Sheikh Mustafa Sivasi, Sheikh Kerem Ercishi, Sheikh Mustafa Karsi, Sheikh Abdullah Trabzoni, this influence lasted for a long time and still exists today. It can be said that after Mevlana Khalid Şahrazori al-Baghdadi, Sheikh Abdurrahman Khalis Talabani and the Qadiri-Khalisi branch he founded were the most influential Kurdish Sufi mystics in Anatolia. Therefore, in this study we will first examine the political and social influence of the Qadiri-Khalisi branch, one of the prominent Sufi orders that emerged in the political and social vacuum created by the disappearance of the Kurdish principalities, and its impact on religious life and Sufi understanding in Anatolia. We will also look at the role of the caliphs and representatives of this branch, which extended from the provinces of Mosul, Sulaymaniyah and Kirkuk to Anatolia.

Keywords: Sufism, Sect, Qadiri, Khalisi, Anatolia.

Destpêk

Terîqeta qadîrî ku yek ji terîqetên herî mezin a cihanê Îslamê ye û di serdema destpêka xwe de li cih û warên kurdan belav bûye. Îhtimala kurdbûna Şêx Evdîlqadîrê Geylanî (kd. 1116) ku pîrê damezirînerê vê terîqetê ye (Tenik, 2015: 55), yan jî ew, di derûdora çandî ya bi ramanên kevnar ên îranî-genostîk ên wek *muşebbihiyeyê* gihîştîye, bûye yek ji wan sedemên herî giring ku ev terîqet di nav kurdan de zû belav bibe. Li gorî Nikitin (2008: 388) sedema belavbûna terîqeta qadîrî di nav erd û eşîrên kurdan de ew e ku ew bixwe kurd e yan jî ji ber ku xizm-eqreba û neviyên wî, li pênc nîşan li cih û warê kurdan de mezin bûne. Nîşaneyên herî giring a ku vê ramana Nikitin piştrast dike hebûna sofîyan wekî Ebu'l-Hesan Elî b. Muhemmed b. Mewlana el-Qureyşî el-Hekkarî (kd. piştî 1079) û yek ji neviyên wî Şêx Şemseddîn Elî ye ku bi saya wan, qadîrî jî rojên ewil di nav kurdan de belav bûye. Birêxistinkirina ramana kurdî ya sofîtiyê di nav eşîrên kurdan an jî çîna serdest a kurdî di hin serdemên dîrokê de faktoreke din e ku bûye sedem, terîqeta Qadîrî bi leztir di nav kurdan de belav bibe. Bi rastî jî mîrê Hekkariyê Seyîd Suleyman Baba (kd. piştî 1642) yek ji wan mîrên kurdan ên navborî ye. Wek mînak, Seyîd Muhemed Nûdehî (kd. piştî 1650) ku jî seyîden malbata Berzenciyan e, berê întisabê terîqetên wekî Nûrbexşîye û Xelwetiye kiribû, piştî ku derbasî terîqeta Qadîriyeyê bû û bi nasnavê *Kibritu'l-Ehmer* hat naskirin, ev terîqet di nav kurdan de bi leztir belav bû. Malbateke din a seyîd ku di vê belavbûnê de bûye alîkar, bê guman malbata *Nehriyan* e. Wekî ku tê zanîn, malbata Nehriyan neviyên Şêx Evdîlqadîrê Geylanî ye û malbeteke mezin û xwedî zar û zêç in ku ûrta wan jî digihîje Hz. Pêxember. Ev malbata ku îro bi paşnavên *Geylanî* û *Geylanîzade* tê naskirin, ji aliyê bav digihîjin Hz. Huseyn û ji aliyê dê ve jî digihîjin Hz. Hesen. Lewma ew malbat hem wekî *şerîf* hem jî wekî *seyîd* tê nasîn ku ev herdu nasnav di cihana îslamê de pir kêmtên dîtin. Ji xeynî van nasnavan, ji ber ku ev malbat demeke dirêj bi dîn û terîqetê re têkildar bûne, bûye sedem ku wekî *Malbata Şêxan* li erdnîgariya çandî ya ku tê de dijîn, nasname û otorîteya dînî û çînî îfade bike. Berê li *Nehriyê* (ku girêdayî navçeya Şemzînana Colemêrgê bû) bi cih bûne û piştî ew navçe ji aliye dewletê ve bûye gund. Ji ber vê yekê bi navê *Sadatên Nehrî* yan jî *Seyîdên Nehrî* yan jî *Sadatên Şemzînî*, *Şêxên Şemzînî*, *Şêxên Şemzînan* hatine naskirin. Malbata *Sadatên Nehrî* wekî zarokên Şêx Ebûbekir Evdîleziz Geylanî (kd. 1206) neviyê Şêx Evdîlqadîrê Geylanî ji Akreyê hatine vê herêmê û li gorî hin gotinan, ew jî herêma Şengalê hatine û li gundê *Stûnê* ya navçeya Herkî ya Şemzînana îro bi cih bûne (Başçı, 2022: 37). Şêx Heyder Geylanî, yek ji neviyên Şêx Ebûbekir Ebdîleziz Geylanî ye, demekê li vî gundî bi çend şagirdên xwe re jiyaye û li vê herêmê terîqeta qadîrî belav kiriye (Nikitine, 2008: 388-389). Herwiha bi belavbûna terîqeta qadîrî re di erdnîgariya berfireh a kurdan de, bi demê re çend şaxên giring derxistine meydana. Bêguman yek ji wan şaxên giring *Muştaqiye* ye ku ji aliyê Seyîd Mustefa Muştaqê Bedlîsî (kd. 1831) ve hatiye damezrandin û ya din jî şaxa *Xalîsiye* ye ku ji aliyê Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî (kd. 1858) ve li Kerkûkê hatiye damezrandin.

1. Malbata Şêxên Telebanî û Têkiliya Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî bi Terîqeta Qadîrî re

Malbata Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî ku wekî *Malbata Şêxên Telebanî* jî tê naskirin, bi eslê xwe ji rojhilata Kurdistanê ye. Ew ji kurdên *Kakesûrî*, şaxekî eşîra *zengenê* ye, lê bi navê *Şêxên Teleban* yan jî *Şêxên Telebanî* navdar bûye. Bi rastî jî şair Şêx Rîza Telebanî, kurê navîn yê Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî ye, di dîwana xwe de bi helbesteke farîsî wiha behsa vê mijarê kiriye:

*Evdirehman Telebanî bi navê Xewsê duyem li cihanê navdar e
Ceddê wî Mehmûd, bavê wî Ehmed e, her sê jî welî ne, qutbê qutban e
Herçiqas Mehmûd ji zengeneyê bê zanîn jî, lê murîdê Pîrê Lahor e
Herçend bi eslê xwe gulek be jî pelek ji rezê Kakesûrîyê ye (Başçı, 2020: 32).*

Rustem Axa, bapîrê Şêx Mela Mehmûd (kd. 1800) ku cara yekem navê wî di zarên malbata şêxên Qadîrî-Telebanî de derbas dibe, eslê xwe ji bajarê *Bûkan* a Kurdistanana Îranê ye. Piştî li herêma *Qeredax* a Kurdistanana Iraqê bi cih bûye û Mela Mehmûd jî li wir hatiye dinyayê. Ew bi qîza Mîr Îsmail, serokê eşîra zengenê re zewicîye. Mela Mehmûd bi saya merivantîyê ku bi serokên eşîran re datîne, ew kiriye endamê eşîrê û herwiha hiştiye ku ew bikeve nav çîna bijarte ya wê eşîrê jî. Ji ber vê, rol û rîsta xwe ya di eşîra zengenê de bû sedem ku jê re bibêjin Şêx Mela Mehmûdê Zengenê (Başçı, 2020: 33). Şêx Mehmûdê Zengenê xelîfetiye ji Şêx Ehmedê Hindî el-Lahorî (kd. 1747) wergirtiye û cara ewil li gundê *Tekyayê/Qerhê* tekyayek ava kiriye û li wir dest bi xebatên îrşadê kiriye. Şêx Ehmedê hindî demekê li gundê *Qerhê* dimîne û rêberiya murîdê xwe Şêx Mehmûd dike. Şêx Ehmed (kd. 1834) kur û xelîfeyê Şêx Mehmûd, li hemberî gundê *Qerhê* gundekî nû bi navê *Telebanî* ava dike. Ji vir pê ve jî ev malbat navê *Malbata Şêxên Telebanî* digire. Piştî, malbata şêxên Telebaniyan bi toreyên derwêşî yên ku di serdema Şêx Ehmed de li Kerkûk û derdora wê hatine avakirin, bi kapasîteya xwe ya dînî û tesewîfî girseyeke civakî ya mezin kiriye bin bandora xwe (Işık, 2017: 436-437). Bi demê re ev malbat jî mîna eşîrên din ên herêmê bû eşîreke serbixwe û ev eşîr veguherî yek ji eşîrên herêmî ku valahiya hêzê dagirt ya ku di serdema piştî jiholerakirina mîrektiyên kurdan de, di pêvajoya navendîbûnê de ku di salên 1830an de dest pê kiribû. (Çetinsaya, 1999: 153). Şêx Riza Telebanî yek ji wan kesan e ku vê taybetmendiya malbata xwe ya ku bi peyrew û peyrewên xwe ve bi nasnameya xwe ya qadîrî ve bûye eşîreke mezin, di helbesta xwe ya kurdî *Le Basî Bab û Bapîrî* de herî baş vedibêje. Di vê helbestê de dibêje ku Mela Mehmûd xelîfetiye ji Şêx Ehmedê hindî wergirtiye, ji ber vê yekê, ew diyar dike ku ew bûne hêzeke eşîrî û ji bili vê faktora qadîrî di avakirina malbat/eşîrê xwe de wiha aniye zimên:

*Dema ku Xwedê bixwaze bendeyek ji bendeyên xwe şad bike
Tiştê ku di dilê wî de ye ji dûr ve tîne ber bi lingên wî
Ji Hindistanê ber bi welatê Kurdistanê ve ji rêya şeş mehan be jî
Xwedê Şêx Ehmedê hindî şand cem Mela Mehmûd
Mela Mehmûdê Zengenê ew ku stûna xeleka rêberiya îrşadê bû
Ku dengê ya hû ya ma 'bûd ji her derê tîrba wî bilind dibû
Piştî koça dawî li şûna wî Şêx Ehmed rûnişt
Mîna rûniştîna Silêman li şûna bavê xwe yê Dawûd
Erê, helbet ji bavekî wisa dê kurekî wisa bibe
Xwedêyo! Tu gora wî bav û kurî sed hezar carî ronî bikî
Piştî rehmeta Mehmûd û Ehmed, dora Evdirehman bû
Ew kurê Mehmûd û Ehmed, ku ez ji can fedayê wî bûm
Ew bûn ên ku em mezin kirin, ku em bigihîjin armancên bilind
Ên ku em kirin em, ew bûn*

*Niha xwediyê rêberiya îrşade Şêx Elî ye, kurê wî yê mezin
Ew jî wek bav û kalê xwe di nav ewliyayên Xwedê de ye
Riza jî ji ûrta wan e, lê Rebbê wî bibore
Ji ber ku gul bê strî, derya bê mij, dûman jî bê agir nabe (Telebanî, 1946: 14-15).*

2. Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî û Tesîra Wî ya Tesewîfî

Bê şik di nav şêxên Telebanî de navdartirîn şêx, Şêx Ziyauddîn Evdîrehman Xalîs Telebanî, kurê Şêx Ehmed e. Ew damezrînerê şaxa *Xalîsiye* ya Qadiriyyê ye ku bi navê wî hatiye nas-kirin. Şêx Evdîrehman Xalîs di sala 1797an de li gundê Telebanê hatiye dinyayê. Şêx Evdîrehman, xwendina xwe ya ewil li cem bavê xwe Şêx Ehmed dîtiye, piştê li Bexda û Silêmaniyeyê xwendina xwe berdewam kiriye. Xwendina xwe ya tesewîfî li Silêmaniyeyê li cem Şêx Merûf Berzencî tamam kiriye ku yek ji şêxên Qadirî yên herî giring ê herêmê bû (Edmons, 2003: 109). Berî ku Şêx Merûf wefat bike, Şêx Evdîrehman xelîfetî jî destê wî wergirtiye. Şêx Evdîrehman, piştî wefata murşîdê xwe vedigere xizmeta bavê xwe, ji ber xizmeta wî ya ji bo du murşîden med-lcfzin, nasnavê *Zu'l-Cenaheyn* lê tê kirin. Şêx Evdîrehman ku piştî wefata bavê xwe li Kerkûkê bi cih bû, derwêşxaneyê ku dê bibe navenda şaxa Xalîsiyê ava kir (Tenik, 2015: 66). Bîdestpêkirina Şêx Evdîrehman Xalîs ji bo wezîfeya rêbertiya îrşadê di terîqata Qadirî de, bû sedem ku bandora malbata wî li hemû civakên Kerkûk û derdora wê veguherîne roleke parastinê. Bi demê re li taxa *Bulax* a Kerkûkê ku derwêşxaneyê Xalîsiyê li wir bû, mizgefteke bi minare hate avakirin (Başçı, 2020: 34). Şêx Evdîrehman Xalîs ew derwêşxane ku cihê ta'et û ibadetê bû, kir navenda muzîka edebî û dînî ya herêmê û piştê ew derwêşxane di cihanê de bû navenda herî giring a terîqata Qadirî-Xalîsiyeyê. Bi fermana Şêx Evdîrehman, bi demê re li bajarên din jî derwêşxaneyên din ên girêdayî vê derwêşxaneyê, bi rêya birayên wî û peyrewên wî vebûn. Mihemed Xurşîd Paşa (kd. 1878) di berhema xwe ya bi navê *Seyahatnameya Hudûd* de behsa bandora Şêx Evdîrehman Xalîs dike li Kerkûk û derdora wê. Xurşîd Paşa dema ku hûrgiliyên gund û axên ku Şahê Îranê afirandine jî şêxên Neqşî-Xalîdî Hekariyê yên wekî Şêx Seyîd Tahayê Nehrî (kd. 1853) re parve dike, behsa tesîra Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî jî dike. Xurşîd Paşa di raporên xwe de bal dikêşe li ser erdnîgariyê û bandora van herdu şêxên kurdan (Seyîd Taha û Şêx Evdîrehman Xalîs) a li ser deverê dike û piştê jî wan herdu şêxan dide berhev:

“Li gundê Berdesorê, Şêxekî bi navê Şêx Seyîd Salîh ku ew jî birayê Şêx Seyîd Taha Nehrî ye ku jî şêxên Neqşî-Xalîdî ye û li Îmadîyeyê li herêma Geverê postnîşînê îrşadê, heye. Li wî gundî derwêşxaneyek heye û Şêx Salîh li wê derwêşxaneyê postnîşînî û xalîfetîya birayê xwe dike. Xelkê vî gundî bi giştî Înabelû ne. Sê gundê wê herêmê yên bi navê Dize, Beyraseb û Milebasak ku girêdayî Mergêver û Tengeverê ne û ew herdû dever jî di nav sînorê Şemzînan a ku gîredayê Akreyê ye ji aliyê Şahê Îranê ve radestî Şêx Taha bûne. Du gundê cuda jî dîsa ji aliyê Şahê Îranê ve radestê Seyîd Salîh bûne ku hemû derhatê wan gundan digihije destê wan şêxên navborî. Şêx Taha ku di herêma Mûsil, Akre û Îmadîyê de tê nasîn û hez kirin li derûdora Êrûmiyê jî hin erd û gundên din di bin desthilatdariya wî de ne. Li wê herêmê bi xwedî keramet û bi nav û dengîya xwe weke navdar û serbilind tê nasîn. Ew jî mîna hezreti Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî Efendî ye ku li Kerkûkê dijî.” (Hurşîd Paşa, 1977: 244-245).

Şêx Xalîs ji bilî şêxekî bi bandor, şair e û bi gelek zîmanan helbestên wî hene û di helbestên xwe de nasnavê *Xalîs* bi kar aniye. Menaqibnameya Şêx Evdîlqadir Geylanî ya bi navê *Behçetu'l-Esrâr* ku ji aliyê Şêx Nûreddîn Şettanûfî ve bi zîmanê erebî hatiye nivîsandin, wergerandiye tirkîya osmanî. Her wiha dîwaneke helbestê ya bi navê *Cezbeyê Eşqê* ku ji xezel û qesîdeyên erebî, farîsî û tirkî pek hatine, herwiha berhemeke bi navê *Kitabu'l-Me'arif fi Şerhê Mesnewi'uş-Şerîf* jî heye ku tê de tefsîra hejdeh dubendiyên pêşîn ên Mesnewiya Mewlana Rûmî bi zîmanê farîsî kiriye. Di hin çavkaniyan de (Kavak, 2015: 68) tê gotin ku helbestên Şêx Evdîrehman bi zaravayê hewramî/ewramî yê kurdî jî hene û tevî ku hin agahiyên devkî hatine dayîn *Dîwana* wî ya bi navê *Cezbeyê Eşqê* jî ji kurdî bo farîsî hatiye wergerandin. Lê me ev helbestên bi kurdî bi dest nexistin. Şêx Ebdîrehman Xalîs, rêbaza seyr û sulûkê ya ku bi *Esmayê seb'e* di terîqeta qadirî de dihat kirin, bi kelîmaya *tewhîd* û *leŷzeya celalî* ve sînordar kiriye û ew bi vê taybetiya xwe ve hatiye naskirin. Wekî ku tê zanîn di şaxa Xalîsiyê de zikir, ji terîqata qadirîyê cudatir, hem bi şiklekî ser piyan (qiyamen) hem ji bi şiklê rûniştinê (qu'ûden) tê kirin (Tenik, 2015: 38). Bi ser de jî di nav gel de li ser wî efsaneyên awarte hatine gotin. Li gorî ku Şêxulîslam Heyderîzade Îbrahîm Efendî ragihandiye, gelek kesan di dergah û derwêşxaneyên wî de xwarin xwarine bêyî ku ferq û cudahiyeke di navbera dîn û terîqata wan kesan de bê danîn. Bo nimûne, tê gotin rojekê Mecûsiyek li dergahê dibe mêvan û merasîma xwe ya dînî ya li gorî baweriya xwe dike, dema kesên ku ew dîtine û xwestine wî derxin derve, şêx pêşiya wan girtiye û jê re gotiye ku ayîna xwe pêk bîne (Çelik, 2019: 575).

Navûdeng û bandora Şêx Evdîrehman Xalîs bi demê re ji sînoren herêmê derbasî axa Osmanî û Anatolyayê jî bûye. Li Osmanî û Anatolyayê, digel xelk, hinek giregirên dewletê jî li dû rêya wî çûne. Herwiha wî li gelek deverên Anatolyayê ku wekî Sêwas, Amasya û Toqatê, bi taybetî li Kurdistanê, û dergahên Qadirî yê li Stenbol, Semerqend, Medîne, Misir, Tanta, Sûriye û Îranê jî xelîfe peywirdar kirine. Sultan Ebdulmecîd (kd. 1861) gava gelek raporên ku pesnê Şêx Evdîrehman didin, hildide wê demê ji bo ku hurmeta xwe ji wî re nîşan bide mizgeftêk dide ava kirinê. Herwiha *Sultane Xatûn* a jina Sultan Ebdulmecîd, dikeve bin tesîra hin xewnên xwe ku di wan de dibe şagirda Şêx Evdîrehman Telebanî û bi hezkirin û hurmeteke bê dawî bi wî ve tê girêdan. Bi rastî jî wê mohra xwe li pirtûkeke bi navê *Buxariya Şerîf* da ku ev pirtûk di muzexaneyên Stenbolê de veşartîbû. Ev pirtûk ligel hin diyariyên din ku di nav de çend ta ji riyên Hz. Pêxember ên mibarek jî hebûn, jê re wek diyarî şand Kerkûkê. Ji bilî vê her meh ji sandoqa dewletê Şêx re 100 qurûş mehmîz hat dayîn. Herwiha ji weqfa Şêx Evdîlqadir Geylanî ya li Bexdayê bi navê *teamiyeyê* her meh ji dahata xwe 500 qurûş terxan kir û ji heman wesiyetê mehmîza şêx derxist 1500 qurûşî. Digel vê jî ji bo xizmeta mizgeftê 500 qurûş mehmîz hat dayîn (Çelik, 2019: 576).

Şêx Evdîrehman, wekî me li jor jî behs kir; piştî ku di sala 1859an de li Kerkûkê diçe ser di-lovaniya Xwedê û li hewşa dergaha Telebanî ya li wir, tê veşartin. Di dema jiyana xwe de wekî serokê hemû şêxên qadirî hatiye dîtin. Di serdana xwe ya asayî ya li ser tirba Şêx Evdîlqadirê Geylanî de ji aliyê mezinên terîqetê û neqîbu'l-eşrafê Bexdayê ku yek ji neviyên wî bû û li Bexdayê rûdinişt, qedr û qîmeteke mezin didît. Her sal di tirba Evdîlqadirê Geylanî de serokatiya zikir û wird dewreyê kir. Ji ber ku di dergaha Şêx Evdîlqadirê Geylanî de li qudûm û amûrên mûzîkê yê bi vî rengî lê dixistin û îlahî digotin. Derwêşên dîndar serî li şêxê Bexdayê dane û giliyê Şêx

Evdirehman kirine. Wê demê neqîbu'l-eşrafê Bexdayê ketiye navberê û gotiye ku “Ez nikarim bikevim navbera Sultan û wezîrê wî.” Ev nişan dide ku Şêx Evdirehman Xalis, şêxê Qadirî yê herî mezin ê wê serdemê bûye (Tenik, 2015: 66). Li gorî tiştên ku li ser Şêx Evdirehman Xalis hatine nivîsîn û gotin, ew yek ji şêxên zana kêmpêyda ye ku di nav terîqeta Qadirî de mezin bûye. Hezkiriyên sofîyên Xwedê yên ku bêhna wî ya xweş a wek gula sedpelî bêhn dikirin û feyz jê werdigirtin, ji bilî tewhîdê tiştek nedigirtin û pê re digihiştin bi heqîqeta Muhemmediyeyê. Kesên ku ew nas kirine, li ser wî ev agahî dane:

“Ew yek ji wan alimên herî hêja bû ku para wî ji mohra Hz. Pêxember ronî bû, ku dunya derxistibû ronahiyê. Di dema ku ew bi mijarên narîn û giring ên tesewifê re mijûl dibû, bilindahiya xizmetên wî û bilindbûna rûhiyeta wî ewqasî ku ji devê wî ji bilî hikmet û îrfanê ti gotineke din dernediket û pileya cemal-kemalê pê re bilind dibû. Merdaniyeke sofîyane nişanî li her kesî dida û ger tiştêkî wî tunebûya da ku bide yekî, cil û bergên xwe derdixist û didayê.” (Tenik, 2015: 67).

Li gor rîwayeta Edmons, li ser rîwayeta derwêşekî Xalîdî, ji Silêmaniyê, Şêx Evdirehman Xalis digel Seyîd Kak Ehmed Berzencî destê Mewlana Xalid (kd. 1827) ramûsîne, jê re hurmeta xwe nişan dane û dilpakîya xwe ragihandine (Edmons, 2003: 110). Piştî mirina wî kurê wî yê mezin Şêx Elî Telebanî (kd. 1912) bi nasnavê *Ebu'l-Mehasîn* derbasî cihê wî bûye.

3. Malbata Şêx Telebanî ya Piştî Şêx Evdirehman Xalis

Bi saya terîqeta berfireh a ku li herêmê, bi taybetî li bajarên navendî yên Kurdistana Iraqê ava kiribûn, malbata Telebanî, nemaze di serdema Şêx Evdirehman Xalis de bi deh hezaran sofî û hezkirî bi dest xistibûn. Ev pêşveçûn di serdema Şêx Elî Telebanî de, ku xelîfe û postnişînê Şêx Evdirehman Xalis bû jî berdeyam bû. Bi saya pozîsyon û karîzmaya xwe ya dîni, Telebaniyan, ku pêşî bandora wan li ser endamên malbata wan zêde bû, bi hêzên ku di nav derdora xwe de ava kirin, li herêmeke mezin a ku bi demê re kontrol kiribûn, bûn parçeyek ji eşîrên feodal ên wê herêmê. Ji ber vê sedemê jî gelek çavkanî malbata Telebaniyan wekî eşîrek bi nav dikin (Işık, 2017: 437). Di vî warî de Bruinessen (2015: 329) girêdana eşîrî-dîni ya Telebanî nişan daye û gotiye ku herçiqaş çalakiya Telebanî di wê demê de ji dîni zêdetir eşîrî xuya bike jî, lê ev hêz bi rastî ji ber bandora dîni ya nifşên borî bû. Di hevsengiya hêza eşîrî ya Telebanî de, nemaze kakeyî, cebbarî, berzenî bi taybetî di helbestên Şêx Riza yên kurdî û farisî de, ku wekî yek ji mîrasên nivîskî yên vê malbatê tê qebûl kirin, nakokiyên bi eşîrên dîn ên kurdan re, dijminên kevneperest, di nav wan de dawûdî, bi qasî ku pêkan e, yan jî hûrgiliyên giring li ser peymanên aştiyê yên ku di navbera van eşîran de hatine çêkirin, têne dayîn. Sultan Evdilhemîdê II. (kd. 1918), piştî ku Şêx Evdirehman Telebanî wefat kir, malbata Telebaniyan hîn jî ji aliyê wî ve demeke dirêj hat parastin. Nivîsên balkêş û giring ên ku ji aliyê Tepeyran ve hatine nivîsîn, nişan dide ku malbata Telebaniyan di heman herêmê de bandora sînorên xwe yên dîni û eşîrî roj bi roj berfireh kirine. Ji van gotinan bi zelalî tê fehm kirin ku Siltan Evdilhemîd piştgirî dide bo malbata Telebaniyan. Çavdêriyên Tepeyran wiha ne:

“Du şêxên terîqetê hebûn ku Siltan Ebdulhemîd pir rêz li wan digirt, bi navên Telebanî Şêx Elî li Kerkûkê û Şêx Seîd Kak li Silêmaniyê. Peyva “şêx” li wan deran ne tenê ji bo şêxên terîqetê dihat gotin, mesela ji wan re dibêjin Qatircîbaşî yan jî Şêxulmekarî û herwiha ji serokên eşîran

re jî dibêjin şêx. Ev Hamût ji eşîra Şêx Elî Telebanî ye. Min kir nekir Siltan mijara şêxên nijdevan fêhm nekir. Dema ku me li ser vê mijarê dest bi tehqîqatê kir; Ji aliyê dewletê ve destûra çewsandinê derneket; gotin ku li ser buxtanên ermenan rexnekirina meşayîx û ekabîrê îslamê nabe. Lewma kurê wî Şêx Elî jî bi wergirtina pereyî ji gundên Kerkûkê ji bo baca çekan li ser navê dergahê Hûmeyûn a Telebanî û hin belgenamêyên azadîyê yên ku bi pereyan dabûn qatîl û sûcdaran, hatibûn girtin. Li dijî sûcdarên ku ev belgenamêyên azadîyê werdigirtin ku dişibe kaxezîyên kirîna bihûştê yên berê ku papayan difirotin, nabe ku doz were vekirin. Ev kurê Şêx Elî bi madalyaya Mecîdî ya pileya sêyem li ser sîngê wî ve hat xelatkirin û berdan. Şêx Hemût û dozdeh hevrêyên wî li ser têlgirafa serokê Metîfê/Katîba Mabeynê hatin berdan: Herçiqas ji aliyê komîsyona lêkolînê ve hatibe îspatkirin ku Şêx Hamût Telebanî û dozdeh hevalên wî yên din beşdarî kiryarên weke kuştin û şewitandina gundan bûne jî, divê piştî vê carê bi cezayê herî giran bîn cezakirin, lêbele bila a niha ji wan re bê gotin ku Siltan wan efû dike û serbest bîn berdan.” (Tepeyran, 1998: 372-373).

Di serdema xelîfeyê Şêx Evdirehman Xalîs û kurê wî Şêx Elî de hem li herêma ku lê dijîn û hem jî li erdnîgariyên ku di serdema bavê wî de belav bûne, bandora Xalîsiyeyê berdewam kiriye. Wek mînak, 123 derwêşên ku peyrewên Şêx Elî Telebanî bûn, ku bandora wan li herêmên kurdên sunnî yên Îranê berdewam bû, dilsoziya xwe bi Dewleta Osmanî re ragihandin (Ahmad, 2022: 74-78). Herwiha xangaha Necar a Qadiriyan ya li Hewramanê ku heta îro jî dewam dike, ji aliyê xelîfeyên Şêx Elî Telebanî ve hatiye avakirin. Bi heman awayî, wekî ku em ê li jêr hûrgiliyan bidin; Mustefa Saffet Yetkîn, ku serokê meclîsê û parlamenterê Rihayê yê Împaratoriya Osmanî bû, li Anatolyayê yek ji xelîfeyên Şêx Elî Telebanî kurê Şêx Evdirehman Xalîs bû.

4. Çend Nûner û Xelîfeyên Giring ên Xalîsiyeyê li Anatolyayê

Piştî ku Şêx Evdirehman Xalîs Telebanî di nivê pêşîn ê sedsala XIX-an de bû serkeşê terîqeta Qadiriye-Xalîsiyeyê dibe bandora wî bi riya hin nûner û xelîfeyan li gelek deverên Anatoliyê belav dibe. Ji xelîfe û nûnerên herî giring ên ku di belavbûna Xalîsiyeyê de li Anatolyayê xwedî xizmetên giring ev in:

4.1. Mûr Elî Baba

Eslê xwe ji Mûsilê ye û Şêx Evdirehman Xalîs ev nasnavê *Mûr Elî* daye wî û bi navê Mihe-med b. Ehmed Paşa b. Abdullah Paşa (kd. 1884) jî tê nasîn. Mûr Elî Baba ku ji zarokatiya xwe ve bi sûfîtiye re eleqedar bû û bi balixbûna xwe re dest bi sulûka xwe kir û di 15 saliya xwe de tevî terîqeta Qadiri bû. Hê wextê zarok bûye, Şêx Evdirehman Xalîs Telebanî di xewna xwe de dîtîye û Şêx Evdirehman ew vexwendîye Kerkûkê û gotîye ku dê perwedeya te li cem min be. Şêx Evdirehman wekî kesekî *ehlê sidqê* (sadiq) xîtabî wî kiriye, ew bi xwe re biriye dergaha xwe ya li Kerkûkê. Mûr Elî Baba ku li wir nêzî şeş mehan xizmeta şêx kir, ji nişka ve bi dîtina murşîdê xwe û bêyî hemdê xwe ji dergahê derdikeve û diçe li şikeftê, zozan, gund û bajarokên li derûdora Kerkûkê dijî. Di wê heyamê de, di jiyana xwe ya bi coş û şînê de, her cure dînîti kiriye ku dê gelê herêmê bêzar bike. Mûr Elî Baba, heft salan di vê rewşê de maye, rojekê di heman rewşê de tê û li pêşberî Şêx Evdirehman Xalîs disekine. Şêx Evdirehman pesnê wî dide û xurmeya di destê xwe de dide wî û ev rewşa wî ya perîşan ji holê radibe. Mûr Elî Baba, ev heft salên jiyana xwe wek

xewnekê difikire û ji ber vê rewşa xwe şerm dike û mehekê nikare bi kesî re biaxife. Şevkê di xewna xwe de dibîne ku bavê Şêx Evdirehman Xalis û Şêx Ehmed Telebanî, mushefek daye destê wî û wî jî bi tevahî ji ber kiriye. Herçiqaş berê nexwende bû jî, lê dema ji xewê şiyar dibe, dibîne ku di xwendina Quranê de jîr e. Ji bo ku ew nebe nîşana mucîzeyan, Şêx Evdirehman ew da destê seydayekî kor û jê xwest ku rojane cuzek ji Quranê jiber bike. Bi vî awayî ew jî Quranê xitim kir. Şêx Evdirehman Xalis, ji ber ku zanebûna wî ya ji bo zanîstê, ew xiste nav xelega zanîne ya ser-xelîfên xwe. Mûr Elî Baba di bin çavdêriya wî ser-xelîfeyan de du salan ilmên dînî û xebatên tesewifi xwendine. Piştî, ew ji aliyê Şêx Evdirehman ve hat şandin bo xizmeta Ehmed Şah, ku dergaha wî li gundê *Rejavê*, ku bi rêya şeş menzilan ji Kerkûkê dûr bû. Mûr Elî Baba ku du salan li wir bi berhevkirina nan xizmet kir, bi daxwaza Şêx Evdirehman Xalis çû Bexdayê û demekê li cem şêxê xwe li wir ma. Bi şîreta şêxê xwe pênc mehan li wir gunehê xwe dawêşand û paşê vegeriya Kerkûkê (Kıbrıs, 2015: 3-5). Kesê ku xirçe, cil û bergên tesewifi li Mûr Elî Baba kiriye Şêx Evdirehman Xalis Telebanî ye. Şêx Evdirehman ev yek li ser daxwaza bavê xwe Şêx Ehmed Telebanî û kalîkê xwe Molla Mehmûd Zengene aniye cih. Wan jê re gotîbûn ku yek ji şagirdên wî dê li herêma Sêwasê dergaha qadirî ava bike û ew ê li wir bi ser keve. Lewma jî li gor gotinên wan, erka xelîfetiye daye Mûr Elî Baba (Terzibaşı, 2013: 218).

Li gor gotineke din, waliyê Sêwasê yê wê demê nameyek ji Şêx Evdirehman Xalis Telebanî re şandiye û jê xwestiye ku xelîfeyekî bişîne bajarê wan û wî ev daxwaz gelek caran dubare kiriye. Her xelîfeyê Şêx Xalis Telebanî, ku wî teklîf jê re kir, got: “Ez xizmeta xwe li ber şêxê xwe bernadim, ez jê lava dikim ku vê şerefê ji min bêpar meke!” û Şêx paşê ferman da xelîfeyên xwe; yên ku heta asta evîne jê re dilsoz bûn û heta ku ev sûfî-meşreb Mûr Elî Baba nas bike, çûyîna Sêwasê derengî xist (Çelik, 2015: 576). Mûr Elî Baba ku li ser fermana Şêx Evdirehman dergah terikandibû, digot qey Sêwas gundekî giredayî Kerkûkê ye, yekser berê xwe dide Mûsilê û ji ser *Acisuyê* re jî diçe Amedê. Di sala 1844an de, piştî rêwîtiyeke dijwar, digihîje Sêwasê. Di hucreyekê de li dergaha derwêşan a Şêx Îbrahîm Naîbî Sêwasî (kd. 1864) bi cih bû. Derwêşên ku ji ber rewşa wî ya dînbûyî yên Mûr Elî Baba ku hîna bi tirkî nizanibû bêzar bûbûn, ew giliyê Şêx Îbrahîm Naîbî kirin. Dema ku ew û derwêş ji aliyê fikr û ramanê bi hev nakin, Mûr Elî Baba ji dergahê derdikeve û li taxa Ganemê li dibistaneke wêranbûyî bi cih dibe û ev dibistan bi hezkiriyên Qadirî-Xalîsî tijî dibe (Kıbrıs, 2015: 5). Mûr Elî Baba, ew kesên ku dixwestin li ser esasê terîqeta Qadirî werin cem, ji wan re got ku li gorî dilê xwe ew nikare tiştêkî wiha bike û dema ku ev mesele ji Şêx Evdirehman Xalis re hat gotin, wî Mûr Elî Baba wek çîgirê xwe dest nîşan kir. Mûr Elî Baba, dudil bû ku ew ji bo vê yekê ne şareza ye, bi nameyekê rewşa xwe jî Şêx Evdirehman Xalis re vedibêje, û wî jî şîret li wî kir ku bikeve erbaînekê. Mûr Elî Baba piştî vê erbanê dest bi bi‘et-girtina terîqata qadirî dike û bi fermana Şêx Evdirehman Xalis roja sêşem û îne ji ayîna şerîf a Qadiriyê îcra dike. Dem bi dem ji hin şagird û murîdên wî hin rewşên dînbûnê dihatin dîtin. Ev rewş dibû sedem ku hinek kes nerazîbûna xwe nîşan bidin. Loma jî bi fermana Şêx Evdirehman Xalis ji taxa ku lê dima derket û di sala 1854an de li navçeya *Îmaretê* ya Sêwasê avakirina dergaha derwêş û murîdan tamam kir. Ji bo ku ew dergah di warê aboriyê tengasiyê nekişîne hinek dahatû hatin peydakirin û ji bo dergahê hatin bexşandin.

Mûr Elî Baba li Sêwasê peywira xwe ya rêbertiyê ne tenê bi ziman rave kir, belkî wî bal kêşa

ser giringiya tesewif û terîqetê ku ji bo peyrew û bawermendên xwe. Wî hûrgiliyên seyr û sulûkê vegot, derbarê erkanê Qadirî-Xalisî de hinek dîtin û pêşniyazên xwe, ku ew esas dihesiband, rave kirin. Xebata xwe ya bi navê *Tenbîhu's-Salikîn*, ku tê de helbestên farisî jî hene, di salên 1862-63an de li wir qedand (Kıbrıs, 2015: 6). Mûr Elî Baba li kêleka dergaha xwe dibistaneke ji bo zarokan, Mekteb-i Sibyan, ava kir û ew dibistan bexşande dergahê. Altuncuoxlî Mehmed Efendî, kur û xelîfe wî Evdilqadir Xulamî (kd. 1886) jî li vê dibistanê muelimî kirine û ders dane.

Mûr Elî Baba ku xizmetên xwe yê mezhebî li bajarên derdorê didomand. Li demsala biharê di navbera salên 1862-1865an de li ser vexwendina heval û hogirên xwe- di vê serdanê de bi Ziya Paşa re 'dewletmend, rewşenbîr, rojnamevan û helbestvan'- çû Amasyayê. Amasya (kd. 1880) girêdayî wî bû. Di salên paşerojê de jî hevaltiya wî bi Ziya Paşa re berdewam dike. Her çend Mûr Elî Baba ji aliyê Ziya Paşa, peyrewên wî û şagirdên wî Xeyredîn Efendî û ser-leşker mabeyncî Hecî Elî Efendî ve ji bo Stenbolê bê vexwendin jî, lê bi hinceta ku di navbera qesr û derwêş de tşkiliyeke mentiqî nabîne, ev pêşniyaz red kiriye. Mûr Elî Baba di sala 1870yan de bi kurê xwe yê hivdeh salî, Evdilqadir Xulamî, li Kerkûkê serdana dergaha Telebanî dikin û piştî wefata Şêx Evdirehman Xalis sê mehan ji kurê wî yê mezîn Şêx Elî Telebanî re xizmet dikin. Mûr Elî Baba di 29ê Adara 1878an de dergaha xwe vediguhêzîne weqfê û kurê xwe yê mezîn Evdilqadir Xulamî jî wekî peywirdar tayîn dike. Dema ku li dergahê şêx an xelîfe tunebûn, xelîfeyên dergaha Şêx Evdirehman Telebanî ya li Kerkûkê ji bo dergahê dihatin peywirdarkirin. Mûr Elî Baba derfetên dergaha xwe berfireh dike û Evdilqadir Xulamî yê ku ew wekî peywirdar tayîn kiriye, di 28ê Çileyê 1881ê de weqfeke din amade dike. Bi vekirina şaxeke din a dergaha xwe ya li navçeya Girîn a Sêwasê, hewl da ku bandora şaxa Terîqeta Qadirî-Xalisî li Anatolyayê berfireh bike. Mûr Elî Baba ku li Toqat, Amasya, Sêwas û parêzgehên derdorê bi bandor bû, di sala 1884an de li Sêwasê çû ser dilovaniya xwe. Kurê wî yê mezîn Evdilqadir Xulamî, piştî wî bû postnişînê wî û heta dawîya temenê xwe, sala 1886an, berdewam kir (Kıbrıs, 2015: 7). Tirba Mûr Elî Baba li dergaha ku di Sêwasê de çêkiribû hat definkirin û heta niha jî tîrbeya wî tê ziyaretkirin. Xelîfeyên herî giring Şêx Evdilqadir Xulamî kurê wî yê mezîn û Şêx Bekir Sidqî Efendî (kd. 1924) yek ji nûner û nûnerên herî giring ên Qadirî-Xalisî li Qeremanê û Şêx Qol-axasî Elî Riza Efendî (kd. 1925-30) ne (Kıbrıs, 2015: 49-51).

4.2. Şêx Evdilqadirê Xulamî

Şêx Evdilqadirê Xulamî kurê mezîn ê xelîfê Mûr Elî Baba ye. Di sala 1854an de li Sêwasê hatiye dinyayê. Bi dersên ku ji bavê xwe û Altunoxlî Xoce Mehmed Efendî girtiye, dest bi perwerdeya seretayî kiriye. Paşê perwerdeya xwe li ber destê Îbrahimzade Xoce Mehmed Efendî berdewam kiriye û bawernameya xwe wergirtiye. Wî destkeftiyên xwe yê zanistî û giyanî bêtir bi xwendina xwe ya kesane di bin çavdêriya bavê xwe de bi dest xist. Ji zarokatiya xwe ve derfet dît ku bi Mûr Elî Baba re xwendina berhemên tesewifî ên erebî û farisî bixwîne û car caran jî ketiye bin bandora van berheman. Evdilqadirê Xulamî, di sala 1870an de, dema ku şanzdeh salî bû, li ser xwesteka rûhî ya ku pê hesiya, bi Mûr Elî Baba re, çû dergaha Şêx Evdirehman Xalis Telebanî ya li Kerkûkê. Gava Şêx Elî Telebanî, ew bi nasnavê *Ebu'l-Mehasin ku* di sala 1858an de piştî wefata bavê xwe Şêx Evdirehman Xalis Telebanî, ketibû şûna wî, Xulamî ji sê mehan li dergaha Telebanîyan di xizmeta Şêx Elî de dimîne. Di vê serdemê de Evdilqadirê Xulamî *Kitêba Perîşanî*

ji Evdîlqadir Faîz (kd. 1897), ku bira û xelifeyê sereke yê Şêx Elî Telebanî bû, bi farîsî xwend (Terzibaşı, 2013: 224, Çelik-Çelik, 2010: 98). Dema ku ji Şêx Elî Telebanî re hat gotin ku Evdîlqadirê Xulamî helbestan dinivîse, şêx ew rakir ser lîngan û ferman da ku çend xezalan bixwîne û paşê jî bi dilxweşî ew pîroz kir. Piştî demekê Mûr Elî Baba daxwaz ji Şêx Elî Telebanî kir ku kurê wî Evdîlqadir bi dergah û derwêşxaneyê mîbarek qebûl bike. Şêx Elî Telebanî, Evdîlqadirê Xulamî rakir ser pêyan û bey'ata wî qebûl kir û ew wek xulamê Evdîlqadir Geylanî qebûl kir. Piştî vê rûdanê, Evdîlqadir nasnavê *Xulamî* bi kar anî û piştî demekê li dergaha Telebanî bi ilim û ibadetê re mijûl bû û dûre bi bavê xwe re vejeriya Sêwasê. Hezkerin û hurmeta kûr a Evdîlqadirê Xulamî ya ji bo Şêx Elî Telebanî gelek zêde bû. Ji ber vê yekê wî ew hezkerin û elaqeya xwe bi helbesteke ku metla' û pêşgotinê wê wiha dest pê dike, aniyê zîmen (Terzibaşı, 2013: 224, Çelik-Çelik, 2010: 98):

*Kalbimi bir demde pür nûr eyledi envâr-ı şeyh
Âfitâb-ı manevîdir şüphesiz rûhsâr-ı şeyh*¹

Dîwana Evdîlqadirê Xulamî ya ku helbestên xwe yên ku ji panzdeh-şanzdeh saliya xwe de li Sêwasê dest û li Kerkûkê berdewam kiri bû, ku ji çil û heşt rûpelên mezin pêk tê, di sala 1873an de, çend sal piştî vejerê ji Kerkûkê, temam kiri û di sala 1874an de li Stenbolê li Matbaa-i Amireyê hatiye çapkirin (Terzibaşı, 2013: 226). Di vê dîwanê de ji bilî texmîsan bo xezelen Şêx Evdîrehman Xalîs, her wiha kasideyan ku medha Şêx Evdîrehman Xalîs ji hatine nivîsandin û di şair gelek ciyan de pesnê wî daye (Terzibaşı, 2013: 224). Bo nimûne di beyteke xwe de wiha dibêje:

*Dem-â-dem derd ü efgândır işim senden meded Hâlis
Enin ü âh u sûzândır işim senden meded Hâlis*²

Xulamî ji helbestvanan herî zêde ketiyê bin tesîra Şêx Evdîrehman Xalîs Telebanî (Çelik-Çelik, 2010: 109-117). Evdîlqadirê Xulamî yek ji mufetîşên perwerdeyê yên ewil ên Sêwasê ye û demeke dirêj mamostetî jî kiriye. Paşê, ew ji me'arifê derketiyê û dest bi karê hesabdariyê kiriye û paşê li ser daxwaza xwe dev ji karmendiyê berdaye. Mûr Elî Baba, kurê xwe Evdîlqadirê Xulamî, yê ku berî mirina xwe ew hem wekî peywirdar û hem jî wekî xelîfe dest nîşan kiribû, piştî mirina bavê xwe cihê wî rûnişt. Evdîlqadirê Xulamî ku di sala 1886an de di temenekî ku mirov dikare ciwan bihesibîne di dawîya jiyana bi bereket a sî û du salan de koça xwe ya dawîn dike û li kêleka tirba bav û mamosteyê xwe Mûr Elî Baba, li qebriştana li dergahê hate defînkirin. Piştî wefata Evdîlqadirê Xulamî birayê wî Şêx Seyfedîn Efendî li şûna wî rûnişt. Kesayetiyên wekî Sirri Paşa û Abîdîn Paşa, waliyên Sêwasê, ji çand û zanîna bilind a Xulamî sîd wergirtine. Bi taybetî Sirri Paşa piştî wefata Xulamî gelek xemgîn bûye. Evdîlqadirê Xulamî, bi rayedarên dewleta Osmanî yên wek Esad Paşa, Halet Paşa û Ehmed Îzzet Paşa re jî têkilî danî bû. Qazancîzade Emîn Edîb Efendî, ku di nav helbestvanên Sêwasê de xwedî cihêkî giring e, ji Xulamî fêrî farîsî bûye. Evdîlqadirê Xulamî, helbestvanekî berhemdar bû û bi hêsanî dinivîsî. Ew di bin bandora Fuzûlî de maye û gelek helbestên wî nivîsandine û heyraniya xwe bi çêkirina nezîreyan di xezelên xwe de jê re aniyê zîman. Wî li ser helbestên şairên sofî yên ku bi farîsî nivîsîne, wek Evdîrehman Camî,

¹ Werger: *Nûra şêx ji nişka ve dilê min tije nûr û ronahî kir / Bêguman rûyê şêx rojê manewî ye.*

² Werger: *Ez her gav bi tengahiyê diqîrim, karê min ew e ku alîkariya te bixwazim, Xalîs / Tim bi nalîn û ax û feryad im, karê min ew e ku alîkariya te bixwazim, Xalîs.*

texmîs nivîsîne û bi vî awayî eleqeya xwe bi vî zimanî û helbestvanên wî re di asteke bilind de nîşan daye. Herwiha Xulamî ji bo şêxên terîqeta Qadirî-Xalisî ku endamê wê bû, helbest nivîsîne. Zimanê ku Xulamî di helbestên xwe de bi kar anîye, bi îmajên termînolojiya sofîtiyê pêçayîye û pir giran e. Di hin dubendiyên wî de tê dîtin ku peyvên tirkî jî nehatine bikaranîn. Xulamî ku destnivîsa wî bi qasî ya xettatekî rind e, du berhemên xwe, *Tacu'l-Muheqqiqîn* û *Miracu'l-Muştaqîn*, bi destnivîsa xwe nivîsandine. Evdîlqadirê Xulamî yê ku demeke kurt jiyaye, di 14ê Adara 1876an de kurê wî yê bi navê Fezlûllah çêbûye. Fezlullah Efendî yê ku piştî Qanûna Paşnavê, paşnavê *Moral* bi kar anîye, di 11 saliya wî de bapîrê wî, Mûr Elî Baba û di 13 saliya wî de jî bavê wî Evdîlqadirê Xulamî çûne rehmê. Fezlullah Efendî ku di atmosfera zanistî û manewî ya dergahê de mezin bûye û wek kal û bavê xwe zimanê erebî û farisî baş zanibûye û li parêzgehên wek Amasya, Toqat, Riha û Mêrdînê mamostetî kiriye û li medreseya *Séwas Daru'l-Xilafeyê* jî ji bo demeke dirêj gerîndetî kiriye (Kıbrıs, 2015: 46-49).

4.3. Şêx Siddîq Evdîlqadirê Erbilî

Şêx Evdîlqadir Hewlêrî xelîfeyê Şêx Evdirehman Xalis e û yek ji zanayê dînî yê wê serdemê ye. Di destpêka sedsala XIX-an de li Hewlêrê ji dayîk bûye, di sala 1898an de li Rihayê di 91 saliya xwe de koça dawî kirîye û li kêleka dergâ

ha Xelwetî ya li vî bajarî li goristanê hatiye veşartin. Di çavkaniyan de navê wî wek Evdîlqadir Siddîqî, Evdîlqadir Kemaleddîn û Evdîlqadir Erbilî derbas dibe. Li gorî nivîsa ku li ser tîrbeya wî hatiye nivîsandin nasnameya wî ya tevahî Ebû Muhemed Muhyeddîn es-Seyîd eş-Şêx Evdîlqadir eş-Şerîf Muhammed Muhyeddîn es-Sidiqî el-Erbilî ye (Tenik: 2015: 39). Di çavkaniyan de tê gotin ku ew murîd û xelîfeyê Şêx Evdirehman Xalis bûye û ji terîqeta Xelwetîyê û Neqşîbendîyeyê jî îcazeya terîqetê wergirtiye. Hewlêrî bi salan şagirdê Şêx Evdirehman Xalis bûye. Sulûka xwe li ba wî temam kiriye û heta pêncî saliya xwe, yanî heta ku hatiye Rihayê, dest ji jiyaneke tesewîfî nekişandiye. Heke em kurdên ku li erdnîgariya Iraqê dijîn nehesibînin, di sala 1859an de hatiye şaxa Qadirî-Xalisî ya Rihayê ya ku herî zêde peyrewêrên wê bûn. Di heman salê de şêxê wî, Şêx Evdirehman Xalis çûye ber dilovaniya Xwedê. Piştî qedandina dergaha ku li Rihayê çêkiribû, Saqîb Efendî, ku peyrewê terîqeta Qadirî bû, ji Şêx Evdirehman Xalisê ku jê re digot “murşîdê agah” re ragihand, ku ji bo rêvebirinê şêxek lazim e. Li ser vê daxwazê Şêx Evdirehman yek ji xelîfeyên xwe, Evdîlqadir Hewlêrî, şand vî bajarî. Hewlêrî heta mirina xwe li vî bajarî maye û xizmeta mezheba Qadirî-Xalisî kiriye. Herwiha Hewlêrî navê sofîyê yekane wergirtiye yê ku herî zêde di nav derdorên dînî yên vî bajarî de nivîsandiye (Tenik, 2015: 69-70).

4.4. Şêx Seyîd Dede Osman ‘Ewnî er-Ruhawî

Şêx Dede Osman Ewnî yan jî Seyîd Dede Osman er-Ruhawî şêxekî giring ê Qadirî-Xalisî ye ku li Rihayê ji dayîk bûye, mezin bûye û demeke dirêj di nav terîqetê de xizmet kiriye. Dede Osman Ewnî ne tenê şêxekî terîqeta Qadirî ye, di heman demê de muntisîbê terîqeta Neqşîbendîyeyê ye jî. Mêjûya jidayîkbûna Dede Osman Ewnî tam nayê zanîn. Li ser kêlikê gora Dede Osman Ewnî ku di goristana Mizgefta Dergahê de ye, hatiye nivîsandin ku bav û kalê wî şêx û seyîdên terîqetê bûn, yanê ew ji malbateke ehlê terîqetê ye. Bavê wî Evdal Muhamed (kd. 1814) û bapîrê wî Eyûb (kd. 1781), ku di nav

gel de bi navê Derwêşê Eyûb dihat nasîn, bi salan wek xelîfeyên giring yê terîqeta Qadirî xizmet kirine. Dede Osman Ewnî piştî wefata bapîrê xwe Derwêş Eyûb Urfewî, li dû Şêx Evdîrehman Xalis Telebanî çûye. Perwerdeya xwe ya ewil li medreseyên herêmê, bi taybetî jî li Medreseya Ridwanîyeyê, ku medreseya navdar a Rihayê bû, wergirtiye. Ji ber meyla tesewifî ya ku ji malbata wî dihat, li cem bavê xwe dest bi xwendin û perwerdeya sofîtiyê kiriye. Piştî çûye Hewlêrê û li cem şêxê xwe Evdîrehman Xalis Telebanî perwerdeya tesewifê wergirtiye. Piştî ku xwendina xwe qedand û bawernameya terîqetê ji Şêx Evdîrehman Xalis Telebanî wergirtiye, demeke dirêj li Mizgefta Dergah a Rihayê wek şêxê Qadirî ya şaxa Xalîsiyeyê, xizmeta terîqetê kiriye. Dede Osman Ewnî di sala 1883an de piştî jiyana zêdeyî nod salî li Rihayê wefat kir û li cihê ku bi salan li wir xebata dînî dikir, li Mizgefta Dergahê hat defînkirin. Li ser tabelaya li ber goristana wî, Dede Osman Ewnî Baba ji xulefaya Qadirî, hatiye nivîsin (Tenik, 2018: 39-40). Seyîd Dede Osman Ewnî Baba bîrmend û sofîyekî mezin e ku li Rihayê mezin bûye. Di heman demê de Şêx Evdîrehman, yek ji xelîfeyên herî giring e ku ji aliyê Xalis Telebanî ve hatiye perwerdekirin û wî jî bo belavbûna Xalîsiyeyê li Anatolyayê roleke mezin lîstiye. Dede Osman Ewnî ku heftê sal xizmeta tesewif û terîqetê kiriye, bi rewş û zanîna xwe ya dînî tesîreke mezin li mirov û sofîyên derûdora xwe kiriye. Ji ber ku piştî wî tu kurên wî tunebûn, xelîfeyên ku dê xizmetên mezhebê bikin li pey xwe hiştine. Van xelîfeyan di belavbûna şaxa Xalîsiyeyê ya terîqeta Qadirî de li Anatolyayê xizmetên giring kirin (Tenik, 2018: 45). Ji van sofîyên herî giring ên ku para wan di belavbûna Xalîsiyeyê de li Anatolyayê hebû, Hafîz Xelîl Efendî yê Besnîyî (kd. 1907), Mustefa Baba yê Dilokî (kd. 1921) û bêguman Hecî ‘Umer Xudayî Baba (kd. 1905) ye.

4.5. Hafîz Xelîl Efendî

Hafîz Xelîl Efendî, yek ji şêxên Xalîsî yê herî giring e, ku piştî Dede Osman Ewnî li Rihayê di sala 1832an de hatiye dinyayê û li wir perwerdeya xwe qedandiye. Dema ku li Rihayê di gelek mizgeftan de peywira melatîyê dikir, li cem Dede Osman Ewnî perwerdeya tesewifê girtiye. Bi fermanekê fermî di sala 1880î de wekî melayê Mizgefta Mewlîdê Xelîl hatiye peywirdarkirin. Paşê îcaznameya terîqeta Qadirîyê ji Dede Osman Ewnî wergirtiye. Hafîz Xelîl Efendî ku bi wefata Dede Osman Ewnî re, di zawayîya Mewlîdê Xelîl de dest bi peywîrê kiriye. Wezîfeya xwe wekî xelîfeyê şaxa Xalîsiyeyê ya terîqeta Qadirî berdewam kiriye. Di sala 1907an koça dawî kiriye û li rex tirba Dede Osman Ewnî hatiye defînkirin ya ku di goristana Mizgefta Dergahê de cih digire (Tenik, 2018: 46).

4.6. Mustefa Baba yê Dilokî

Xelîfeyê Dede Osman Ewnî yê Dilokê ye. Mustefa Baba li Dilokê hatiye dinê. Derbarê mêjû û cihê jidayîkbûyîn û perwerdeya wî de û kengê û çawa întisabî terîqeta Dede Osman Ewnî kiriye agahî nîne. Li ser kêlikê tirbeyê ku di tirba şêxên Qadirî de li kêleka Mizgefta Dergahê ye wiha hatiye nivîsandin: Di sala 1921an de li Rihayê wefat kir û li tirba Hafîz Xelîl Efendî, xelîfê Rihayê ya Dede Osman Ewnî ku çardeh sal berî koça dawî kirîbû, hat veşartin. Li gorî nivîsa ku li ser kêlikê Mustefa Baba hatiye nivîsandin, ev xelîfeyê Dede Osman Ewnî yê Dilokê ye. Ji ber

ku Dilok nêzikî Rihayê ye, wisa tê fêmkirin Mustefa Baba gelek caran murşîdê xwe yanê Dede Osman Ewnî ziyaret kiriye. Ji ber ku zêde ji şêxê xwe hez kiriye, her tim li Rihayê li cem wî bûye û li wir jiyana xwe ji dest daye (Tenik, 2018: 47). Herwiha îhtimal heye ku ev kes heman kesê Hisnê Mensurî (Semsûrî) Sarî Şêx Mustafa Efendî be jî (Yüksel, 2018).

4.7. Şêx Seyîd Hecî Omer Xudayî Babayê el-Mûrîwî

Yek ji navên din ên giring ên şaxa Xalisiyeyê ya li Anatolyayê Omer Xudayî Baba ye ku bi eslê xwe ji Xarpêtê ye. Di sala 1811an de li gundê *Mûrî* yê ku navê wî yê niha *Yünlüce* ye, li Elezîzê ji dayik bûye (Çelik-Dumlu, 2018: 91). Li ser vî gundî wekî el-Mûrîwî jî tê binavkirin (Tenik, 2018: 45). Berî ku tev li şaxa Xalisiyeyê bibe, ew întisabî Muhemed Heyat Wehbî Efendî yê Erzinganî (kd. 1848) kiriye ku bi navlêka *Terzî Baba* deng dabû dinê. Wehbî Efendî Erzinganî yek ji xelîfeyên Şêx Evdilâh Mekkî el-Erzinganî ye ku ew ji xelîfeyê Mewlana Xalidê Şarezorî (kd. 1827) bûye li herêma Erzingan û Erziromê. Li ser daxwaz û şîreta Wehbî Efendî, girêdayîna wî bi Şêx Omer Nûranî yê Erebgirî (kd. 1898) çêbû û lê îcaznameya Neqşî-Xalidî ji wî wergirtiye. Piştî demekê Şêx Omer Nûranîyê Erebgirî, Omer Xudayî Baba şand cem Dede Osman Ewnî, ku xelîfe û nûnerê herî giring ê Evidirehman Xalis Telebanî bû li Rihayê, da ku îcaznameya Qadirî bigire. Omer Xudayî Baba, biryar da ku li cem Osman Dede bimîne û îcaznameya Qadirî-Xalisî ji wî wergirt û paşê vegeriya Xarpêtê û li gundê Kovenkê bi cih bû ku niha girêdayî navenda Elezîzê ye û navê wî yê niha *Guntaş/Çağlar* e. Hecî Omer Xudayî Baba di sala 1905an de wefat kir û tirba wî li vî gundî ye (Yüksel, 2018: Nîşe: II). Gelek xelîfeyên wî hebûn û di nav wan de yê herî giring Hecî Muherem Hilmî Efendî (kd. 1964) ye. Ew yek ji xelîfeyên giring ên Hecî Omer Xudayî jî Hecî Muhemed Baba Kûrkî (kd. 1927) ye, ku di heman demê de şêxê Mustefa Xeyrî Baba yê Meletiyî bû. Xelîfeyekî din ê giring jî Şêx Mustefa Efendî ye Gullî ye. Xelîfeyê Şêx Mustefa Gullî Efendî jî şêxê Elezîzê yê Cafer Teyyar Şaşmaz (kd. 1973) e ku ew ji yek kurden zaza bûye (Yüksel, 2018: Nîşe: II). Kesên ku îro di silsîleya Qadirî-Xalisî de cih digirin ew in ku wan kesan bi têkiliya Omer Xudayî Baba û ji ber ku girêdayî wî bûn, bûne xelîfe û îrşadekerê vê terîqatê:

- 1- Şêx Seyîd Hecî Mustefa Xeyrî yê Meletî (kd. 1979)
- 2- Xeyru'n-Nîsa Xedîcetu's-Suxra
- 3- Şêx Mustefa yê Sêwasî
- 4- Şêx Kerem ê Ercîşî
- 5- Şêx Niyazî yê Meletî
- 6- Şêx Mustefa yê Qersî
- 7- Şêx Muhemed Selîm ê Kemalî
- 8- Fatima Enqerewî
- 9- Şêx Evdilâh ê Trabzonî
- 10- Şêx Seyîd Mustefa Yaşar ê Goletderewî
- 11- Şêx Enwer Karakaş

Çar ji wan xwediyên şaxan in:

- 1- Yaşariyye, Şêx Seyîd Mustefa Yaşar Goletderewî

- 2- Keremiyye, Şêx Kerem ê Ercişî
- 3- Niyaziyye, Şêx Niyazî Meletî
- 4- Salimiyye, Şêx Muhemed Salim Kemalî (Çelik-Dumlu, 2018: 99-100).

Çend murşîdên Qadiriyye/Xalîsiyê ku di nav silsîleya Omer Xudayî Baba de cih digirin ev in:

1. Şêx Seyîd Hecî Muhemed Baba yê Kûrkî
2. Şêx Ehmed Cemalî (Wisalî)
3. Şêx Mistefa Baba yê Gullî
4. Şêx Hemze Baba
5. Şêx Şukrî Baba
6. Şêx Miherem Hilmî Efendî
7. Şêx Mehemed Baba yê Tepecikî
8. Şêx Mehemed Baba yê Perçençî
9. Şêx Mihemed Emîn Baba yê Îzolî
10. Evdilâh Fexrî Baba yê Xarpûtî
11. Şêx Heqî yê Boranî
12. Şêx Heyder ê Elezîzî
13. Şêx Îbrahîm ê Palewî
14. Şêx Doxan ê Babayî
15. Şêx Mustefa ê Borlî
16. Şêx Muhemed ê Kilîsî
17. Şêx Muhemed ê Memudawî
18. Şêx Muhemed Baba
19. Evdilâh Efendî
20. Şêx Seyîd Muhemed Nûrûllah Kogengî (Çelik-Dumlu, 2018: 111-112).

4.8. Sahibu'z-Zeman Şêx Seyîd Hecî Muhemed Baba yê Kûrkî

Sahibu'z-Zeman Şêx Seyîd Hecî Muhemed Baba yê Kûrkî yek ji xelîfeyên herî giring ê Omer Xudayî Baba ye. Wisa tê texmînkirin ku şaxa terîqeta Qadiriye/Xalîsiyeyê ya li derdora Elezîz û Meletiyê ji aliyê wî kesî ve heta roja îro hatiye (Çelik-Dumlu, 2018: 111). Herçiqas derbarê jiyana wî de agahî kêmbin jî, li gundê *Kûrkê* yê girêdayî navçeya *Sivriceya* Elezîzê ji dayîk bûye. Li wê herêmê ji malbata wan re *Xafuroxillari* hatiye gotin, erdê xwe yê li gund firotiye û ji bo ku nêzikî Şêx Omer Xudayî Baba bibe, çûye gundê Kovenkê. Dîsa tê zanîn ku ew li wir bi cih bûye û heta sala 1927an li vir di xizmeta şêxê xwe de jiyaye. Piştî wî Hecî Mustefa Xeyrî Baba meletiyê wezîfeya rêbertiyê girtiye ser milên xwe. Gora wî li kêleka şêx û murşîda wî li gundê Kovenkê ye û cihê ziyareta ehlê muhebet û îşqê ye.

4.9. Şêx Seyîd Hecî Mustefa Xeyrî Meletî (Xeyrî Baba)

Mustefa Xeyrî Baba, ku bi navlêka *Arifê Billah* navdar e, kurê Mustefa Begê Kurd ê Meletî ye ku bave wî di artêşa Osmanîyan de serbaz bûye. Di sala 1895an de li Meletiyê hatiye dinyayê, li Stenbolê di dibistana Rûşdiye û Harbiyeyê de xwendîye. Di Şerê Cîhanê yê ewil de li Medîneyê

peywirek wergirtiye. Paşê vegeyriyaye welatê xwe û bi girêdayî Hacî Muhemed Babayî Kûrkî, yek ji xelîfên Şêx Omer Xudayî Baba tevî terîqeta Qadirî-Xalîsiyê bûye û jê xilafeta terîqetê wergirtiye. Bi salan şêxîti kiriye û di 84 saliya xwe de, di 17ê Îlona 1979an de li mala xwe ya li Sûadiyeyê- li Stenbolê-wefat kiriye. Tirba wî li Trabzonê, Akcaabatê ye û bi qasî 10 xelîfeyên wî hene. Yek ji wan xelîfeyên giring jî Evdileh Demircioxlî yê Maçakyî ye û hê jî sax e (Yüksel, 2018).

4.10. Hecî Miherem Hilmî (Kosetürkmen) Efendî yê Xarpêtî

Hecî Miherem Hilmî Efendî, ji gundê Sarilî ya Xarpêtê ye. Di sala 1878an de li vir hatiye dinyayê. Piştî ku bi malbata xwe re li gelek gundan geriyaye, di sala 1905an de li Xarpêtê bi cih bûye. Demekê li medreseya Hecî Evdilah Efendî xwendiyê û piştê jî li Erziromê çûye leşkeriyê. Li Erziromê wekî karmend û melayê tabûrê wezîfe girtiye. Li Bedlîsê, ku lê leşkeriya xwe berdewam dikir, tevî kufrewî bûye û di bin çavdêriya wî de îcazeta xwe ya terîqetê wergirtiye (Yüksel, 2018). Piştê ew şandin Yemenê û li Yemenê wek melayê tabûrê xebitî û dersên tirkî dida zarokên ereban. Ji Yemenê vegeyriya, li herêma Hicazê hat wezîfedarkirin. Piştî ku sal û nîvekê li Medîneyê dimîne û paşê diçe Erziromê û li medreseya Edîb Efendî dixwîne û bawernameya xwe distîne. Di sala 1926an de vedigere cihê jidayikbûna xwe, anku Elezîzê. Miherem Efendî yê ku dema Qanûna Paşnavê hat derxistin paşnavê Kosetürkmen girtibû, di 10ê Kanûna 1964an de li Elezîzê jiyana xwe ji dest da û li wir hat definkirin. Hilmî Efendî di tesewîfî de bûye xwediyê îcazeta xwe ya terîqetê. Wekî ku tê zanîn ji Omer Xudayî Baba îcazeta Qadirî-Xalîsî, ji Evdilbaqî Bedlîsî îcazeta Neqşibendiyê, ji Hecî Mustefa Efendî yê Çorimî îcazeta Şazeliyê, ji Şêx Muhemed Efendî îcazeta Kubrewiyê, ji Seyîd Elî Riza Ahiskawî îcazeta Ekberiyê û ji Ehmet Baba Senamîrî jî îcazeta Rifaiyê wergirtiye. Herwiha Hilmî Efendî bi baweriyaya ku “Rêya Pêxemberê me evin e” jîyaneke pak û paqij jiyaye (Ateş, 2002: 275). Hilmî Efendî yê ku di şî‘rên xwe de mexlesa *Sirrî* bi kar aniyê, dîwaneke wî ya birêkûpêk heye û ji bilî vê hin berhemên yê wekî *Mew’izyê Hilmiye*, *Ezkarê Îlahiyye Lisalîqi’-Terîqati’-l-Qadirîyye*, *Rîsaleyên* li ser Neqşibendiyê jî hene. Hinek ji van berhemên Hecî Miherem Hilmî Efendî jî aliyê Süleyman Ateş hatiye weşandin ku ew jî murîdekî wî bû (Yüksel, 2018).

4.11. Xelîfeyê Şêx Elî Telebanî û Serokê Meclîsa Meşayîx; Mustefa Saffet (Yetkin) Efendî

Mustefa Saffet Yetkin, serokê meclîsa meşayîx û parlementerê Rihayê, xelîfeyê herî giring ê Şêx Elî Telebanî yê kurê Şêx Evdîrehman Xalîsiyê li Anatolyayê. Li gor hin çavkaniyan (Ülker, 2013: 506) zavayê Şêx Evdîlqadirê Hewlêrî, Şêx Mustefa Saffet Efendî, kurê Kemaleddîn Evdîlqadir Efendî yê Rihayî, bi eslê xwe kurd e û di sala 1866an de li Rihayê hatiye dinyayê. Xwendina xwe ya seretayî li Rihayê qedandiye. Piştê çûye Qahîreyê û çar salan li Ezherê xwendina xwe domandiye. Piştî ku ji Misirê vegeyriya, wî di nav xelesa dersdayînê ya muftiyê berê yê Rihayê, di dersên Evdîletîf Efendî de cih girt û îcazeta xwe ya terîqetê wergirtiye. Di sala 1900î de li Mekteba İdadî ya Rihayê wek mamosteyê dersên farîsî û exlaqê dest bi karûbarê dewletê kir. Di sala 1906an de demekê li Dadgeha Bîdayeta Rihayê jî wekî endam peywir wergirtiye. Bi vî awayî hem di nav şêxan û hem jî di nav sûfiyan de cî girtiye. Wî îcazeta xwe ya terîqetê jî Şêx Elî Telebanî wergirtiye ku ew xelîfeyê wî bû. Di 22ya Teşrinê Ewîl a 1324/4 Sermaweza 1908an de ji listeya İttîhad û Teraqî di Meclîsa Destûra Bingehîn de wek parlementerê Rihayê hat hilbijartin.

Parlamenteriya wî heta 21ê Tîrmeha 1916an ku wekî serokê Meclisa Meşayîh hat tayînkirin û bi navber berdewam kir. Di vê heyamê de ji ber ku meclis du caran hat fesihkirin, parlamenteriya wî jî hat fesihkirin. Dîsa bi kovara *Tasavvuf Mecmuası* ya hefteyî ya ku di serdema Destûra Binge-hîn a 1911an de weşandibû, navdar bû. Di vê kovarê de nivîskarên navdar ên wekî Şêxulîslam Haydarîzade Îbrahîm Efendî û Şêx Esad Efendî yê Erbillî jî gotarên xwe dinivîsîn. Di 9ê Adara 1917an de ji peywira xwe ya Serokatiya Meclisa Meşayîx ya ku di 21ê Tîrmeha 1916an de dest pê kiribû, hate girtin. Di sala 1916an de wek serokê *Meclisa Tedkîkê Mesahîfê Şerîfe û Muellefatê Şer'îyye* hat tayînkirin. Wî ev peywira xwe ya ku bi navber berdewam dikir, terikand û di meha tîrmeha 1919an de wek endamê Daru'l-Hikmetu'l-Îslamiyye di nav desteya Şêxulîslam de hate tayînkirin. Ji ber ku ev rêxistin di meha Mijdara 1919an de ji holê hat rakirin, dawî li wezîfeya wî hat û ew bê kar ma. Di dema hukûmeta Meclisa Neteweyî ya Mezin a Tirkîyê de vê carê çû Enqereyê û di 11ê Tebaxa 1923an de bû parlamenterê Rihayê û ji ber hêrsa xwe ya li hember xanedan û şêx, ji ber ku di serdema Makezagonê de derweşxaneyek jê re nehatiye veqetandin, di Meclisa Neteweyî ya Mezin a Tirkîyê de di rakirina xilafetê û girtina derweşxane û zawiyeyan de roleke giring list. Di encama vê hêrsê de; zagona Jiholêrakirina Xilafetê û derxistina malbata xanedana Osmaniyan ji bo derveyî welêt, bi pêşniyaza Şêx Saffet Efendî û pêncî hevalên wî, di 3ê Adara 1924an de, derket. Ji ber vê sedemê hin şairên ku endamên terîqetê bûn, derbarê vê yekê de hin hicwiye gotin. Di hin çavkaniyan de jî heye ku di wan salan de beşdarî meclîsên ne dînî û bêexlaqî jî bûye. Şêx Saffet Efendî di çapa yekem a *Mesnewiyê Nuriye (Qetre)* ya erebî ya Bediuzzeman Seîde Nursî, teqriz nivîsiye. Şêx Saffet Efendî jî wek endamê *Daru'l-Hikmetê Îslamiyye* ku di nav desteya Şêxulîslam de hatibû avakirin, digel Bediuzzeman xizmet kiriye. Herwiha du berhemên wî yên çapkirî yên bi navê *Ulum-i Şer'îyye ve Asrî Müceddidlerimiz* (Ulumê Şerî'etê û Muceddidên Serdema Me) û *Tasavvufun Zaferleri* (Serfiraziyên Tesewwifê) hene (Ülker, 2013: 507). Berhema bi navê Serfiraziyên Tesewwifê bersiv e ji bo tiştên ku Îsmail Heqqî İzmirî ku li ser sofîgeriyê nivîsiye. Herwiha xezel û qesîdeyên wî yên çapkirî jî hene. Şêx Saffet Efendî *Heyâkîlu'n-Nûr* a Meqtûl Şihabeddîn Suhrewerdî (kd. 1191) û *Hikema* Etaullah Îskenderî (kd. 1309) û *Lemaat* a Fexreddînê Iraqî (kd. 1289) wergerandine ser zimanê tirkî. Ev hemû werger jî ji aliyê weşanên Wezaretê Perwerdehiyê (MEB) ve hatine weşandin. Di sala 1927an de dev ji parlamenteriya wî jî siyaseta aktîf berdide û di 27ê Cotmeha 1950î de li Stenbolê jiyana xwe ji dest dide. Herwiha Şêx Saffet (Yetkîn) bavê Suad Kemal Yetkin (kd. 1980) û kalikê Çetin Yetkin e (Yüksel, 2018).

Encam

Damezrênerê şaxa terîqeta Qadirî-Xalisî, Şêx Evdirehman Xalis Telebanî, ji serdema Siltan Evdilmecîd vir de, xelîfeyên xwe şandibû bajarên cuda yên Anatolyayê. Van xelîfeyan li navedên cuda yên Anatolyayê hin zawiye û derweşxane ava kirin an jî di zawiye û derweşxaneyên heyî de xebatên rêberî û irşadê kirin. Bi vî awayî, wan piştrast kir ku ev şaxa terîqetê ku ji aliyê şêxên wan ve hatibu pêşxistin li seranserê Anatolyayê belav bibe. Şaxa Xalisiyeyê ya terîqeta Qadirî, bi xêra xelîfeyên Şêx Evdirehman Xalis ê wekî; Mûr Elî Baba li herêmên Anatoliyayê, Sêwas, Toqat û Amasyayê; bi xêra Şêx Evdilqadir Hewlêrî û Dede Osman Ewnî Baba li herêmên Riha, Dîlok û Besnîyê; bi xêra Hecî Omer Xudayî Baba jî li herêmên Elezîz, Xarpêt û Meletiyê belav bûye. Bi xêra xelîfeyên ên navborî jî li gelek deverên wekî Erzirom, Qereman, Stenbol, Trabzon, Qers û Ercîsê belav bûye. Bandora malbata Şêx Telebanî, ku qesra Osmanî û rayedarên dewleta Osmanî jî ji wan hez dikir, dem bi dem piştgirî û parastina wan dikir, carnan jî îradeya xwe ji bo wan

diyar dikir li Anatolya û Tirkiyeya nû, wek bandora Mewlana Xalîdê Şarezorî ya li Anatolî û Tirkiyê ye. Nûnerên herî giring ên terîqeta Qadiriye, ku piştî Neqşî-Xalîdiyê li Tirkiyeyê herî zêde tê hezkirin, bê guman malbata Şêx Telebanî ye. Helbet mirov dikare behsa bandora vê malbatê bike, xasseten ya tesewifî, edebî û dînî ya bê navber û nêzî sedsalekê ku li Tirkiyeyê berdewam kiriye. Herwiha dîsa dikare bê gotin ku ev bandor rasterast nebe jî hê jî berdewam dike. Wekî ku di vê lêkolînê de jî tê dîtin, sofiyên kurd di sedsalên XVIII û XIX-an de, wekî ku di sedsalên berê de sofiyeyê anîne Anatolyayê. Sofiyeyê kurdî jî bilî bandora xwe ya dînî û tesewifî ya li ser Anatolyayê, bandoreke giran li jiyana çandî jî kiriye. Herwiha jî bilî vê, ew bandor xwedî gelek hêl û motîfên cuda ne. Ji ber vê yekê, ev mijara navborî li ber lêkolîneran û di biwarên lêkolîn û dîsîplînên cihêreng de radiweste.

Di dawiyê de, têgihîştin û awayê jiyana tesewifî, herçiqasî di erdnîgariya kurdî de belav bibe jî, bêtir ji xavbûna xwe winda bike, heya roja me ya îroyîn maye û malbata şêxen Telebaniyan jî tenê mînakê jî wan e. Bê guman ew tekilî di nav sînoren çanda xwe de nemaye, bandor li erdnîgariyên cuda jî kiriye. Herwiha têkiliyên sedem-encamê yên vê mijarê ên cuda jî hene. Lêbelê ev tekilî pir berfireh in ku li benda lêkolînên nû ne.

ÇAVKANÎ

Abu-Manneh, B. (2012). “Vali Necip Paşa ve Irak’ta Kadiriyye Tarikatı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 1/3. Karabük.

Ahmad, H. O. (2022). “Name-yi 123 Nefer ez Deraviş ve Mensuban-i Şeyh Ali Hâlis Tâlabânî der Şehr-i Senendec be Devlet-i Osmanî”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. 8/15. Bingöl.

Ahmedî, C. (1395). *Tarixê Edebiyata Kurdî, Ez Axaz ta Cengê Cihaniye Evvel*, Seqiz: Gotar.

Akot, B. (2011). *Müştak-ı Bitlisi*, İstanbul: İnsan.

Ateş, S. (2002) “Muharrem Hilmi Kösetürkmen”, *DİA*, c.26, 275-276. Ankara.

Ateş, S. (2004). *İslam Tasavvufu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

Başçı, V. (2020). *Çok Dilli Bir Hiciv Ustası, Kadiri-Hâlisi Şeyhi Rıza Talabanî ve Türkçe Şiirleri*, İstanbul: Avesta.

Başçı, V. (2022). *Şeyh Ubeydullah Nehrî ve TuHFetü’l-Ahbâb Mesnevîsi*, İstanbul: Avesta.

Bayrak, Mehmet (2004). *Kürdoloji Belgeleri II*, Ankara: Özge.

Bruinessen, M. v. (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim.

Çabuk, F. (2013). “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı – İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı. Kayseri.

Çelik, İ., (2019). “Tâlabânî, Abdurrahman Hâlis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, 575-576. İstanbul.

Çelik, İ., Çelik İ. (2010). “Bir Sufi Şair: Abdülkâdir-i Gulâmî”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 42.

Çelik, İ., Dumlu M. (2018). “Kâdiriyye Tarîkatı Hâlisiyye Şubesi Mürşidlerinden Elazığlı Hacı Ömer Hüdâyî Baba, Hayatı Eserleri Fikirleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/14.

Çetinsaya, G. (1999). “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Divan*, 2. İstanbul.

Edmons, C. J. (1923). "A Kurdish Lampoonist: Shaikh Riza Tâlabânî", *Journal of The Royal Central Asian Society*, V. 22, 111-123.

Edmons, C. J. (2003). *Kürtler, Türkler ve Araplar*, (Wer. Serdar Şengül & Serap Ruken Şengül). İstanbul: Avesta.

Hamad, K. O. (2015). "Abdulkadir Talebânî'nin (Fâiz) Türkçe Şiirleri (İnceleme- Gramer- Sözlük)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Konya.

Hurşîd Paşa, M. (1977). *Seyâhatnâme-i Hudûd*, (Çevirimi yazı: Alâattin Eset). İstanbul: Simurg.

Işık, İ. S. (2017). *A'dan Z'ye Kürtler, Kişiler, Kavramlar*, Kurumlar, İstanbul: Nûbihar.

Karademir, N. (2016). *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, İstanbul: Nûbihar.

Karademir, N. (2017). *Osmanlı'nın son yüzyılında Kürtler, Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*, İstanbul: Nûbihar.

Kemal İnal, İbnü'l Emin M. (1988). *Son Asır Türk Şairleri cüz. VII*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kıbrıs, M. (2015). "Mûr Ali Baba ve Tenbîhü's-Sâlikîn İsimli Eseri (Metin ve İnceleme)", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı*, İstanbul.

Kurdo, Prof. Q. (1992). *Tarîxa Edebyata Kurdî*, Ankara: Özge.

Nadirî, A. (1395). "Tehlîlê Însanşinaxtê Terîqatê Qadiri-Telebanî der Mentiqeyê Ovramanâtê Lehûn", *Mecelle-i Ferheng-İrtibatat*. 17/33.

Nikitine, B. (2008). *Kürtler*, İstanbul: Örgün Yayınevi.

Ömer, Şêx M. H. (1973). *el-Enfasu'r-Rehmaniye fî Behsîs-Silsileti'l-Qadiriye Telebanîyye*, Kerkûk: Şimal.

Rûhanî, M. (1382). *Tarîxê Meşahirê Kurd*, Urefa, Ulema, Udeba, Şu'era, c. II, Tehran: Suruş.

Sagniç, F. H. (2014). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Seccadî, A. (1389). *Mêjûy Edebî Kurdî*, Senendec: İntişaratê Kurdistan.

Telebanî, A. (1946). *Diwanî Şeyh Riza Telebanî*, Bexda: Çapxaneyâ Mearif.

Telebanî, M. (2001). *Şêx Riza Telebanî*, Jiyan, Perwerde, Bir û Bawerî, Şi'r, Hewler: Aras.

Telebanî, Şêx A. X. (1284) *Kitabu'l-Me'arif fî Şerhi Mesnewiyê Şerîf we mîn Kelamî eş-Şêx Evdîrehman*, Kirkuk: Riza Efendi Basmahanesi.

Tavakkoli, M. R. (2010). *Kürdistan Tasavvuf Tarihi*, çev. Mehmet Polat, İstanbul: Hivda.

Tenik, A. (2015). *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Nûbihar.

Tenik, A. (2018). "Urfa'da Her Gün Yâd Edilen Bir Kâdirî Şeyhi: Dede Osman Avnî", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23/40.

Tepeyran, E. H. (1998). *Hatıralar*, haz. Faruk İlkan, İstanbul: Pera Turizm Alaattin Eser Kitaplığı.

Terzibaşı, A. (2013). *Kerkük Şairleri*, Yeni Harflere Aktaranlar: Ali İhsan Öbek, Ayşe Taşralı, İstanbul: Ötüken.

Ülker, M. B. (2013). "Mustafa Saffet Yetkin", *DİA*, c. 43, 506-507, İstanbul.

Xeznedar, M. (2004). *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. IV, Hewlêr: Aras.

Yüksel, M. (2018). "Kâdiriyye Tarikatı Hâlisiyye Şubesi Silsilesi ve Şeyh Abdurrahman Hâlis et-Tâlebânî", <https://mufity.blogspot.com/2018/09/kadiriyye-tarikat-halisiyye-subesi.html>

Kurdiyat

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1393666

Rüpel/Sayfa Page: 51-68

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türü:
Research Article/Gotara Lêkolînê/Araştırma Makalesi
Received/Dema Hatîne/Geliş Tarihi: 20.11.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 12.12.2023
Mehmet YILDIRIMÇAKAR, Doktora, Bingöl
Üniversitesi.
mehmetyildirimcakar@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3565-1156
M. Zahir ERTEKİN, Prof. Dr., Mardin Artuklu
Üniversitesi
zahiretekin@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3519-9892

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym
reviewers and scanned by iThenticate plagiarism
website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine
göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve
iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar
herî kê m ji aliyê du hakeman va hatiye nîrxandin û di
malpera întihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atf: Yıldırımçakar, M., & Ertekin, M. Z.
(2023). Mirina Kalekî Rind wek bildungsromana
rewşenbîrekî kurd. *Kurdiyat*, 8, 51-68.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1393666.

MIRINA KALEKÎ RIND WEK BILDUNGSROMANA REWŞENBÎREKÎ KURD

Mehmet YILDIRIMÇAKAR* & M. Zahir ERTEKİN

Kurte

Ev xebat li ser romana Mehmed Uzun a bi navê *Mirina Kalekî Rind* dahûrîneke tematîk dike. Xebat hêmanên romanê yên tematîk vedikole û hewl dide ku di peywendê çîroksaziya romanê de taybetiyên tematîk ên romanê, li gorî kevneşopîya bildungsromanê destnîşan bike. Xebat li ser teoriya bildungsromanê radiweste; li ser mijarên wekî pêvajoya geşedan û veguherîna bildungsromanê, giringiya zimanê dayîkê li sirgûnê û hwd. hûr dibe. Dû re li ser derûniya serlehengê romanê disekine û bala xwe dide temayên wekî bêcihûwarî, hesreta welêt, nebanbûn, tenêti, melankolî, nostaljî û bîrê. Romana Mehmed Uzun a bi navê *Mirina Kalekî Rind*, tevî romana wî ya ewil (*Tu*), hêmanên otobiyografîk dihewîne. Nivîskar qala serpehatiyên xwe yên sirgûniyê dike. Ev roman di heman demê de dikeve nav çêşnê romana ‘bildungsroman’ê anku ‘romana gihîştinê’ û taybetiyên sereke yên vê çêşnê dide kifşê. Di encamê de hat dîtin ku romana *Mirina Kalekî Rind* bildungsromanek e; romana gihîştina serlehengê romanê Serdar e. Serdar wekî ez-vegêr, veguherîna xwe kêlî bi kêlî diguhêze, pêvajoya gihîştinê ya ku dijî û di esasê xwe de cureyekî pêvajoya keşfê ye jî. Serdar bi serboriya xwe hem nivîskarê romanê (Mehmed Uzun) hem jî rewşenbîrê(n) kurd temsîl dike.

Peyvên Sereke: Bildungsroman, Romana Kurdî, Rewşenbîrê(n) Kurd, Mehmed Uzun, Mirina Kalekî Rind.

* Ev nivîsar, ji beşeke teza doktorayê ya bi navê “Aûraya Romanên Mehmed Uzun di nav Derbîrîneke Gelêrî de: Penaberî, Dîrok û Şer” hatiye amadekirin.

Bir Kürt Aydınının Oluşum Romanı Olarak *Yaşlı Rind'in Ölümü*

Özet

Bu çalışmada Mehmed Uzun'un *Yaşlı Rind'in Ölümü* (*Mirina Kalekî Rind*) adlı romanının tematik analizi yapılmaktadır. Çalışma romanın tematik unsurlarını ele alıyor ve bildungsroman geleneğine uygun olarak romanın öykülenişi bağlamında romanın tematik özelliklerini işlemektedir. Çalışmada bildungsroman teorisine odaklanmakta; bildungsroman türünün gelişim ve dönüşüm süreci, sürgünde ana dilin önemi vb. konular ele alınmaktadır. Daha sonra romanın başkahramanının psikolojisine odaklanarak yerinden edilmişlik, memleket hasreti, yersiz yurtsuzluk, yalnızlık, melankoli, nostalji ve bellek gibi temalara odaklanmaktadır. Mehmed Uzun'un *Yaşlı Rind'in Ölümü* adlı romanı, yazarın ilk romanı *Sen (Tu)* ile birlikte otobiyografik unsurlar içermekte olup *Yaşlı Rind'in Ölümü* sürgündeki deneyimlerini anlatmaktadır. Aynı zamanda roman 'bildungsroman' diğer adıyla 'oluşum romanı' türüne de girmekte ve bildungsroman türünün temel özelliklerini taşımaktadır. Sonuç olarak *Yaşlı Rind'in Ölümü* bir bildungsromandır. Eser, romanın baş kahramanı Serdar'ın olgunlaşma romanıdır. Ben-anlatıcı konumunda olan Serdar'ın, dönüşümü an be an aktarılmaktadır. Ayrıca Serdar'ın yaşadığı dönüşüm/olgunlaşma süreci aslında bir nevi onun keşif sürecidir. Serdar yaşadığı deneyim ile hem romanın yazarını (Mehmed Uzun) hem de Kürt aydın(lar)ını temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bildungsroman, Kürt Romanı, Kürt Aydın(lar)ı, Mehmed Uzun, *Yaşlı Rind'in Ölümü*.

Mirina Kalekî Rind as Bildungsroman of a Kurdish Intellectual

Abstract

This study presents a thematic analysis of Mehmed Uzun's novel *Mirina Kalekî Rind*. It also deals with elements of the novel and tries to determine their features in the context of the narration of the novel by the Bildungsroman tradition. The study focuses on bildungsroman theory and handles topics such as bildungsroman's development and transformation process and the importance of the mother tongue in exile. It also focuses on the psychology of the novel's protagonist, focusing on themes such as displacement, homesickness, homelessness, loneliness, melancholy, nostalgia, and memory. It is known that Mehmed Uzun's *Mirina Kalekî Rind* and his first novel *Tu* contain autobiographical elements, but in *Mirina Kalekî Rind*, the author describes his experiences in exile. At the same time, the novel belongs to the 'bildungsroman', also known as 'formation novel', and bears the essential characteristics of the bildungsroman genre. In conclusion, *Mirina Kalekî Rind* is a bildungsroman. The novel is a maturation novel of Serdar, the protagonist of the novel. Serdar, who is the first-person narrator, conveys his transformation moment by moment, and the transformation/maturation process he goes through is a kind of discovery process for Serdar. Serdar represents both the author of the novel (Mehmed Uzun) and the Kurdish intellectual(s) with his experience.

Keywords: Bildungsroman, Kurdish Novel, Kurdish Intellectual(s), Mehmed Uzun, *Mirina Kalekî Rind*.

Destpêk

Mehmed Uzun, ji bo romana kurdî navekî naskirî ye. Heta ji aliyê hinek kesan¹ ve wekî avakerê romana kurdî tê nasîn. Di pêvajoya romannûsiya xwe de heft roman nivîsîne: Çar romanên wî; *Siya Evînê*, *Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê*, *Bîra Qederê* û *Hawara Dîcleyê*, romanên dîrokî ne anku li ser hin leheng û rûdanên dîrokî ava bûne. Romana wî ya bi navê *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê* li ser tîkiliya şer û edebiyatê radiweste û romaneke alegorîk e. “Herdu romanên Mehmed Uzun ên ewil -*Tu* û *Mirina Kalekî Rind*- berhemên otobiyografîk in. Xwendevan dikarin di nav van herdu romanên de nîşaneyên jiyana Uzun bixwe bibînin. Serlehengê romana *Tu*’yê salên xwe yê girtîgehê -ji ber nivîsîna helbesteke kurdî hatibû girtin- vedibêje. Uzun bixwe jî ji ber heman sedemê di sala 1977²an de hatibû girtin. Vegêr di van herdu romanên de serpêhatiyên xwe yê sirgûniyê parve dikin, qala nasnameyên xwe, malên [niştimanên] xwe û şertên dijwar ên ku pê re rû bi rû mane [girtin, îşkence, girtîgeha leşkerî, rev], dikin” (Ahmedzade, 2011: 71-72).

Romana Mehmed Uzun a ewil *Tu* (1985) û ya duyem *Mirina Kalekî Rind* (1987), paralelî jiyana Uzun (kronolojîk) in, berdehama hev in û hevdu temam dikin. Xeta di navbera van herdu romanên de ya ku wan ji hevdu vediqetîne sirgûniya (rêwîtiya) Uzun e: *Tu*, qala serpêhatiya wî ya berî sirgûniyê ya girtîgehê û *Mirina Kalekî Rind* jî tevî rêwîtiya wî ya ber bi welatê xerîbiyê, qala serpêhatiya wî ya piştî sirgûniyê, dike.

1. Bildungsroman; Taybetiyên wê yê Sereke û Pêvajoya Geşedan û Veguherîna wê

“Bildungsroman ew çeşn roman e ku qala geşedana serlehengekî dike ji zarokatiya wî heya guhîştina wî ya civakî” (Mackay, 2018: 304). Bildungsromana ku wekî romana perwerdehiyê, romana peydabûnê û romana geşedanê jî tê binavkirin, bi taybetî di sedsala XIX-an de, li Ewropayê yek ji cureyên romanê yê giring e. Di vê cure romanê de leheng bi sazîkirina tîkiliyê digel pergala civakî di nav lêgerîna wateyê de ye û di dawîya romanê de veguherîna û gihîştinek peyda dibe. Xala destpêkî ya pêvajoya vê gihîştinê bi gelemperî destpêkirina leheng a rêwîtiyekê ye. Di seranserê vê pêvajoyê de leheng hewl dide ku bi civakê re li hev bike û vê yekê ne bi tena serê xwe bi arîkariya hînkêrên xwe bike ku rê nîşanî wî dixin (rêber). Roman bi bextewariyê bi dawî dibin û diyalogên bi takekesên cuda re cihekî giring digirin di van romanên de. Unsûreke giring a van romanên jî ev e ku riwangeya romanê li ser lehengê romanê hûr dibe anku vegêrê yekem yekjimar (ez-vegêr) tê bikaranîn. Ev cure roman bi giştî pêvajoya ronakbûnê û gihîştina lehengekî dişopînin (Hirsch, 1979: 293-311). Bildungsroman di eslê xwe de têgeheke bi zîmanê elmanî ye lê bi ajotina demê re bûye têgeheke edebî ya navneteweyî.

Di bildungsromanê de serpêhatiya lehengê romanê di piçûkatiya xwe de dest pê dike. Roman geşedana huşî û exlaqî, guheran û di taliyê de ciyawazbûna takekes radixe ber çavan. Ev dirûvguherîna/veguheran di esasê xwe de raperînek e li hemberî sazûmana berdest/heyî a civakî. Di serî de lehengê bildungsromanê di nava wê sazûmana civakî ya berdest de bi awayekî tengjî dijî. Gava ku li ser wan tiştên wî ditengjînin û zextê lê dikin difikire, lê dipirse, hayjêbûnek lê peyda dibe, bi wî awayî kirasê xwe diguhere û gava pêşîn a takekesbûnê diavêje. Ji wê gavê pê de êdî leheng

1 Yaşar Kemal, Selim Temo, Necmiye Alpay, Ömer Türkes û hwd.

2 Divê dîrok 1971 be.

û sazûmana berdest li hev nakin. Leheng ji bo hebûna xwe, xwemalîbûna xwe raxe meydanê, rêya berxwedanê dide pêşiya xwe. Leheng çiqasî bi qerar jî be, rê çiqasî dijwar û bi elem jî be bivê nevē daxilî civakê û sazûmana berdest dibe. Lê dîsa jî ji ber vederbûn û zextê nikare adapteyî pergale bibe û di taliyê de rêya rêwîtiyê yan jî sirgûnê li ber wî vedibe. Herçî sirgûn e, *qedera çarenîn/jêneger a lehengê bildungsromanê* ye. Ev sirgûn bi du awayan xwe dide der: Ya yekem, sirgûneke hundurîn e ku ji rêwîtiyeke huşî (navxweyî) tê pê. Ya duduyan, serpêhatiya revê ye ji zehmetiyên jiyane û berxwedana li hemberî civakê. Rê (rêwîti) di lêgerîna xwemalîbûn û avakirina (lêkirina) nasnameyê de hêmana leheng a jêneger e (Aktokmakyan, 2007: 35).

Bildungsroman, di edebiyata serdema navîn de bi *Parzîfal* (Sedsala XIII.) dest bi rêwîtiya xwe kiriye, di sedsala XVIII-an de bi berhema Christoph Martin Wieland a bi navê *Geschichte des Agathon*³ [Çîroka Agathon] (1766) bi hêla xwe ye ronakger derketiye pêş, di berhema Goethe ya bi navê *Wilhelm Meisters Lehrjahre* [Salên Wilhelm Meister ên Çiraxtiyê] (1795) gihîştîye lûtkeya xwe ya klasîk (Aytaç, 2014: 155).

Di bildungsromanê de beriya sedsala XVIII-an zêdetir wateyên dînî li pêş bûn, digel tevgerên ronakgeriyê, guherîn hatine pê û nixê dinyevî bûne xwedîwate tevî derketina têgeha takekes. Û her çiqas perwerde û gihîştin li pêş bin jî şewegirtina manewî û çand pêşdetir e (Duran, 2018: 32). Li gorî Moretti (2000: 18-19) gihîştina kesayetiye û tevdeyîbûna bi civakê re du rê ne ku hevdu temam dikin, di xalekî de dibin yek. Moretti, van tezahurên ku hevdu dibirrin (hevdu hevkeşê dikin) jî wekî gihîştin (geşbûn) wesif dike.

54

Rûdanên siyasî, civakî û hwd. ên sedsala XIX-an bûne sedem bo guherîna vê cureyê. Lehengê ku berî niha hewl dida bi civakê re li hev bike, di vê pergala nû de dest bi hilweşîna pergale dike û bi wî awayî dikeve dû lêgerîna wateyê. Têgeha rêwîtiyê ya ku destpêka pêvajoyê bû êdî veguheriye rêwîtiyeke hundurîn (huşî). Bextewariya ku encama vê pêvajoyê bû êdî cihê xwe daye şer, şikestin û pevçûnan. Leheng yan dê girêdayî nixê dîrokî bimîne, derveyî serdemê bimîne yan jî dê rêbazan tune bihesibîne bi vî awayî ji bo ku ji xwe re cihê bibîne, hewl bide. Diyalog û guftûgoyên bi takekesên din re dihatin kirin di serdema pêşîn de dê cihê xwe bidin lêpîrsînên leheng ên hundurîn. Dîsa di sedsala XX-an de jî ev cure dê veguhere û bikeve formeke nû. Pêşketina senayiyê, mêtîngerî û karîgeriyên neyînî yê herdu şerên cihanê sedemên sereke yê ne veguherîne ne (Duran, 2018: 33-34).

Bi saya serê berhemên femînîst û postkolonyalîzmê (piştî-mêtîngeriyê) di wateya bildungsromanê ya klasîk de berfirehî çêbûye. Ev berfirehî di serî de di temayên sereke yê wekî pêşveçûna bajarî û erêkirinên civakî de hatine pê, şûna van temayan ên wekî veguherînên global (gerdûnî), perçeyî û vegêranên raperînê zêdetir cî girtine (Boes, 2006: 231). Sê qonaxên giring hene ku divê lehengê bildungsromanê tê re derbas bibe: Yek, derketina rê anku sirgûn (piştî lihevnekirina bi civakê û pergala berdest re); du, wendabûn anku lêpîrsîn û xwekeşîfîkirin; sê, xwegihan anku gihîştin û ronîbûn. Em ê li jêr di peywenda çîroksaziya romanê de taybetiyên tematîk ên romanê, li gorî kevneşopîya bildungsromanê binirxînin.

3 Ev roman wekî yekem romana vê çeşnê (bildungsroman) tê hesabandin.

2. Danasîn û Kurteya Romanê

2.1. Danasîna Romanê

Mirina Kalekî Rind romana Mehmed Uzun a duyem e. Cara pêşî di sala 1987an de, li Stockholmê ji nav weşanên Orfeusê der çûye. Çapa romanê ya ji bo vê xebatê em jê îstîfade dikin çapa sêyem e, li Stenbolê, di sala 2012an de di nav weşanên Îthakiyê de cî girtiye. Roman ji pênc beşan pêk tê û 127 rûpel e. Uzun ev romana xwe diyarî Seydayê Cegerxwîn û ronakbîrên kurd ên wê nifşê kiriye. Beriya metna romanê wekî epîgraf sê risteyên ji *Dîwana* Melayê Cizîrî cî digirin.

Mirina Kalekî Rind, tevî romana Uzun a ewil *Tuyê*, hêmanên otobiyografîk dihewîne. Nivîskar qala serpêhatiyên xwe yê sirgûniyê dike. Roman, qala serpêhatiya Serdar û Kalo dike: Serdar kurdek e ku neçar maye ji welêt derkeve/bireve Sûriyeyê, li wir derbasî Swêdê bibe û li wir cîwar bibe û dest bi nivîskariyê bike. Herçî Kalo ye kesekî gerok e; çûye gelek welatan, li wan deran xwendiyê û hînî gelek zimanan bûye, di taliyê de li gundekî sînor cîwar bûye û li benda mirina xwe ye. Serdar di dema reva xwe de li gundekî sînor rastî Kalo tê, wî nas dike û meraq dike. Car caran ji bo lêkolînên xwe bîne pê ji Swêdê rê digire tê Sûriyeyê. Dema tê Sûriyeyê seriyekî li Kalo jî dixê, ew û Kalo li ser destanên kurdan ên kevn dixebitin. “Roman, tevî çîroka Kalê Rind î hostayê bilûrê, di navbeyna nifşê kevn û nû de, koçberî, sirgûnî, nasname, aîdiyet û hesreta welêt guftûgo dike” (Parlıtî & Galip, 2010: 60). Roman bi reva Serdar dest pê dike û bi mirina Kalo diqedê. Mekanê romanê gundekî li sînorê Tîrkiye û Sûriyeyê ye ku Serdar û Kalo li wî gundî hevdu nas dikin. Jiyana Serdar, serpêhatiya wî gelekî dişibe ya Uzun bixwe. Di romanê de Serdar ronakbîrê kurd ê îroyîn, Kalo jî yê sedsala XX-an temsîl dike. Roman li ser hest, serpêhatî, fikr û nêrîn, xewn û xeyalên wan herdu rewşenbîrên kurd, sirgûnî, tînêti û bêçaretî û derûniya wan ava bûye. Serdar hem qala Kalê bisir (biraz) dike hem jî pê re serpêhatiya xwe, hestên xwe, hêviyên xwe pêşkêş dike.

Di romana *Mirina Kalekî Rind* de ez-vegêr heye. Ev roman jî wekî romana wî ya bi navê *Tuyê* qala rabirdû (do) û dema niha (îro) dike. Lê belê vê carê ez-vegêr van herdu hêlên demî diguhêze û do û îro di nav hevdu de ne. Ev roman wekî romana *Tuyê* bi binebeşên cihê cihê, dor bi dor nayê vegêran. *Mirina Kalekî Rind* dikeve nav çêşnê romana ‘bildungsroman’ê ya ku wekî romana ‘gihîştin-bîrewerbûn-bidestxistina nasnameyê’ tê pênasekirin. Roman, taybetiyên sereke yê wê cure romanê dide kifşê. Ez-vegêrê ku yek ji qerekerê romanê ye û navê wî Serdar e, hem bi wê teya rastî hem jî bi ya mecazî welatê xwe diguherîne. Wextê ji welatekî ku tundiya siyasî mişt in -Tîrkiye- berê xwe dide welatekî ku tu kesek jî ber fikrên xwe yê siyasî rastî tundiya nayên -Swêd-, li gundekî tam li ser sînor -sînorê Tîrkiye û Sûriyeyê- rastî kalekî tê. Diyaloga wî ya bi Kalo re dibe sedem ku bala xwe bide hin hûrgiliyan, ên ku berî wê demê ji ber siyaseta nezanibûye lê binêre. Di vir de encamên bikaranîna ez-vegêr ên bi vî awayî hene: Yek, em dikarin ji kesê yekem -ji çavkaniya eslî- veguherîna dinêya Serdar a hundirîn/derûnî hîn bin. Du, eger na -ez-vegêr nehata bikaranîn- me dê bikaribûya tevî Kalê Rind, hînî dinêya hundirîn a karakterên romanê yê din -şivan, hevalê Serdar- jî bûna. Encax hewcetî bi vê tuneke, çunkî ev roman, romana gihîştina Serdar e. Sê; Serdar wekî ez-vegêr, veguherîna xwe kêlî bi kêlî diguhêze. Pêvajoya gihîştinê ya ku dijî, di esasê xwe de cureyekî pêvajoya keşfê ye jî (Temo, 2007: 4).

2.2. Kurteya Romanê

Serdar Azad, bi alîkariya dostekî xwe, welatê xwe terk dike (Uzun, 2012: 12). Bêyî dilê xwe, bi neçarî berê xwe dide welatekî nû, jiyaneke nû (r. 13). Ji ber bêçaretî û bêgaviyê rêyeke bitalûke hildibijêre (r. 14). Ew û hevalê xwe piştî meşeke bi saetan, di nava hestên têkel de, derbasî aliyê din ê sînor dibin (r. 15). Piştî ku sînor derbas dibin hinekî din jî dimeşin û xwe digihînin gundekî piçûk û xwe dispêrin mala şivanê gund. Wê şevê bo ku dotira rojê şivan wan bibe bajêr li wir dimînin (r. 18-19). Piştî hevnasînê, radikevin.

Berbanga sibehê, Serdar bi dengê delal ê bilûrekê hişyar dibe (r. 22). Dengê bilûrê li xaniyê kêleka xaniyê şivên dihat. Serdar ji şivên pîrsa kesê ku li bilûrê dixwe dike û şivan wiha bersiva wî dide: “Xwediyê bilûrê Kalê me ye. Kalê gundê me” (r. 23)... “Ew bi tena serê xwe dijî” (r. 24). Dengê bilûra Kalo tesîreke mezin li Serdar dike: Bilûra Kalo, Serdar dibe ber bi kes, tişt, deng û pejnên kevn û kevnar. Serdar Kalo meraq dike û dixwaze Kalo nas bike. Ji ber ku serê sibê ye û Kalo dixwaze bi tena serê xwe bimîne, ev daxwaz nayê pê (r. 28).

Piştî ew bi rê dikevin, ber bi bajarê nêzik ve diçin (r. 28). Dema êdî têra xwe ji gund dûr dikevin, ji nişkê ve hevalê wî ferq dike ku cizdanê xwe li gund, li mala şivên ji bîr kiriye (r. 29). Wextê ew ji bo cizdên vedigerin gund, Serdar dibîne ku Kalo li bin dara ber xaniyê xwe rûniştîye (r. 31). Serdar silavê dide Kalo û Kalo silava wî hildide. Serdar wê hingê ferq dike ku Kalo nebîna ye (r. 32). Paşê Kalo wan vedixwîne çayvexwarinê. Piştî dostê Serdar wî dide nasîn: “Serdar, dostekî min î kevn e. Me bi hev re li Stenbolê di fekulta hukukê xwend. Bi dû xwendina xwe re wî dest bi karê xwe kir. (...) ji kovar û rojname re tiştin nivîsîn. Niha jî ew mecbûr ma ku ji welêt derkeve” (r. 35).

Piştî çayê û axaftina li ser bilûrê êdî wextê çûyînê wan tê. Serdar pir dixwaze Kalo nas bike lê nikare hinekî zêdetir li cem wî Kalê ku bi ‘tesadufî’ derketibû ser riya wî, bisekine (r. 38). Ew Kalo û bilûra wî li wê derê dihêlin û bi rê dikevin (r. 41). Piştî ku xwe digihînine bajêr, şivan û dostê wî ji wî vediqetin. Serdar bi tena serê xwe ber bi bajarê Stockholmê, warê xwe ye sirgûniyê bi rê dikeve (r. 42).

Serdar diçe Stockholm’ê û dest bi jiyaneke nû dike, jiyana nû ya sirgûniyê (r. 46). Lê Serdar, Kalo ji bîr nake. Piştî du salan diçe gundê Kalo (r. 48). Dema dikeve oda Kalo dibîne ku Kalo, şivan û du gundî li wir rûniştine. Kalo wî ji dengê wî nas dike (r. 49). Kalo, Serdar û yên din dikevin nava suhbetê kûr; qala stran, destan, titûn, mazûvanî û gelek tiştinên din dikin. Li wir Serdar mebesta xwe eşkere dike: “Ez jî dixwazim, stran, destan û çîrokên kevn berhev bikim” (r. 56). Ji bo vî karî bibe serî ji Kalo alîkariyê dixwaze. Kalo jî bi kêfxweşî qebûl dike.

Serdar dil dike nêzî neh-deh rojan li wir bimîne, ji Kalo stran, destan û çîrokên kevn quhdarî bike, wan qeydî kasetan bike û paşê vegere Stockholmê (r. 62). Li gorî agahiyên şivên Kalo ne ji wî gundî bû, bi tena serê xwe bû, çend sal berê hatibû û li wir cîwar bûbû. Berê ne kor bû, paşê şereş li ser çavê wî de hatibû (r. 62). Dotira rojê ew dest bi xebatê dikin. Ew her roj 4-5 saetan dixebitin (r. 67). Piştî çend rojan êdî dema vegerê tê. Serdar gelek stran, destan, çîrokan ji Kalo berhev dike. Lê der barê Kalo de tu tiştî bi dest naxe. Wextê ji hev veqetîna tê Serdar daxwaza dîsa

hatinê dike, Kalo jî bi kêfxweşî qebûl dike. Nişkêve Kalo ji Serdar dipirse: “Tu dizanî rind⁴ kî ne û edet û torên wan çi ne?” (r. 74). Serdar cara ewil e wî navî dibihîze. Dixwaze ku Kalo bibersivîne lê Kalo bersivê nedê... Wî bi rê dike... Serdar çawa vedigere Stockholmê hema dest pê dike li ser rindan agahiyan berhev bike lê li ser wan çiqas bikole jî tu tiştêkî kêrhatî peyda nake (r. 75-77). Lê rojekê li Tehranê nameyek ji bo Serdar tê. Hozanekî kurd jê re bi rêya wê nameyê agahiyên gelek giring der barê Rindan de dinivîse. Saya wê nameyê êdî Serdar digihije mirazê xwe (r. 77-78). Piştî salekê Serdar dîsa rojêke biharê diçe serdana Kalo. Dema Serdar xwe digihîne mala Kalo dibîne ku wa ye Kalo li bin dara ber deriyê xwe li bilûrê dixwe (r. 82). Dotira rojê Serdar dîsa tê cem Kalo (r. 90). Serdar dîsa qîseyê tîne ser Rindan; bi hûrgilî qala çîroka wê nameya ji Tehranê hatî dike (r. 96). Serdar vê carê sê hefteyan li bal Kalo dimîne û der barê serpêhatiya Kalo de hînî gelek tiştan dibê: Kalo ji Diyarbekirê ye. Li Stenbol û Kahîreyê edebiyat û ziman xwendiyê. Baş bi tirkî, farişî û erebî dizane. Piştî xwendina xwe çûye gelek deveran (r. 95). Di taliyê de westiyayê û hatiye vê derê, li vî gundî, bi cih bûye (r. 98). Kalo ji Serdar re qala sergûzeştê xwe û Rindiyê jî dike (r. 103-108). Piştî sê hefteyan Serdar, bi hêviya sala bê meha Adarê dîsa vegere cem Kalo, li ser destaneke kevn bixebitin, li wir vediqete, diçe “welatê xwe yê xerîbiyê” (r. 108).

Serdar li ser soza xwe disekine; salek şûnde, di meha Adarê de, dîsa diçe gundê Kalo. Lê Kalo du hefteyan berî ku Serdar bê gund, çûye ber rehma Xwedê (r. 110). Kalo piştî mirina xwe pakêtek ji bo Serdar hiştiye (r. 114). Di paketê de gelek tişt hene: Kaset, kovar, lênûsk û hwd... Serdar dibîne ku Kalo ew destana ku dê vê carê bi hev re li ser bixebitiyana bi dengê xwe straye û qeydî wan kasetan kiriye (r. 116).

Çend kovarên kevnare hebûn; di nav rûpelên wan de nivîsên Kalo jî hebûn. Deftereke stûr û bergreş hebû (r. 119). Çend helbest di defterê de hebûn. Kalo nîvco hiştibûn, di nameyê de xwestibû wan helbestên kevn ji pirtûkxaneyên kevn peyda bike û bi xeteke wekî ya Kalo li wê defterê binivîse da ku karê Kalo dest pê kiribû û nekaribû bibe serî, tamam bike (r. 124-125). Li ser wesiyeta Kalo, Serdar li Şarezorê kalekî peyda dike ku ew pisporê edebiyat û zimanê kurdî ye û dizane wekî Kalo binivîse. Ew pispor jî wekî Kalo ber bi korbûnê ve diçe. Serdar wiha sozê dide Kalo: “Berî ku ew kalemêrê zana kor bibe, ez dê xwe bigihînim wî. Ji bo ku ev rûpel ji valahiya dilsoj û keserkûr rizgar bibin, ez ê her tiştî bikim, bêguman her tiştî... De bi xêr û xweşî de biçê Kalê [R] ind, bi xêr û xweşî” (r. 126-127).

3. *Mirina Kalekî Rind: Bildungsromana Rewşenbîrekî Kurd*

Uzun pêşî di romana xwe ya ewil, *Tuyê* de tê girtin, dikeve hepsê, îşkenceyan dibîne, li wir jî hêla *fikrî û siyasî* ve bîrewer dibe, xwe û civaka xwe nas dike. Paşê tê berdan, li ser wî doz tîne vekirin, tu rê namîne ku li welêt bimîne (bijî), rêya revê (sirgûnê) dide ber xwe. Di *Mirina Kalekî Rind* de, ji sînor derbas dibe, berê xwe dide sirgûniyê, li ser rêya revê, li gundekî ser sînor, Kalekî Rind (rêber) nas dike, pê re dikeve diyalogê, dikeve bin bandora terza jiyana wî û fikr û nêrînên wî, ji hêla *çandî û felsefî* ve jî digihije, ronak dibe. Wekî her lehengê bildungsromanê jî her sê

4 Kesên ku kar û barên dinyayê badilhewa dibînin. Rind tiştên baş û nebaş xweş dibînin; li gorî wan xem û şahî yek tişt e. Ji wan kesan re rind tê gotin, ên ku felsefeya jiyana wan bi vî teherî ye. Rindî di edebiyata klasîk de xwedî cihêkî giring e. Rindî ne qelenderî ye lê bi awayekî qismî bohemî ye. Şairên klasîk xwe wekî rind dinirxînin. Li gorî wan bi qasî misqalêkî qîmeta dinê tuneye. Şairên ku di heyata xwe de tu carî mey venexwaribin jî ji bo jiyana rindane empoze bikin gelek caran di naveroka helbestên xwe de qala xerabat, mey û meygêr û hwd. kirine (Pala, 2000: 330).

merheleyên ‘derketina rê’, ‘wendabûn’ û taliyê ‘xwegihan⁵’ê re derbas dibe.

Pevçûna serdest a çîroka rê/rêwîtiyê [sirgûnê/revê] ya romana *Mirina Kalekî Rind* ku Serdar vedigêre encama travmayeke dîrokî ye. Loma ye Serdar do û îroyê bi hev re îdraq dike anku têgihîştina Serdar a bêyî ku do û îroyê ji hevdu cihê bike/veqetîne, wî dike lehengê bildungsromanê. Çîroka gihîştina Serdar di esasê xwe de bildungsromana rewşenbîrê(n) kurd e. Mehmed Uzun di vê romanê de tevî çîroka xwe ye şexsî di heman demê de portreya rewşenbîrê(n) kurd ê(n) serdemê jî xêz dike. Uzun bi karakterê Kalo jî paralelî portreya xwe (portreya rewşenbîrê îroyîn), portreya rewşenbîrê(n) beriya xwe, rewşenbîrê(n) kurd ê(n) sedsala XX-an jî xêz dike.

3.1. Sirgûn: Qedera Jêneger a Lehengê Bildungsromanê

Wekî li jorê jî hat gotin, li gorî Aktokmakyan (2007) sirgûn, *qedera jêneger* (çarenîn) a *lehen-gê bildungsromanê* ye. Rêwîti (sirgûn) di lêgerîna xwemalîbûn û avakirina nasnameyê de hêmana leheng a jêneger e (r. 35). Uzun jî di romana xwe ya bi navê *Mirina Kalekî Rind* de qedexeyên ku di aloziya nasnameya Serdar de roleke mezin dilîzin û loma Serdar ji kirdariyên (cezayên) dewletê -yên ku karîgeriyê li hemû jiyana civakî dikin-, coş û xiroşa dîrokî ya Kurdistanê dipirse û bi rêya pevçûn û berxwedanê zayîna takekesekî dihene. Ev cure roman bi piranî romanên ewil ên romanûsan in. Roman, romana romannûs a duyem e û lê wekî kronolojî berdewama ya yekem (*Tu*) e. Taybetiyên romanê yê otobiyografîk hene. Loma em dikarin bibêjin ev roman çîroka lêgeranê ya leheng (Serdar Azad) û nivîskarê romanê (Mehmed Uzun) bixwe ye. Ji ber vê yekê, gelek caran nivîskar û leheng hev dibirrin, li hev dikin anku heman kes in, çîroka afirîna (peyda-bûna) nasnameyên xwe vedibêjin. Serdar di romanê de bi dewletê re dikeve pevçûneke bêeman û berê xwe dide welatê xeribiyê.

3.2. Wendabûn; Lêpîrsîn û Xwekeşfîkirin

Vegêr (Serdar) li ser rêya sirgûnê, Kalekî Rind (rêber/mamoste) nas dike, pê re dikeve têkiliyê, diyalogek di navbera wan de saz dibe. Piştî Kalo nas dike, dikeve bin bandora fikrên wî û terza jiyana wî. Serdar (ez-vegêr), di wê rêwitiya xwe de, bi rêberiya Kalê Rind veguherîna xwe kêlî bi kêlî diguhêze. Vegêr rêwitiya xwe çawa ku ji çîrokan dizanibû wekî keşfekî dibîne; “her ger her rêçûn, her rêwîti weke helbesteke xweş di mêjî û dil de pêl dide û îmkanên tîne pê da ku meriv tiştên xweş û nû keşf bike” (r. 13).

3.2.1. Zimanê Dayîkê wekî Çeper û Kozîk li Welatê Xeribiyê

Têkiliyeke zexim di navbeyna sirgûnî û zimên (zimanê dayîkê) de heye; lewra sirgûnî dike ku nivîskar bigihîje hişmendîya zimên. Bi rêya zimên kesayeta edebî ya nivîskêr çê dibe. Ziman delîla hebûna edebî ya nivîskêr e. Cihê welatê rasteqîn e ziman ji bo nivîskarê li sirgûnê (Goytîsole, 2006: 81). Nivîskar zimanê xwe û welatê xwe yekpare dibîne û bi saya zimên têkiliyên xwe yê bi welêt re qut nake. Nivîskarê sirgûn her tiştî li pey xwe dihêle lê zimanê xwe bi xwe re dibe. Zimanê dayîkê hilberîna nivîskêr xweyî dike. Tekane stargeha nivîskarê sirgûnê zimanê dayîkê ye. Nivîskar zimanê xwe keşf dike di vê pêvajoyê de. Bi saya zimên serpehatiyên xwe,

5 Xwegihan; ji hêla çandî û felsefî ve gihîştin, ronibûn, birewerbûn.

bêrîkirinên xwe û fikr û ramanên xwe şewq vedide. Kesê sirgûn, bi hêsanî hînî zimanê welatê ku lê sirgûn e bibe jî ev yek encax dikare hinekî sirgûniya wî hêsantir bike, lê sirgûniya zimanê wî hê jî berdewam e. Berhemên nivîskî encax di dorhêla zimanê dayîkê de digihîjin qîmetên xwe yên rastîn. Rizgariya zimanî ya ji sirgûniyê encax bi nivîsînê pêkan e (Doğan, 1994: 2- 3).

Ziman, nûnerê çandê ye. Nivîskar, bi rêya zimanê xwe welatê xwe tîne bîra xwe û bi vî awayî hesta xwe ye xwemalî wenda nake. Ziman, di vî nuqteyê de xwedî roleke giring e, wekî mifteyekê ye, lîmanek e ku meriv lê bisitirê. Nivîskar bi awayekî qewî zimanê xwe hembêz dike, bi zimanê xwe re dibe yekpare û bi zimanê xwe têkoşîna xwe berdewam dike. Nivîskar hilberîna xwe ye nivîskî bi zimanê xwe yê dayîkê didomîne, li hemberî otorîteya li welatê wî li ser hukm wekî çekekî bi kar tîne. Ew çiqasî wî nebînin jî ew bi vî helwesta xwe dibe kelema (strûya) çavê wan (Aytaç, 1996: 381).

“Kesê sirgûn her çendê zimanê welatê lê sirgûn e baş bizanibe jî ev yek bi tenê dikare hinekî rewşa wî/ê ye sirgûniyê sivik bike lê sirgûniya zimên (zimanê kesê sirgûn) her û her berdewam e” (Doğan, 1994: 2). Ziman temsîlkarê çandê ye. Nivîskarê li sirgûnê bi rêya zimên welatê xwe tîne bîra xwe û bi vî awayî hesta xwe ye aîdbûnê wenda nake. Her çiqasî dûrî welêt jî be bi nivîsîna bi zimanê dayîkê berxwedana xwe berdewam dike.

Zimanê dayîkê ji bo kesên sirgûn dewsa welatê ku bi neçarî terikandine, digire. Bi taybetî welatê xerîbiyê ji bo kesên nivîsende wekî stargehekê ye. Agirê hesreta welêt, bi zimanê dayîkê tê temirandin. Nivîskarê ku hatiye sirgûnkirin ji ber ku li welatê ku çûyê nikare bi zimanê xwe yê dayîkê (zîkmakî) xeber bide, kesên bi zimanê wî dizanin li derdora wî tune ne ku bi wan re xeber bide, di jiyana rojane de zimanê xwe yê dayîkê bi kar naîne. Ew jî zimanê xwe bi rêya nivîsînê bi kar tîne bi wî awayî hesreta xwe sivik dike. Zimanê dayîkê wekî nivîskarên din ên sirgûn ji bo Uzun jî cihekî xwe yê giring heye. Uzun, di romanê de cî daye hesreta zimanê dayîkê ya takekesên sirgûn û bi vî awayî têkiliya rewşenbîrên kurd ên sirgûn a bi zimanê dayîkê re teyisandiyê. Di romanê de ez-vegêr (Serdar), kesên ku li sirgûnê hesreta welêt û zimanê xwe yê dayîkê dikişînin, temsîl dike.

Em ji salixdana dostê Serdar tê digihên ku Serdar, li Stenbolê hiqûq xwendiyê, dû re dest bi karê xwe kiriye, pê re ji kovar û rojnameyan re tiştin nivîsîne, paşê jî bêgav maye ku welêt terk bike (r. 35). Li gor van agahiyan em dizanin ku Serdar yekî xwende û nivîsende ye.

Sirgûnî karigeriyê li derûniya Serdar dike; bîranînên welêt gelekî zora wî dibin, xewnên ecêb dibîne. Ji bo bikare tehemila sirgûniyê bike biryara xwe dide ku xwe bispêre peyv û hevokan. “Bi tenê peyv û hevok[an] dikaribûn min ji wê cihana derve ku dijminê xatire, xewn û bîranînan [in], biparêz[in]. Peyv[an], bi tenê peyv[an] dikaribûn alîkariya min bikin da ku ez li hemberî pêlên dijwar ên ba û bahozên jibîrkirinê rawestim. Bi tenê peyv[an] dikaribûn ji min re bibin çeper û kozik” (r. 12). Gava cara ewil Serdar xatirê xwe ji Kalo dixwaze da ku ji gund veqetin, herin bajêr û peyre berê xwe bide welatê xerîbiyê, Kalo şîreteki lê dike; “ji reh, rêç, ax û zimanê xwe vemeqete. Ew, di nav vî jiyana nexweş û neçar de kaniyên kêfxweşiya me ne” (r. 40). Ev gotinên Kalo ji ber ku hêj ji wan (reh, rêç, ax û ziman) veneqetiye, an jî nehatiye veneqetandin, pêşiyê tu wateyeke xwe tunene ji bo Serdar lê piştî Serdar diçe welatê xerîbiyê, rastî zimanê biyanî tê, dûr

ji zimanê xwe yê zikmakî dimîne, hesret serî hildide, gotinên Kalo di mêjûyê wî de olan didin. Piştî ku Serdar hesreta zimanê xwe yê zikmakî dikişîne, gîr û giriftên zimanê biyanî zora wî dibin, bêyî hemdê xwe hejmar û pêjimarên zimanê zikmakî zikir dike, çaverê li posteyê dinêre da ku nameyên ku bi zimanê zikmakî hatine nivîsîn jê re werin, wan hilde û pêşî bêhn ke û paşê bixwîne, pê hesreta dilê xwe bişkêne, ji şîretên Kalo têdigihê (r. 40). Dema Serdar diçe welatê xerîbiyê, her çiqas zimanên biyanî nedizanî jî, ji xwe re çendek kitêban dikire, tîne malê, datîne ser refê. Lê wextê li kitêban dinêre li ber xwe dikeve; “min pir xwest ku bila kitêbeke pir kevn ku bi zimanê min hatibû nivîsîn, li ba wan kitêban hebûya. Ew jî bibûya pardarê xerîbiya min” (r. 45). Serdar bi rêberiya Kalo xwe ji nû ve keşif dike. “Belê, min zimanê xwe, heyîna xwe ya herî pîroz, herî mezin ji nû ve keşif kir” (r. 57). Serdar nivîskariya xwe wekî şerê xwe û peyvan terîf dike (r. 126).

Nivîskarên sirgûn ji bo nasnameya xwe wenda nekin, li welatê xerîbiyê pala xwe didin zimanê xwe yê zikmakî, zimênji xwe re dikin piştevan. Bi nivîsîna bi zimanê xwe yê zikmakî nasnameya xwe ji mirin û wendabûnê diparêzin. Edebiyata li sirgûnê bi zimanê zikmakî tê hilberîn, dike ku nivîskar nasnameya xwe ji nû ve bi dest bixe. Serlehengê romanê Serdar jî nivîsîna bi zimanê xwe yê zikmakî ji xwe re wekî erkekî esasî dîtiye, bi wî awayî nasnameya xwe parastiyê. Di romanê de nasname, welat û ziman bi van bêjeyan; reh, rêç, ax û ziman têne temsîlkirin. Divê meriv bikeve dû ew reh û rêça ku Kalo behs dikir. Divê meriv ji reh û rêça xwe bi dûr keve da ku bizanibe ka reh û rêç çi ne (r. 41). “[M]eriv di bin perdeya giran a tenêtiyê de dikare bi peyvan re hevaltiyeke kûr û besttîjî bîne pê” (r. 57). Vegêr nivîsandinê jî wekî rêwîtiyekî dibîne: “Rêwîtiyeke di nav pêlên deryayê de. Rêwîtiyeke ku bi maceran tijî ye” (r. 68).

3.2.2. Derûniya Leheng (Ez-Vegêr)

Kesê ku hatiye sirgûnkirin, êdî ne hemwelatiyek e ne jî perçeyekî jiyana civakî ye, yekî biyanî ye û welatê wî axa kesên din e. Ji milê din, sirgûn, wekî dûrketineke der-pergalî dikare bê wesfandin ji kok û bendên zimanî, civakî û çandî ku ji bo kiryara nivîsînê gelekî giring in (Kula, 2008: 433). Dikare bê gotin têkiliyeke heta tu bixwazî (bêjî) nêz heye di navbeyna têgeha sirgûnê û edebiyatê de. Lewma ji bo gelek nivîsar û ramangêran sirgûn, digel ceza hildanê, wekî jêdera îlhamê ye di nivîsîna gelek berhemên herî sosret (bijare) an jî zayîna fikr û nêrînen nejrêzê, cuda (balkêş) de. Bi vê bergehê sirgûn, ne bi tenê ceza, vederbûna civakî, jidûrxistina ji welêt, aforoz an jî qewirandin e, di heman demê de yek ji hêzên hunerê ye afirîner e jî. Li gorî Kula têgeha sirgûnê gelekî giring e ji ber ku van tiştan; digel qewirandina ji hemwelatiyê; bêyî mafên xwe yên şexsî û malbatî man; bêwelatî bûn; bêcihûwar bûn; tehdîdên jiyani; tengasiya debarê (aboriyê) û hwd., li milê din, pirsgirêkên zimanî, bêfikirina welêt (niştimên) û tirs û endîşeya ji bo yên li pey xwe hîştine, dihewîne û dibe çavkaniya îlhama edebî (2008: 434).

Dante, Victor Hugo, Oscar Wilde, James Joyce, Samuel Beckett, Vladimir Nabokov, Bertolt Brecht, Thomas Mann, Milan Kundera, Mehmed Uzun û hêj gelek kesên dîtir ji ber sedemên polîtîk hatine sirgûnkirin an jî ji ber tehdîda li ser jiyana û fikrên wan, neçar mane ku welatê xwe biterikînin. Jiyana li sirgûnê bivê nevē bandorek li berhemên nivîskar û ramangêrên li sirgûnê kiriyê. Dema em li berhemên wan dinêrin em rastî du taybetiyên tîne: Yek jê nostalji ye ku bêfikirina welêt, hesreta weten (niştiman), jiyana rabirdûyê û hesreta ji bo wê jiyane, derdikevin pêş. Ya

duyan rabûna zor û zexta li ser wan bûye sedemê nivîsîna bi azadane û afirîner. Ev herdu tişt jî rê li ber nivîskaran vedikin da ku rabirdû û dahatûyê ji nû ve binirxînin, bi bergeheke cuda li rûdanan binêrin, tiştên qalibgirtî (req) serobino bikin.

Sirgûnî derûniya kesên çûne sirgûnê serobino dike. Li sirgûnê hesta bêkesî, bêkokî û tenêtiyê dike ku kesên sirgûn xwe wekî hîçekî (tuneyekî) hîs bikin. Dûrketina ji welêt, di gel kesê sirgûn hesteke gelekî neyînî peyda dike, sirgûn xwe wekî kesekî/a nayê-xwestin dihesibîne. Ji ber vê jî nikare li cihê ku çûyê (welatê xerîbiyê) germ bibe, hînî wir bibe, entegre bibe. Cihê sirgûnê wekî cihê cezayê dibîne lewma jî jê hez nake. Derûniya sirgûniyê dibe sedema pirsgirêka nasnameyê. Kesê sirgûn nasnameya xwe ya berê ji der daye (wenda kiriye) û ketiye nav hewldanekî ku nasnameyeke nû bi dest bixe. Dibe ku ew kesê sirgûnbûyî li welatê xwe kesekî naskirî, navdar, rêzdar be lê li cihê nû bi tenê yekî biyanî ye. Ew nasnameya wî ya ku bi salan, bi ked û xebateke mezin, bi dest xistibû, êdî tune ye, ji dest çûye. Divê ji nû ve ji xwe re nasnameyekî çê bike.

Li gorî Timur ji ber ku kesê sirgûn nikare bêkokiyê hezim bike, pirsgirêka nasnameyê derdikeve meydanê di vê pêvajoya sirgûnê de. Dibe ku kesê sirgûnkirî nasnameya xwe ji der bide, di wê kêliyê de kesê sirgûn bi xwe re dikeve şerekî, dest bi lêgerîna nasnameyê dike. Ji bo nasnameya xwe wenda neke li ber xwe dide, têdikoşe. Hewl dide ku bi rabirdûya xwe û welatê xwe re pêwendiyê saz bike (2012: 20). Kesê sirgûn berî her tiştî rûberî tenêtiyê dibe li sirgûnê. Rûyê hemû kesên ku derdikevin pêşberî wî bi rûpoş (maske) in di vê pêvajoya sazkirina nasnameyê de. Bênasnamebûn heye di paşxaneya vê yekê de. Lêgerîna nasnameyê ya bi şûn de dest pê dike di vê kêliyê de (Akay, 1996: 72). Kesê sirgûn di heman demê de di nav nakokiyekê de ye. Dikeve li dû pîrsa “Kî me ez?”. Di nava du keviran de dimîne; ezîtiya berê û ya niha. Kesê sirgûn xwe bêcihûwar, veder hîs dike di vê pêvajoya sirgûniyê de. Xwe ne aîdî welatê xwe ne jî aîdî welatê xerîbiyê dibîne.

3.2.2.1. Bêcihûwarî û Hesreta Welêt

Bêcihûwarî ew tişt e ku cihekî ku takekes xwe wekî malê hîs bike êdî li ser rûyê dinê tune be. Kesekî bêcihûwar êdî nikare vegere mala xwe, ew mal êdî tune ye. Sirgûnî jî bi xwe re bêcihûwariyê jî tîne. Takekesê bêcihûwar hesta xwe ya aîdbûnê jî wenda dike. Nikare cihê sirgûniyê ji xwe re wekî welat qebûl bike loma berê xwe dide zimanê xwe yê zikmakî, xwe dispêre zimên û zimên ji xwe re wekî welatekî qebûl dike. Bi nivîsîna bi zimanê xwe yê dayîkê êşa bêcihûwariyê hêsan dike, dikare pê re serederiyê bike.

Serlehengê romanê Serdar pîrî caran, rasterast, xwe wekî sirgûn û warê xwe yê nû jî wekî “welatê xerîbiyê”, warê sirgûniyê bi nav dike: “Serdar Azad ê sirgûn” (r. 34), “Stocholma ku dê bibûya warê min ê sirgûniyê” (r. 42), “jiyana nû ya sirgûniyê” (r. 46), “min li welatê xwe yê xerîbiyê, ji jinikekê guhdarî kir” (r. 69), “ez dîsan vedigeriyam welatê xwe yê xerîbiyê” (r. 74), “xaçerêyên tevlihev ên sirgûniyê” (r. 78), “[w]î [Kalo] rêwîtiya xwe ya dûr û dirêj weke celebke surgûnî didît” (r. 98), “ez vegeriyam welatê xwe yê xerîbiyê” (r. 108), “Min dil hebû ku ez li mekana xwe ya sirgûniyê, li welatê bakur, li welatê xerîbiyê vekim” (r. 115). Uzun, di pêvajoya sirgûniya xwe de gelekî hesreta welêt kêşaye û di romanê de gelek caran qala hesreta welêt dike. Ez-vegêr bala me dibe ser bêcihûwarî û hesreta welêt.

Li gorî vegêr rêwitiya wî ji cihên nas ber bi cihên nediyar, tarî: “[E]z ji welatê xwe bi dûr diketim û diçûm cihaneke nû ku li pey mij û dûmanê” (r. 13). Vegêr derketiye rêwitiyekî, cihê ku dê biçê ne diyar e ku cihekî çawa ye, pê guman e, pêşiya wî ne ron (zelal) e. Çûyîn û hatin bi macera, xemgînî û bêrikirinê mişt in, lê kêfxweşî pir hindik. Herçî vegeer e gelekî dijwar e (r. 13). Vegêr ji bêçaretî û bêgaviyê rêyeke bi telûke tercîh dike, tevî dostê xwe şevêkî li sînore xeternak derbas dibin. Vegêr stêrkên wê şeva li sînore derbas dibin jî dixê hevparê tenêtiya xwe; “[h]eta stêrkên şeva reş ku ji me re dibişîrîn jî -mêriv digot qey- strana xerîbiyê bi awakî zîz û kezexur digotin” (r. 14). Hestên wê şevê “keser, tirs, nenasî û nezaniya pêşerojê” (r. 14) ne. Vegêr sînore wekî “niqta sifir a wext û jiyânê” pênase dike. Wextê li sînore derbas dibin li pey xwe dinêre, naxwaze li sînore bi dûr keve, gelek tiştên cihana wî ya li pey xwe hîştibû wekî şerîdeke sînemayê li ber çavê wî re derbas dibin (r. 15). Wextê meriv van teswîran dixwîne meriv dibêje qey nivîskar qala jiyân û mirinê dike, hestên kesekî li ber sekerata mirinê tîne bîra mêriv. Kesên ber sekeratê jî berî ku koçî cihana nû bikin, panoramayeke cihana ku dê li pey xwe bihêlin wekî şerîdeke filmekî li pêş çavê xwe dibînin, li ser niqta sifir a jiyân û mirinê ne. Vegêr rêwitiya xwe ya derbasbûna li sînore wekî “rêwîriya pira Siratê” a tirsnaq bi nav dike (r. 33).

Vegêr xwe û hevalê xwe wekî “mêvanên şeva reş” bi nav dike ev yek jî dîsa nîşanî me dixê ku vegêr wê şevê wekî şeveke bêyom, wekî şînekê dibîne û dahatû jî tarî ye. Lê li aliyekî din derbasbûna ji sînore, xilasbûna ji telûkeya li pey xwe, hestê erênî jî daye vegêr: “em niha li aliyê din ê tixûb bûn. Em niha hîn rehet, azad û bêtirs bûn” (r. 16). Hesta ku herî zêde vegêr li ser dîsekine li aliyê sînore ê din, hesret e. “Hesret... Hesretên stûxwar, şikestî, qurmiçî, dilgerm û dilsoj. Hesreta wextên aza û wekhev. Hesreta azadiya ne zincîrkirî. Hesret” (r. 21)...

Dema ku vegêr, sirgûn û bêcihûwariyê teswîr dike qedera “merivê kurd Serdar Azad” dişîbîne qedera hehecikan (r. 29). Ji ber ku hehecik cureyek ji çûkên koçber in, wextê koçber dikin gelek caran venagerin. Hehecik dema koçî cihekî nenas dikin ji xwe re hêlûnekê çê dikin. Heta jî ewlehiya xwe beled nebin, nêzîkî mirovên wê derê nabin (r. 30). Hehecika zaroktiya vegêr ji ber ku kulek bûbû, nedikarî bifiriya, ji hevalên xwe veqetiyabû, li paş mabû, ên din firiyabûn, xilas bibûn. Ji ber wê jî ji xwarinê tê birrîn, ji ber wê xemê roj bi roj dihele û taliyê dimire. Vegêr di navbera serpêhatiya hehecikê û hevalên wê yên koçber de têkiliyekî saz dike (r. 95) û xwe û yên wekî xwe sirgûn, koçber dişîbîne hevalên hehecikê. Herçî hehecik e di şexsê dostê vegêr ê li welat mayî de temsiliyeta rewşenbîrên kurd ên nekarîne yan jî nexwestine koçber bin, ji wê zilmê xilas bin û li welêt mane, di zindanan de, di bin îşkenceyan de hatine kuştin, temsîl dike. Dostê Serdar bi rezadilî li welêt dimîne, xebatên xwe yên çandî, siyasî didomîne. Tê girtin û bi îşkenceyê tê kuştin. Helbet ev yek karîgeriyeke neyînî li Serdar jî dike. Li welatê xerîbiyê bilûr dibe pardarê tenêtiya Kalo (r. 37). Kalo bi bilûrê, pêlên di hundirê wî de dikelin, radiwestîne (r. 36). Vegêr li welatê xerîbiyê “çarînên hêvî-hesret û azadiyê” nivîsîne (r. 44) û helbestên ku hêvî didin mêriv xwendine (r. 46). Xwestiye û dil kiriye da ku ew hewşên welatê xerîbiyê bişîbin hewşa mala wan a eşîrî, lê ne pêkan bû (r. 45).

3.2.2.2 Nebanbûn (Biyaniyên) û Tenêti

Nebanbûn (*biyanîbûn*, îng. *Alienation, estrangement*) bi giştî wekî tişta ku kesên ji xwe û dor-

hêla xwe ji dûr dixê, dike ku kes ji tiştêkî, dorhêla xwe, li xwe bi dûr keve, bibe biyanî, tê pênasekirin (Oxford, 2015: 508). Kesên li sirgûnê vê hesta nebanbûnê zêde zêde hîs dikin. Nebanbûnê tê wateya têtikilîqutkirin, dûrbûn û cudabûna takekesê ji merivan, civakê û dinêya derve. Takekesê nebanbûyî nikare bi civakê, çandê û hawirdora xwe re têtikiliyê saz bike, xwe wekî endamê komekî bihesibîne, loma xwe ji civakê dûr dixê û bi vî awayî tenêtiyê dijî û dibe neban. Jixwe sirgûnî jî kêr zêde tiştêkî bi vî rengî ye loma jî têtikiliyê xurt heye di navbera sirgûnî û nebanbûnê de. Uzun jî wekî sirgûniyekî, di berhema xwe de nebanbûna xwe teyisandiye. Uzun pêşî jî welatê xwe hatiye qetandin, paşê jî ji zimanê xwe yê dayîkê. Vê yekê jî kiriye ku nebanbûnê bijî, xwe bêçare, bêkes û bêkok hîs bike.

Tenêti ew hîs e ku yê diçine sirgûniyê berî pêşî rastî wê hîsê tîn, bi awatekî tîr vê hîsê dijîn. Çi bi riza dilî çî jî bi darê zorê be dîrketina ji kokên xwe, ji hezkiriyên xwe, ji welat û zimanê xwe berê mîriv dide tenêtiyê. Têkçûna jiyana berê, rasthatina zorî û zehmetiyên jiyaneke nû, ziman û welatekî nû, derûniya mîriv serobino dike, mîriv pêrgî tenêtiyê xedar tê. Uzun dizane sirgûnî qedera wî ya çarenîn/jêneger e, nikare jê bireve, loma di romanê de gelek çaran qala tenêtiyê dike. Bi rêya tenêtiya Serdar anku ez-vegêr xwestiyê qala tenêti û bêkesiya rewşenbîrên kurd ên sirgûn bike, bala me xwîneran bikişîne ser wê hestê. Stocholm ji bo wî cihê sirgûnê ye, lewma çî jî bike li bajêr germ nabe, nikare xwe bi temamî pê ve girê bide. Her tiştê ku li wir ber çavê wî dikevin sirgûniya wî pesend dikin. Stocholm çî qas cihekî medenî, xweş û azad jî be dîsa jî ji bo Serdar welatê xerîbiyê ye. Here ku derê jî dîsa hesta biyanîbûnê û tenêtiyê her û her hîs kiriye. Li gorî vegêr “mîriv divê bibe xerîbek li welatê xerîbiyê bibe biyaniyek. (...) û xerîbiyê, biyanîbûnê bijî... bijî” (r. 41).

3.2.2.3. Melankolî, Nostaljî û Bîr

Melankolî kirûyek e ku hin çaran wekî nexweşiyekî, hin çaran wekî haletê rûhiyeyê tê dîtin, bi têtgehên wekî wenda û huznê re pêwendiya wê tê sazkirin, carinan bi afirîneriyê carinan jî bi lihevnekirina bi sazûmanê, tê pênasekirin. Melankolîbûna ramangêran bi piranî girêdayî tefekûra wan a kûr e lê melankolî her gav di navbeyna dînitî û zanyariyê de çûye û hatiye. Di serdema modern de Freud melankolî bi feraseteke nû şîrove kiriye. Li gorî Freud şîn, bertekek e ku li hember wendabûna kesekî hezkirî yan jî nîrxên şênber yê wekî welat, azadî, îdealê tê nîşandan; ev wenda carinan jî dibe sedema melankoliyê (Freud, 2013: 243). Anku melankolî bi wendakirina tiştêya jê tê hezkirin, tê pênasekirin. Wekî tê dîtin bi xebatên Freud, melankolî ketiye ser xeteke nû. Têtikiliya melankoliyê ya bi nîrxên şênber ên wekî welat, azadî û îdealê re rêyeke nû li ber me vedike da ku em li ser meseleyên wekî bê-cihûwarî, bêkokî, wendabûna nasnameya kolektîv û hwd. rawestin ku ew meseleyên navborî gişk bi sirgûnê re têtikildar in.

Nostaljî bi dariştina bêjeyên nostos(vegera malê) û algos(êş)ê pêk hatiye. Pêşiyê wekî navê nexweşiyekê hatiye pênasekirin (Boym, 2009: 14). Di sedsala XVIII-an de ji wê pênaseya xwe dûr ketiye û bûye mijara edebiyat û felsefeyê: Romantîkan bêrikirina welêt kirine meseleya bîngêhîn a berhemên xwe, felsefevanan jî mijarên wekî nostaljî, melankolî û xwe-hesînê bi hev re nîrxandine. Di sedsala XIX-an de ji ber bandora modernîzmê nostaljî wateya hesta wendakirine hildaye ser xwe. Êdî wateya nostaljiyê veguhêziye bêrikirina ji ber mekan ber bi bêrikirina ji ber

zemanê wendabûyî (ji derr dayî) (Boym, 2009: 38-41). Nostaljî pala xwe dide ne-vegerîna dema borî: Rabirdû bi awayekî ne-veger wenda bûye. Girêdana bi rabirdûyê ve, nostaljiyê dike arezûyeke nepêkan û ev nepêkanî jî ji bo hebûna nostaljiyê esas e.

Pêzanîna nostaljiyê û hesta melankoliyê gelek caran, ji gelek hêlan ve bi jidestdan (wendakirin), cî-guherîn, bê-cihûwarbûnê re tevîhev dibin, hevdu dibirin. Sirgûn mînakeke baş e ji bo wê yekê. Edward Said sirgûnê wekî qelşeke nacebire ya di navbeyna însên û welatê wî (mala wî) ye rastîn de, pênase dike. Mîrov tu carî nikare bi huzna sirgûniyê ya bingehîn re serederiyê bike. Her çiqas dîrok û edebiyat ji jiyana kesê sirgûn çîrokên gernasîyê û yên romantîk pêşkêş bikin jî evana encax dikarin bibin pêpelok da ku meriv bikare bi kedera bêeman ya sirgûniyê re serederiyê bike. Sirgûn bûye wekî motîfeke çanda modern; êdî tiştêkî asan (ji rêzê) e ku meriv wekî nebanbûyî û wenda hîs bike, serdema modern jî wekî serdema endîşe û nebanbûnê bifikire (2016: 145).

“Bêjeya sirgûnê (exîle) ji (ex-salire) darijiye ku tê wateya bazdana derve. Sirgûn hem tê wateya derd (êş) kişandina li cihê ku hatiye sirgûnkirinê, hem jî tê wateya bazdana jiyaneke nû. Bazdan hebe di navbeynê de qelşek (kendalek) jî divê hebe û ev qelş (kendal) tu caran nikare bê tijekirinê ” (Boym, 2009: 364). Bi xilasbûna sedsala XIX-an re “sirgûniya payîdar (mayînde)” wekî nexweşiya serdema modern dihate pênasekirin (Boym, 2009: 365). Arezûyeke êşdar a ku ji bo vegera kokê (malê) tê hestkirin mijara li ber dest e; “kokdan û ji koka xwe qetan” du şêweyên derbirinê ne ku hem nostaljiyê hem jî sirgûnê baş pênase dikin (Cassin, 2018: 51).

Wekî tê dîtin nostaljî li ser bêmkaniya vegera şûnde, vegera rabirdûyê, vegera malê û tecrûbeya (ezmûna) wendayê (der danê) şêwe girtiye, bi demê re veguheriye nîşana tirs û endîşeyê, velahiya nikare bê tijekirinê, arezûyên nepêkan yên serdema modern. Lewma nostaljî rê li ber me vedike ku em rabirdûyê binirxînin û bi vî awayî li meseleyên wekî avakirina nasnameya neteweyî, aîdiyet (mal/hêlûn), bêkokiye bikolin.

“Peyva *bîrê* (...) bi yûnanî *mneme*, latînî *memoria*, îngîlîzî *memory*, fransî *la mémoire*, osmanî *hafıza*, tirkî *bellek*, erebî *hifz* û kurdî jî *bîr* tê emilandin. Di hemûyan da jî wateya wê veşartin û parastina tişt, şexs, mijar û rûdanan ya di hiş da ye. Parastina wan, bibîranîna wan û tîkiliya wan ya bi rabirdûyê ra jî dikare wek meneyeke din bê şîrovekirin” (Tosun, 2023: 10).

Vegêr wextê derdikeve rêwîtiyê (sirgûnê) ji baxçeyê mala xwe guleke sor diqetîne, dixê berîka caketê xwe berîka ku tam li ser dilê wî ye, bi xwe re dibe warê xwe yê sirgûniyê (r. 14). Wextê wê şevê li sînor derbas dibin, li gundê sînor diêwirin, vegêr dibîne ku gula di bêrika wî de bûye “stûxwar û diçilmisî” (r. 20). Vegêr gulên sor ên li ser dilê evîndaran wekî “qewl û sondeke miqedes a evîndaran” terîf dike (r. 21). Wextê xwe digihîne warê xwe yê xerîbiyê dibîne ku gula wî êdî hişk bûye. Gulê datîne goşeyê herî baş ê salonê (r. 43).

Vegêr bilûrê wekî meteforekê bi kar tîne, rewşenbîrên beriya xwe wekî hostayên bilûrê pênase dike; ew êdî nemane, koç kirine, bilûrên wan wekî mîras ji nifşên nû re mane, nifşên nû diemilin, bilûr wekî alayekî dewrî nifşên nû bûye, ew hêj nepijiyane, wext divê. Gelo nifşên berê jî wekî yên nû “gêj û mat mabûn? Pêt û çirûsk dilên wan de jî rabûbûn?” (r. 26).

“Min ji kal, pîr û tiştên ku êdî lipey roja me mane, hiz dikirin, (...) min dixwest xwe bispêrim

kes, tişt, deng û pejnên kevn û kevnar” (r. 26). Wekî vegêr anku rewşenbîrê îroyîn bala Kalo anku rewşenbîrê kevn jî li ser rabirdûyê ye: “Ez dixwazim tevî bilûra xwe vegerim wan wext, dewr û dewranên ku êdî li pey me mane. Dixwazim dîsan herim nik wan, dîsan li wext û tiştên kevn vegerim” (r. 38). Kalo xwe aîdî rabirdûyê dibîne; “Ez jî weke destan û stranên me kevnar im. Ez ê do me, ne yê îro” (r. 38). “[A]x û welatên xerîb çiqas baş û xweş bin, însan nikare li wan deran bimîne û bihewe. Însan nikare rehên xwe berde bin axên xerîb” (r. 51).

Vegêr têkiliya îro û doye weha saz dike: Weke ku Kalo dixwest bêçaretî û belengaziya me kurdan a îro bînî bîra me û ji me re bibêjî, “meriv divê li dihu, li cihana dihu û li tecribên dihu binihêre” (r. 59). Vegêr wextê Kalo nas dike, tev li ser destanên kevn dixebite dibîne ku cihana Kalê “ji bilûr, çîrok û destan, xewn, fantazî, dewr û dewranên rabirdû (...) hatiye pê” (r. 67).

“Ji alîkî ve, ez li hember zehmetî û dijwariyên welatê nû dilebitîm û ji alîkî ve jî, min xwe diêşand ku ez welatê xwe, tiştên ku min li pey xwe hiştibûn, ji bîr nekim -da ku ez di labîrentên yanê xaçeriyên levlihev ên sirgûniyê de winda nebim. Min her li gula xwe ya sor ku li ser dîwêr bû, dinihêrî” (r. 78). Vegêr bi devê Kalo bi me dide zanîn ku divê Melayê Cizîrî neyê jibîrkirin (r. 72). Vegêr wekî nivîskar û rewşenbîrekî berhevkarîya stran, destan û çîrokên kevn wekî erkekî esasî dibîne ji bo nifşên nû û bîra çandî (r. 56). Vegêr dixwaze li ser jiyana Kalo agahî hebin li ber destê wî da ku Kalo ji bîr nebe, bêşop neçe (r. 101).

3.3. Xwegihan; Gihîştin û Ronîbûn

Veguherîn û gihîştinek bi lehengê romanê Serdar (ez-vegêr) re di qonaxa dawîn de peyda dibe anku pêrgî rastiya xwe ya neteweyî tê, bîrewerbûna ji hêla çandî û felsefî ve tê pê; nasnameya xwe bi dest dixwe, digihîje armanca xwe; dibe takekesekî (Serdar) [a]zad. Vegêr jiyane wekî tabloyeke rengîn a ku ji rengên xweşik ên tesadufan hatiye neqîşandin wesif dike. Rasthatina vegêr û Kalo bi awayekî tesadufî tê pê û eger ew rastî hev nehatana şopên firçeya Kalo dê di tabloyê de, tabloya ku jiyana vegêr temsîl dike, nebûya. Di şûna wan rengên jîndar û xweş de rengên mirî û dûrî jiyane hebûna (r. 9). Vegêr xwe wekî deyndarê çêyiyên Kalo dibîne û nizane ka dê çawa deynê xwe bide (r. 12). “Kalekî ku bi tesadufî rastî min hatibû, niha bûbû parçekî jiyana min” (r. 126).

Encam

Romana Mehmed Uzun *a bi navê Mirina Kaleki Rind* ji ber ku gelek taybetiyên ‘bildungsroman’ê di xwe de dihevine dikeve nav vê cureya romanê: Serlehengê romanê pêşî di romana Uzun a ewil *Tuyê* de tê girtin, rastî îşkenceyan tê û piştî van îşkenceyan ji hêla *fikrî û siyasî* ve bîrewer dibe. Piştî ku leheng tê berdan li ser wî doz tîna vekirin û ji bêçareyî rêya sirgûnê dide ber xwe. Vegêrê romanê (ez-vegêr) yek ji karakterê romanê ye (Serdar). Piştî lihevnekirina bi pergalê (dewletê) re ez-vegêr hem bi awayekî rastîn hem jî bi awayekî mecazî welatê (mala) xwe diguherîne; derdikeve rêwitiyê (sirgûnê). Li ser rêya sirgûnê, Kaleki Rind nas dike û ew ji gelek alîyan ve karîgeriyekê li ser pêk tîna û hêdî hêdî terza jiyana wî, fikr û nêrînen wî diguherin. Serdar (ez-vegêr), di wê rêwitiya xwe de, bi rêberiya Kalê Rind veguherîna xwe gav bi gav diguhêze. Di taliyê de ji hêla *çandî û felsefî* ve bîrewer dibe, bi wî awayî nasnameya xwe bi dest dixwe. Wekî her serlehengê bildungsromanê ji her sê pêvajoyan re; ‘derketina rê’, ‘wendabûn’ û taliyê ‘xwe-

gihan'ê derbas dibe. Anku *Tu*, şert û mercan ava dike ji bo rêwitiyê (sirgûniyê), di *Mirina Kalekî Rind* de rêwîti (sirgûn) dest pê dike, leheng wenda dibe; xwekeşifkirin û lixwegerîn tê pê û taliyê xwegihan (gihîştin/ronîbûn) derdikeve meydanê; leheng ji hêla *çandî û felsefî* ve bîrewer dibe. Ji ber van taybetiyên xwe *Mirina Kalekî Rind* dikare wekî bildungsroman bê binavkirin. Gelek caran nivîskar û leheng di romanê de hev dibirrin anku heman kes in, çîroka peydabûna nasnameyên xwe vedibêjin. Serlehengê romanê Serdar bi dewletê re dikeve pevçûneke bêeman bi wî awayî nasnameya xwe bi dest dixê, digihîje armanca xwe; dibe takekesekî (Serdar) [a]zad.

Roman, digel çîroka Kalê Rind û Serdar, li ser mijarên wekî sirgûn, nasname, aîdiyet û hesreta welêt disekine. Anku jiyan û serpêhatiya Serdar gelekî dişibe ya nivîskarê romanê (Mehmed Uzun). Serdar temsîliyeta ronakbîrên kurd ên îroyîn, Kalo jî yê sed sala XX-an temsîl dikin. Roman li ser hest, fikr, xewn û xeyalên herdu (nifşên) rewşenbîrên kurd, rewş û derûniya wan ava bûye. Pevçûna serdest a çîroka sirgûnê ya romana *Mirina Kalekî Rind* ku Serdar vedigere encama travmayeke dîrokî ye. Loma ye Serdar do û îroyê bi hev re îdraq dike anku têgihîştina Serdar a bêyî ku do û îroyê ji hevdu veqetîne, wî dike lehengê bildungsromanê. Çîroka gihîştina Serdar di esasê xwe de bildungsromana rewşenbîrê(n) kurd e. Mehmed Uzun di vê romanê de tevî çîroka xwe ye şexsî di heman demê de portreya rewşenbîrê(n) kurd ê(n) serdemê jî xêz dike. Uzun bi karakterê Kalo jî paralelî portreya xwe (portreya rewşenbîrê îroyîn), portreya rewşenbîrên berî xwe, rewşenbîrê(n) kurd ê(n) sed sala XX-an jî xêz dike.

Mehmed Uzun jî nivîsîna bi zimanê xwe yê zikmakî ji xwe re wekî erkekî esasî ditiye, bi wî awayî nasnameya xwe parastîye. Nasname, welat û ziman di romanê de bi bêjeyên reh, rêç, ax û ziman têne temsîl kirin. Uzun pîrî caran, rasterast, xwe wekî sirgûn û warê xwe yê nû jî wekî “welatê xerîbiyê”, warê sirgûniyê bi nav dike. Serdar, di pêvajoya sirgûniya xwe de gelekî hesreta welêt kêşaye û di romanê de gelek caran qala hesreta welêt dike. Ez-vegêr bala me dibe ser bêcihûwarî û hesreta welêt. Uzun jî wekî sirgûniyekî, di berhema xwe de nebanbûna xwe teyisandîye. Serdar pêşî ji welatê xwe hatiye qetandin, paşê jî ji zimanê xwe yê dayîkê. Vê yekê jî kiriye ku nebanbûnê bijî, xwe bêçare, bêkes û bêkok hîs bike. Uzun dizane sirgûnî qedera wî ya jêneger e, nikare lê bireve, loma di romanê de gelek caran qala tenêtiyê dike. Bi rêya tenêtiya Serdar anku ez-vegêr xwestîye qala tenêti û bêkesiya rewşenbîrên kurd ên sirgûn bike, bala me xwîneran bikişîne ser wê hestê. Pêzanîna nostaljiyê û hesta melankoliyê gelek caran, ji gelek hêlan ve bi jidestdan (wendakirin), cî-guherîn, bê-cihûwarbûnê re tevîhev dibin, hevdu dibirin. Sirgûn mîna keke baş e ji bo vê yekê.

ÇAVKANÎ

- Ahmedzade, H. (2011). *Romana Kurdî û Nasname* (F. Adsay, Wer.). İstanbul: Avesta.
- Akay, A. (1996). “Sürgün Kimliği”, *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*, Feridun Andaç (der.), İstanbul: Bağlam.
- Aktokmakyan, M. (2007). Tesbih taneleri: ‘Kafle’nin yetiştirdiği bir bildungsroman. *Mesele Dergisi*, (4), 35-36.
- Aytaç, G. (2014). Aytaç, Gürsel. *Edebiyat Yazıları I*. Ankara: Ürün.
- Aytaç, G. (1996). “Alman Sürgün Edebiyatı (1925-1945)”. *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*. Feridun Andaç (der.). İstanbul: Bağlam.
- Boes, T. (2006). Modernist Studies and The Bildungsroman: A Historical Survey of Critical Trends. *Literature Compass*, 3(2). England: Blackwell Synergy.
- Boym, S. (2009). *Nostaljinin Geleceği*. (F. B. Aydar Çev.). İstanbul: Metis.
- Cassin, B. (2018). *Nostalji: İnsan Ne Zaman Evindedir?* Odysseus, Aeneas, Arendt. (S. Kaynak, çev.), İstanbul: Kolektif.
- Duran, Z. (2018). Bir oluşum romanı olarak Hiç. *Molesto: Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 31-42.
- Doğan, M. H. (1994). “Sürgündeki Dil”, *Varlık*, S.1039, Varlık Yayınları, İstanbul, r. 2-3.
- Freud, S. (2013). *Yas ve Melankoli*. (E. Kapkın ve A. Tekşen, Çev.). *Metapsikoloji*. (r. 243-259). İstanbul: Payel.
- Goytisolo, J. (2006). *Yeryüzünde Bir Sürgün*, (Çev. Neyire Gül Işık), İstanbul: Metis.
- Hirsch, M. (1979). The novel of formation as genre: Between great expectations and lost illusions in studies in the novel. *Genre Norman NY*, 12(3), 293-311.
- Kula, O. B. (2008). ‘Sürgün yazını’ ve Oya Baydar romanında bir motif olarak ‘sürgün’. *Fran-kofoni*, (20), 431-451.
- Mackay, M. (2018). *Roman Nedir?*. Akdoğan Özdemir, F. (wer.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Moretti, F. (2000). *The way of the world: The Bildungsroman in European Culture*. Çev. Albert Sbragia. London: Verso.
- Oxford University Press (2015), Exile, di nav de *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (Çapa 9.), r. 521.
- Pala, İ. (2000). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Parıltı, A.& Galip, Ö. (2010). *Kürt Romani Okuma Klavuzu*, İstanbul: Sel.
- Said, E. W. (2016). Rengvedanên li ser sirgûnê (Z. Gürür & B. Şimşek, Wer.). *Kovara Wêje û Rexne*, (6), 145-158.
- Temo, S. (2007). Mehmed Uzun romanlarında anlatıcılar. di nav, *Uzun Roman; Mehmed Uzun*

Portresi. İstanbul: Alfa Yayınları. r. 271-286.

Timur, K. (2012). *Meçhule Yolculuk*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Tosun, T. (2023). Bîra civakî di kilamên Dengbêj Şakiro da (Nimroya Tezê: 782249) (Teza Doktorayê, Zanîngeha Bîngolê). Navenda Tezan a YOK'ê. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Uzun, M. (2012). *Mirina Kalekî Rind*, İstanbul: İthaki.

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1377751

Rüpel/Sayfa Page: 69-84

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türü:
Research Article/Gotara Lêkolînê/Araştırma Makalesi
Received/Dema Hatînê/Geliş Tarihi: 18.10.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 13.12.2023
Memet Metin BARLIK, Doç. Dr., Van YYÜ
Üniversitesi.
drbarlik@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3615-7240
Nevzat AĞÇAKAYA, Dr. Araş. Gör, Van YYÜ
Üniversitesi.
nagcky@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4606-9279

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym
reviewers and scanned by iThenticate plagiarism
website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine
göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve
iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar
herî kê m ji aliyê du hakeman va hatiye nixrandin û di
malpera întihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atıf: Barlık, M. M. & Ağçakaya, N.
(2023). Âşık ve dengbêj icralarında dinleyici rolü
(karşılaştırmalı bir analiz), *Kurdiyât*, 8, 69-84.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1377751.

ÂŞIK VE DENG BÊJ İCRALARINDA DİNLEYİCİ ROLÜ (KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ)

Memet Metin BARLIK & Nevzat AĞÇAKAYA

Özet

İnsanlık tarihinde ulusların sözlü edebiyatı, hikâye anlatıcıları, âşıklar, saz şairleri, ozanlar ve şairler tarafından üretilmiş, icra edilmiş, korunmuş, zenginleştirilmiş ve gelecek nesillere aktarılmıştır. Türk ve Kürt sözlü edebiyatında bu geleneğin icracıları âşıklar ve dengbêjler olagelmıştır. Âşıklık geleneği, çeşitli isimlerle anılsa da, nerdeyse her dönem Türk sözlü geleneğinin vazgeçilmez aktarım aracıyken, Kürt sözlü kültüründe bu gelenek dengbêjlik ile sürülegelmıştır. Âşık'ın sözlü gelenekteki karşılığı, sözünde, sazında ve icra sanatında usta sanatçı iken; dengbêj, ses ve hikâye anlatıcılığını birleştirerek, sözlü gelenek kapsamındaki arşiv repertuara ve kendisinin bestelediği özgün lirik eserlere hayat veren sanatçı anlamındadır. Âşıklık ve dengbêjliğin nihai aşaması olan sözlü sunum, icracı ile dinleyiciler/izleyiciler arasında yüz yüze gerçekleşen sosyal bir faaliyettir. Âşık ve dengbêjlerin icra tarzları arasında benzerlik ve farklılıklar olduğu gibi, icra esnasında gelişen iletişim ve etkileşimde de dinleyicilerin sergilediği kalıplaşmış birtakım farklı davranış biçimleri olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı, âşık ve dengbêjlerin sözlü performanslarında, dinleyicilerin rolü ve gelenekselleşen davranış adabının karşılaştırmalı bir analizini yapmak ve kalıplaşmış benzer veya farklı davranışların kültürel bağlamını irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Sözlü Kültürü, Kürt Sözlü Kültürü, Âşık, Dengbêj, Dinleyici.

Rola Temeşevanan di Performansa Aşiq û Dengbêjan de (Analîzeke Berawirdî)

Kurte

Edebiyata devkî ya neteweyên curbicur bi sedşalan ji aliyê çirokbêj, aşiq, hozan, sazband û şairan va hatiye honandin, pêşkêşkirin, parastin, zêdekirin û veguhastin. Kesên ku di dîrokê da bûne wek îcrakerên kevneşopiya devkî di warê edebiyata devkî ya tirkî û kurdî da bi giştî wekî aşiq û dengbêj hatine binavkirin. Di gelek serdemên dîrokî da, aşiq di çanda devkî ya tirkî da, her çend bi rengekî cuda hatibe pênasîkirin jî, bi berdewamî rol û teqleke giring listine. Bi heman rengî heman kevneşopî di çanda kurdî da jî bi xêra dengbêjiyê berdewam kiriye. Wataya aşiq di kevneşopiya devkî ya tirkî da kesê ku hostayê gotinê ye, hunermendê saz û îcrakirina wê ye; dengbêj jî ew hunermend e ku bi rêya pevxistin û têkilkirina awaz û çirokbêjiyê kilamên ku bi xwe kirine beste zindî dîke û repertûara kilamên arşivê cardin vedijîne. Merheleya herî dawî ji bo aşiq û dengbêjan performans/pêşkêşîya devkî ye û ew jî di navbera îcraker û guhdêran da bi awayekî rû bi rû çêdibe ku di esasê xwe da çalakiyeke civakî ye. Çawa ku di navbera şewazên performansê aşiq û dengbêjan da hevşibî û cudahî hene, wisa jî di dema performansê da hin caran tevgerên qalib ên cihêreng ên temeşevanan di pêwendî û hevbandoriya li maweya îcrayê da peyda dibin. Armanca vê lêkolînê ew e ku di pêşandanên devkî yê aşiq û dengbêjan da rola temeşevanan û adaba tevgerên kevneşopî bide ber hev û lêkolînek di çarçoveya çandî da li ser tevgerên qalibî yê hevşibî û cihê bike.

Peyvên Sereke: Çanda devkî ya tirkî, Çanda devkî ya kurdî, Aşiq, Dengbêj, Temeşevan.

The Role of the Audience in Aşik and Dengbêj Performances (A Comparative Analysis)

Abstract

The oral literature of various nations has been produced, performed, preserved, enhanced, and transferred across centuries by storytellers, troubadours, minstrels, bards, and poets. Within the realm of Turkish and Kurdish oral literature, those who have historically served as practitioners of the oral tradition are commonly referred to as âşiks and dengbêjs. Throughout many historical periods, âşiks have consistently played a significant role in Turkish oral culture despite being defined differently. Similarly, the dengbêj tradition has been crucial to preserving Kurdish oral culture. The connotation of âşik in Turkish oral tradition is someone who is a master of words, his accompanying musical instrument saz and performance, while dengbêj means someone who gives life to the archival forms of oral tradition and his own lyrics songs with his/her voice. For both âşik and dengbêj, performance is the final manifestation of the art of oral tradition. Just as there are similarities and differences between the performance styles of âşiks and dengbêjs, there may also be some different stereotypical behaviors exhibited by the audience in the communication and interaction that develops during the performance. This study aims to compare the audience's role and traditional behavioral etiquette from past to present in the oral performances of âşiks and dengbêjs and to examine the cultural context of similar or different stereotypical behaviors.

Keywords: Turkish Oral Culture, Kurdish Oral Culture, Aşik, Dengbêj, Audience.

Giriş

Sözlü ve/veya yazılı anlatım, edebiyat dil merkezli bir iletişim şeklidir. Dil, aslında insanlar arası pek çok iletişim biçimlerinden yalnızca biridir; jestler, mimikler, eskizler, resimler, işaretler, diyagramlar, müzik ve daha birçok şekilde iletişim kurulabilir. İletişimin alabileceği biçimlerin bir sınırı yoktur ve her iletişim biçiminin kendine özgü bir değeri vardır (Tenbrink, 2020: 169). Ancak iletişim aracı ne olursa olsun, söz veya kalem filtresinden geçerken, anlatıcı veya yazar tarafından birtakım estetik öğeler yüklenir. Mukarovsky (1970: 1), estetik öğenin, yani estetik işlev, norm ve değer unsurunun, insan ilişkilerinin tüm alanına geniş bir şekilde dağıldığını savunur. Sözü edebi bir üslupla – belirli bir estetikle – söyleme ustalığından doğan sözlü edebiyat, toplumların folklor bağlamı özgün edebi sanat biçimi olarak değerlendirilebilir. Sözle yapılan iletişim, konuşma veya diyalog, hem yazılı iletişimin ve/veya yazılı edebiyatın kaynak bağlamı, hem de “ortak yaşam anılarının arandığı, kaydedildiği ve korunduğu, aktif bir süreç olan ‘sözlü tarihin’ tamamlayıcı bir ögesidir” (Ritchine, 2014: 16).

Edebiyat, dil ile ifade edilen duygu ve düşüncelerin sanatsal dışavurumu olarak değerlendirildiğinde, sözlü edebiyat, söz konusu fikirlerin ilk oluşturulduğu özgün biçim olarak düşünülebilir. Dolayısıyla sözlü edebiyat veya sözle ifade, bir insanın özgün ve kirletilmemiş duygu ve düşüncelerinin, arzu ve özlemlerinin kelimelerle hayat bulduğu ilk folklorik düzey/unsur olarak tanımlanabilir. Öyle ise, insanın belirli bir zaman dilimindeki istek ve arzuları, tutkuları, özlemleri ve/veya önemseydiği değerler, o dönemi yansıtan sözlü anlatılarından anlaşılabilir; destanlar, halk hikâyeleri, şiirler veya şarkılarla sunulan sözlü sanatsal formlar, sosyal etkinliğe katılan kişilerin bilinç dünyasını resmeder. Bir başka deyişle, toplumların yaşam biçimi, estetik anlayışları ve önemseydikleri değerlere ait izler, bireysel ve toplumsal anlamda, en az kendileri kadar eski olan ve özgün folkloru yansıtan geleneklerde, tiyatral gösterilerde, sanatsal sözlü sunum ve anlatılarda bulunabilir. İletişim ve kültür çalışmaları alanında akademisyen bir uzman olan Della Pollock (2005: 2), *Sözlü Tarih Performansını Hatırlamak* (Remembering Oral History Performance) adlı eserinde, sözlü tarihin icrasının başlı başına bir dönüşüm süreci olduğunu, öznel olarak hatırlanan olayları somut bir belleğe dönüştürdüğünü ve bu belleği yeniden üyeliğe [ait olmaya] (re-membering) taşıdığını savunur.

Folklor ve kültür arşivinden beslenen geleneksel bilgi dağarcığını yaşatan, koruyan, geliştiren, halka tanıtan ve özgün öğretilerle nesillere aktaran âşıklar¹ ve dengbêjler için toplum, kurgucu, anlatıcı, haberci, şair, hatırlatıcı, öğretici, sosyal yorumcu, hiciv ustası ve besteci gibi seçkin roller biçer. Albert B. Lord (1971: 13), sözlü geleneği yaşatan bu şairlerin sunucu, besteci ve icracı olduklarını, beste yapmanın, eser okumanın ve sunum yapmanın aynı eylemi işaret ettiğini belirtir. Sözlü gelenek sunumlarına katılan dinleyici veya izleyiciler, yani halk (folk), söz konusu kültürü aktaran sanatçıların takdir ölçüsünün makamıdır; bu nedenle, bu sorumluluğu üstlenmiş sanatçılar, halkın kültürel değerlerini korumayı bir görev olarak addederler. Folklor, kültür ve geleneksel öğretilerin içerdiği özgün değerlerin farkında olan katılımcılar, (dinleyici veya izleyiciler), icracılar tarafından sunulan şarkıları ve onların sosyal ve tarihsel bağlamlarını kendilerine

1 Köprülü (2004a: 137), 15. yüzyıldan sonra ‘ozan’ tanımının yerine Azeri ve Anadolu sahalarında ‘âşık’, Türkmen sahasında da ‘baksı’ ifadelerinin kullanıldığını aktarır.

ait hisseder ve kendilerini sözlü geleneğin bir parçası olarak görürler; yeri geldiğinde de beğeni veya eleştirilerini ortaya koymaktan geri durmazlar.

Toplum bireylerinin folklorik, kültürel ve geleneksel değerler için sahip olduğu farkındalık, modernizmin kafa karıştırıcı kültür müfredatıyla unutulmaya ve geçmişin nostaljik bir sayfası olarak anılmaya programlandığı gözlenmektedir. Alfred Smudits, *Müzik Sosyolojisine Giden Yollar* (Roads to Music Sociology) başlıklı eserinde, modern anlayışın çok yönlü değişim ve dönüşüm programıyla ilgili şu iddiada bulunur:

Politik anlamda modernite, Aydınlanma ve burjuva devrimleriyle, ekonomik anlamda ise sanayileşme ile başlar. [Modernite] kültürel anlamda, değerlerin çoğulluğunu, sekülerleşmeyi ve bireyin geleneksel yaşam kavramlarından kopuşunu ele alır. Sanat alanında ise, Rönesans'tan [bugüne olan süreç tartışılmalıdır]. Ancak güzel sanatlarda modernitenin başlangıcı, genellikle sanat eserinin özerk hale geldiği 19. yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu anlamda “modern” kelimesinin kapsamı, oldukça basit bir dille “yeni” bir şey olabilir, daha önce var olmayan bir şey (Smudits, 2019: 8).

Smudits'in tespit ettiği perspektiften bakıldığında, modernleşmenin sosyolojideki yansıması, doğa üzerindeki kontrolün artması anlamına gelen ‘ehlileştirmeyi’ işaret ederken, kültür alanında, bilimin artan gücü ve baskın konuma gelen ‘akılcılıkla’, günlük yaşamın kontrol altına alınması anlamına gelir. Bu anlamda, ehlileştirme ile akılcılık arasında sıkı bir etkileşim söz konusudur. Toplumsal açıdan bakıldığında ise, “modernleşmenin işlevsel farklılaşmayı teşvik ettiği ve toplumu giderek artan sayıda görece, özerk alt sistemlere, alan veya dünyalara böldüğü göze çarpar” (Smudits, 2019: 9).

Söz konusu farklılaştırmadan doğan ‘bireyselleşme’, sonuç olarak bireyi, giderek daha fazla özerkliğe ulaştıran ve ortak sosyal değerlerden uzaklaştıran değişken bir kültür programına uymaya zorunlu kıldı. Ayrıca, teknolojinin dijitalleştirdiği yaşam şekli, modernitenin bireyselleşme programını teşvik ederek, insanların yüz yüze iletişim ve etkileşimini sağlayan sosyal ve kültürel etkinliklerin değer kaybına uğramasına neden oldu. Bu anlamda bir tür kültürel erozyona neden olan modernite, eğlendiren, hatırlatan, öğreten ve yüz yüze/canlı bir etkinlik olmasıyla, dinleyici ile icracı ozanlar ve katılımcıların kendi aralarında iletişim ve etkileşimini sağlayan sözlü gelenek, organik sunum ortamını yitirdi ve tarihin nostaljik sayfalarından biri haline geldi. Çünkü âşıklık ve dengbêjlik yaparak geçinen sözlü geleneğin icracıları – halk ozanları – canlı sunumlara talebin azaldığı bir toplumda hitap ettikleri izleyici kitleyi yitirdi. Yani, âşık [ve dengbêjler], “geçimlerini sağlamak için güvendikleri taşra halkını kaybetti” ve modern toplumlarda “alternatif pek çok eğlence biçiminin olması, âşıkların geçimlerini sağlamak için ikinci bir iş bulmalarını gerektirdi” (Başgöz, 1970). Âşıkların değer kaybına uğramaları ile ilgili bir başka tespit de şu şekildedir:

Panayırlarda, kahvehanelerde, düğünlerde, tek kelime ile, tüm umumî toplantılarda, eskiden daha sık rastlandığı hâlde, elli yıldan beri gittikçe azalan, içtimaî mevkilerini ve ehemmiyetlerini kaybeden bu âşıklar, Osmanlı İmparatorluğu memleketlerinde, hatta Tanzimat'tan sonra bile, XX. asır başlarına kadar, mühim bir meslekî zümre hâlinde devam etmekte ve imparatorluğun her tarafında bunlara tesadüf olunmakta idi (Köprülü, 2004a: 161).

Âşık ve dengbêjler, sahip oldukları özgün yetileriyle, sözlü geleneği yaşatmak adına adadıkları zaman ve emekle, sosyal etkileşime yaptıkları katkı ve bu geleneği yeni nesillere aktarmak

için gösterdikleri özveriyle benzer özelliklere sahip olan sanatçılardır. Ancak icra ettikleri sözlü sanatın içerdiği teknik özellikler, onlara ilham kaynağı olan sosyal ve edebi bağlam ve icra sanatı için tercih ettikleri dil bakımından ayrışabilmektedirler. Kültürel ve/veya bireysel farklılıklar olsa da, sözlü geleneklerin birtakım ortak özellikler barındırdığı açıktır; icracıların sahip olduğu özgün üslup, sanatsal öğreti ve dili kullanma ustalıkları; folklorik, tarihi, sosyal, dini ve ahlaki değerleri aktarmaları; canlı sunumla gerçekleşen sosyal etkileşim ve sıcak ortam, öne çıkan ortak özellikler arasında sayılabilir. Âşıklık ve dengbêjlik, sunum özellikleri açısından ele alındığında aşağıdaki faktörler ön plana çıkmaktadır: (1) İcracı; âşık ve/ya dengbêj, (2) izleyici veya dinleyiciler, (3) sunulan repertuarı oluşturan eserler, (4) saz veya müzik eşliği ve (5) icranın yapıldığı ortam. Bu çalışmanın amacı, âşık ve dengbêjlerin icra ortamlarında asli bir unsur olan dinleyicilerin, gelenekselleşmiş tutum ve davranışlarını karşılıklı olarak incelemek ve bu anlamda dinleyicilerin üstlendiği rolü belirlemektir.

1. Âşık ve Dengbêj: Sanatsal Unsurlar

Türk medeniyetlerinde sözlü edebiyat, Köprülü'ye göre (2004a), “on üç, on dört asırdan beri var olan yazıdan önce vardı;” “dil ilk oluşum aşamasından itibaren canlılığını koruyan sözlü edebiyat, yazının yaygınlaşmasından ve Türkler farklı medeniyet dönemlerine girdikten sonra da güçlü bir şekilde varlığını sürdürdü.” Temellerini Türk boylarının ozan-baksı geleneğinden ve Türklerin İslamiyet'e geçişlerinden sonra, zümre-edebiyatı öğretisinden alan âşık kültürü ise, Batı Türklerinin, oluşturmaya başladıkları yeni yaşam kültürünün yansıması olarak ortaya çıktı (Kaplan, 1985: 144; Ekici, 2004: 56). Başgöz (1970: 392), âşıkların sözü, sazı² ve sesiyle aktardıkları hikâyelerin yalnızca Anadolu Türkleri tarafından değil, İran ve Orta Asya'daki diğer Türk boyları tarafından da bilindiğini ve Türkmen ve Sovyet Azerbaycan halkları arasında da hikâye anlatıcılığının eski ve güçlü bir geleneğe sahip olduğunu ve bu gerçeğin aynı zamanda Özbekler ve Tatarlar için de geçerli olduğunu belirtir. Sözlü geleneğe asıl unsur olarak yer alan ve söz, ses ve özgün şiirleriyle geleneğe katkıda bulunan şair-icracılar, “âşık, saz şairi, halk şairi, çöğür şairi, ozan, halk ozanı, sazlı ozan, Hak âşığı (Bâdeli âşık, Hak şairi)³, halk âşığı, meydan şairi ve kalem şairi” olarak tanımlandı (Köprülü, 1962: 9; Boratav, 1968: 340).

Âşıkların, Türk Halk edebiyatında yaklaşık 16. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan bir sanatçı tipi olduğunu aktaran Boratav, bu sanatçıların, eski destan geleneğini sürdürmenin yanı sıra, lirik sevdâ şiirlerini doğaçlama yetenekleriyle hem “dilden” hem “telden” okuyan ve sazı, sunumun ayrılmaz bir parçası kabul eden sanatçılar olduğunu belirtir (1969: 22). Köprülü ise âşık unvanı taşıyan ve çaldığı saz eşliğinde kendine veya başkalarına ait şiirleri icra eden şair-çalgıcıları saz şairleri olarak tanımlar (2004b: 23). Sözlü geleneğin temsilcisi, koruyucu ve icracısı ve çoğunlukla gezgin bir yaşam tarzı benimseyen âşık, kısmen de olsa geçimini hikâyeler anlatarak ya da âşık geleneğindeki türkülerini söyleyerek kazanan bir sanatçıdır. Bir âşık, orijinal şiir

2 M. Fuad Köprülü (2004a: 106-112), en eski Türk baksı-ozanlarının *sagular*, *destanlar* okunurken yahut diğer dinî ayinlerde kullandıkları en eski millî musiki aletin *kopuz* olduğunu, *kopuz'un*, şark ve garp Türkleri arasında asırlarca yaşadığını; yalnız Altay tepelerinde, Asya bozkırlarında, Çin İmparatorluğu içlerinde değil, Tuna boyunda, Macaristan ovalarında da Türklerin neşe ve elemine asırlarca arkadaş olduğunu belirtir.

3 “Maddî ve cismânî aşktan mânevî ve ruhanî aşk derecesine yükseldiklerini, saz çalıp şiir söylemeyi de ilâhî vasıtalarla -yani bir mürşidin, pirin yahut Hızır Peygamberin rüyada veya hakikatte tecellisi ile- öğrendiklerini anlatır. Görülüyor ki bunlar, halkın telâkkisine göre Hak Âşıklarıdır ve ilham kaynakları dâimâ İlahî'dir” (Köprülü, 2004a: 163).

besteleyebilir veya doğaçlama yapabilir. Her halükarda, diğer sanatçılar tarafından yaratılan halk türküleri ve şiirlerin geniş repertuarını bilir. Âşık, bir hikâyenin yazarı olabilir; bu durumda hem şiir hem de düzyazı bölümleri onun orijinal eseridir; bestelediği eserler sözlü aktarım sürecinde önemli değişikliklere uğrayabilse de onun adı, yazarı olarak onunla ilişkilendirilmeye devam eder (Başgöz, 1970: 391). Âşık tanımlamasının işaret ettiği işlevsel unsurlar ele alındığında, usta-çırak geleneğiyle yetişmiş olmanın, arşiv veya özgün eserleri saz eşliğinde sunmanın, sözünde ve sazında, doğaçlama ve atışmada usta, sunum sanatının gerektirdiği yetilerde ve âşıklık geleneğinin gerektirdiği musiki öğretilerde mahir olmanın ve geleneğin gerektirdiği bilgi birikimi ve ahlaki olgunluğa sahip olmanın ön plana çıktığını görüyoruz.

Kürt dili, tarihi ve edebiyatı ile ilgili akademik araştırmalarda, dengbêjlik geleneğinin, çeşitli tarihsel, sosyal, coğrafi ve kültürel nedenlerden dolayı, çoğunlukla sözlü bir edebiyatın mirasçısı olan (İzady, 2015: 175) Kürt dili ve kültürünün ansiklopedisi niteliğinde olduğu vurgusu hakimdir (Celil ve Celil, 2011: 5). Kürtçenin farklı lehçelerinde farklı tanımlamalarla anılan halk ozanları, (örneğin, *dengbêj*, *stranbêj*, *lawjebêj*, *goranibêj*, *çargar*, gibi) ile ilgili bilgi de kendilerinin temsil ettiği sözlü gelenek gibi sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarıldığını görüyoruz. Ancak Kürt dengbêjlerin Osmanlı sarayında kabul gördüğü tarihi vesikalardan anlaşılmaktadır; örneğin, Aşık Paşazade, Sultan Beyazıt Han döneminde (1360-1403) sarayda Kürt bir ozandan söz eder (Köprülü, 1934: 278). 16. yüzyılda, medrese eğitimiyle yetişen Melayê Cizîri, Ehmedê Xanî ve Feqiyê Teyran gibi âlimlerin yazdıkları dîvanlar ve yazılı edebiyata kazandırılan, sözle korunmuş destan ve halk hikâyelerin dengbêj ve/ya qesidebêj ozanlar tarafından halka sunulduğu söylenebilir. Nitekim İzady, çargar veya ozanların, yüzlerce sözlü eseri (çarğa), *Kela Dim Dim* ve *Mem û Zîn* gibi şiirsel destanları ve diğer popüler edebiyat eserlerini dinleyicilere ulaştırmak için geniş çaplı seyahatler yaptığını aktarır (2015: 177). 17. yüzyılda, Hizan Beyi Mîr Şeref'in dengbêji Selîm Silêmanî, Kîkan aşiret lideri Reşid Beyin dengbêji Ehmedê Fermanê Kîkî ve Reşkotan aşiretinden Filîte Kuto'ya dengbêjlik yapan Karapêtê Xaço dîvan dengbêjlerinden söz edebiliriz (Cebe, 2012: 1158). Sonraki yüzyıl ile ilgili sınırlı bilgiye ulaşılabılırken. 19. yüzyıla Evdalê Zeynikê'nin damgasını vurduğu söylemek mümkündür. Evdal, dengbêjliğe başlamadan önce karmaşık bir rüya görür ve rüyasında küçük darı taneleri kusar ve altı ay kadar karmaşık bir ruh halinden sonra 'kilam'⁴ söylemeye başlar (Aras, 2018: 24). Dengbêjlik geleneğinde de 'rüya motifine' Evdalê Zeynikê'den (1860'lar) sonraki kuşaklarda rastlanmamakta; gelenek, usta-çırak öğretisiyle günümüze kadar ulaşmaktadır. 20. yüzyıla gelindiğinde ise Cumhuriyetin ilanının bey, şeyhlik ve ağalık kurumlarının kısıtlayan uygulamalarının dengbêjlik geleneği üzerinde olumsuz etkilerinden bahsedilebilir. Usta-çırak ilişkisinin halen işlediği bu zamanlar, radyo ve teybin icat ve yaygınlaşmasından sonra elektronik ortamlara doğru evrilmiş, böylece geleneğin icra ve aktarım biçimleri değişmiştir. Bu durum hem icracıların tanınmasına hem de sanatın yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemde çok sayıda önemli dengbêjin sahneye çıktığı görülmektedir (Kardaş, 2017: 41-42). Günümüzde ise dengbêj evleri ve çeşitli medya yapım araçları yoluyla bu gelenek devam ettirilmektedir.

Yetiştikleri sosyal ortamlara göre dengbêjler, Köy Dengbêjleri, Aşiret Dengbêjleri, Seçkin

4 Belirli bir öyküsü olan ve uzun hava formunda serbest ezgiyle icra edilen türkü.

aile (Mîr, Ağa, Bey, Şeyh vs.) Dengbêjleri, Gezgin Dengbêjler ve Tarikat Dengbêjleri (Qasîde-van-Dengbêjler) olarak sınıflandırılabilir (Kardaş, 2017: 32-33). Dengbêj kelimesi, “deng” ve “bêj” ifadelerinden oluşan birleşik bir isimdir; “deng”, “ses”, “bêj” ise “söylemek, anlatmak, seslendirmek, aktarmak veya iletme” anlamına gelir. Dengbêj, ses, söz ve sunum yetenekleri ve eser üretebilme kapasitesi açısından donanımlı, sözlü geleneğin icracı sanatçısıdır; bu anlamda “strîn” (şarkı söylemek) fiilinden türetilmiş “stranbêj” (şarkıcı, türkücü) grubundan ve genellikle eğlence amaçlı sunumlarıyla düğün ve çeşitli kutlama amaçlı toplantılarda musiki aletleriyle icrada bulunan “Mitirb” “Mitrib”⁵ olarak tanımlan sanatçılardan ayrılır. Dengbêj, usta-çırak aşamasını geçtikten ve ustasından ‘icazet’ aldıktan sonra, ustası tarafından veya dinleyici halk kitlesi tarafından kendisine bir mahlas verilir. Doğaçlama eser okumada da belirli bir düzeye erişen dengbêjin, rakipleriyle yaptığı atışmalarda söz, ses ve sunum ustalığını dinleyici/izleyici kitleye kanıtlaması gerekir.

Âşıklık ve dengbêjlik geleneğinde güçlü bir hafızanın rolü, en az diğer sanatsal unsurlar kadar önemli bir faktördür. İcra edilen güfte/eser sözleri, icracıların repertuarlarının temel kaynakları olan ezber metinlerdir. Âşık veya dengbêj, yeni bir eser öğrenirken, ustalıkla okuyacağı bir kıvama gelinceye kadar zihninde çalışarak sunumlarında pekiştirir ve tekrarladığı sunumlarda eser metnini ne kadar çeşitlendirirse çeşitlendirsün, bu ezber metne bağlı kalır. Ancak, her yeni seansa, icracının doğaçlama olarak geliştirdiği çeşitlilik, bir ozandan diğerine aktarılamayan özgün bir yeniliktir. Âşıklık ve dengbêjlikte sunum tarzı, estetik farklılık ve bireysel yorumlara göre değişiklik arz eder ve bu anlamda neredeyse her icracının kendine özgü bir tarzı vardır; ancak sıklıkla tekrarlanan eserlerin sunumunda kalıplaşmış ifadelerle oluşan paralellikler olabilmektedir. Ozanların kişisel eğitim düzeyi toplumdan topluma, yöreden yöreye, bireysel veya ailevi yaşam koşullarına göre değişiklik arz eder, ancak sözlü geleneğe ilgili temel öğretim şekli usta-çırak geleneğidir.

Âşıklar teşkilâtında da çıraklıktan başlayarak Ayık oluncaya kadar geçirilmesi icap eden birçok dereceler vardı. Bilhassa, büyük, şöhretli âşıkların etrafında, saz şairliğine meraklı, istidatlı birçok gençler çırak olarak toplanırlar, üstattan mahlas -yani şiirlerinde kullanacakları bir ad- alırlar, âşık olmak için zarurî olan edebî ve mesleki terbiyeyi gördükten sonra fasıllara girmeye başlarlar, memleket içinde uzun seyahatlere çıkarlar, nihayet âşık olurlardı (Köprülü, 2004a: 170).

Bu öğretilere ek olarak, âşık ve dengbêj adaylarının ozanlık yeteneği olan yakın veya uzak akrabalarından birini usta olarak benimsemesi ve onun telkinleriyle yetişmesi mümkündür; anne, baba, büyükbaba, hala, dayı, ağabey bu sanata hevesli olan genç kuşağa ustalık yapabilir. Kimi ailelerde âşıklık ve dengbêjlik aileden gelen bir görenek olarak da sürdürülebilmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, dinleyici veya izleyici kitlenin dikkatini cezbeden, beğeni ve onayını kazanan güzel bir sese ve sesini sözlü icra için kullanabilme yetisine sahip olmak âşıklık ve dengbêjliğin olmazsa olmaz koşuludur; ancak âşıklık geleneği için sunuma eşlik eden saz ustalığını da unutmamak gerekir. Dengbêjlik geleneğinde, genel anlamda sazda ustalık izleyici tarafından

5 Evliya Çelebi, *Seyahatname*'nin dördüncü cildinde “mutrib” tanımlamasının “sazende” anlamına geldiğini belirtir. (Kahraman ve Dağlı, 2010: 69) “Mitirb” veya “mitrib” daha çok Batman ve Cizre bölgelerinde düğün veya eğlence amaçlı kutlamalarda, müzik aletleriyle birlikte, grup veya bireysel olarak müzik icra eden ve bunu bir geçim kaynağı olarak sürdüren sanatçı kesimdir. Bkz. N. Keskin, *Müzik, Anlatı, Kimlik: Tür-Abdin’de Bir Anlatım Biçimi Olarak Mitriblik*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

kabul gören bir unsur olsa da örneğin, Serhat bölgesi⁶ dengbêjliğinde saz eşliğinin ikinci planda kalan bir öge olduğu söylenebilir.⁷ Âşık ve dengbêjin sesinin tonu, rengi ve diğer karakteristik özellikleri ne olursa olsun, ezgiyle buluşturduğu sunumların anlaşılabilir olması dinleyicinin önem verdiği bir öğedir. Âşık ve dengbêjlerin, sözlü geleneğin oluşturduğu arşiv eserleri icra edebilmenin yanı sıra, doğaçlama yetenekleri ve irticalen eser besteleyebilme hünleriyle de dinleyicilerin takdirini kazanmaları gerekir. Bu kişiler, içinde yaşadığı dönem veya öncesinde yaşanmış bir olay ile ilgili eser besteleyebilmeli ve bestelediği eserde, tema ve metnin/güftesinin icra ezgisiyle uyumlu olma ustalığını gösterebilmelidir. Sanatsal yetenek, bilgi birikimi, doğaçlama eser okuma, atışma ve sunum ustalığının yanında, gelenek görenekleri ve toplumsal değerleri bilen ve uygulayan bireyler olmaları beklenir. Tarih, din, ahlak ve sosyal konularda bilgi sahibi olmaları, metanetli, ağır başlı ve sabırlı bir kişiliğe sahip olmaları, giyim kuşam konusunda titiz olmaları ve seslerini olumsuz etkileyen davranış ve ortamlardan uzak kalmaları, temsil ettikleri sanatın gerektirdiği unsurlardır.

2. Âşık ve Dengbêj İcraların Dinleyici Rolü

Âşık ve dengbêjler aracılığıyla yaşayan sözlü gelenek, topluluk deneyimi, insanın hayal gücünün bileşenlerinden yararlanma, dinleyiciyi ahlaki veya dini bilince yönlendirme, olgun, merhametli veya hicivli bir tutuma teşvik etme, hatırlama, tartışma veya diyalektik yoluyla öğrenmede, dinleyici kitleyi geçmiş ya da şimdiki zamanda dengeli bir sakinliğe yönlendirmede etkin bir edebi sanat alanıdır. Geleneğin içerdiği tüm aktiviteler, dinleyicilerin yanıtlarını/tepkilerini almak ve/veya eğlenmek/eğlendirmek adına yapılabilir. İnsan, sebebi ne olursa olsun, algılamadan zevk alma hissine sahiptir; görmeyi, duymayı, bilinci, akli, zekâyı ve duyguları sıradanın ötesinde kullanmak entelektüel bir düzey olarak düşünüldüğünde, insan merkezli söz, ses, sunum ve müzik bileşiminden oluşan sözlü geleneğin “insanların yaşamlarına anlam ve farkındalık katan ve bilişsel açıdan yeniden yapılanmaya destek olan” (Bruscia, 1998: 1–2) bir tür psikoterapi niteliğinde olduğu düşünülebilir. Tarihsel açıdan bakıldığında ise, toplumların sözlü tarih ve geleneklerinin, toplantı evlerinde gerçekleştirilen resmi konuşmaları, özel tartışmaları ve kültürel ritüellerle tekrarlanarak hatırlanan öğretileri kapsadığı ve yalnız hafızalara değil, yaşam alanlarının estetik yapılarına, el sanatlarına ve insanların üzerinde taşıdığı sembolik motif ve imgelere yansıtıldığı gözlenir. Birçok birey için bu fiziksel mekânlar geçmişi aktarır, gelenekleri yansıtır ve yeniden üretir; bu nedenle, sözlü geleneklerin gerçekleştirildiği bu mekânlar, ataların ve sözlü tarihin yaşam ortamları ve somutlaşmış şekilleridir (Mahuika, 2019: 43).

Âşık ve dengbêjlerin icra ettiği sözlü gelenek, dolaysız bir iletişim ve etkileşim faaliyetidir; hitap eden ile muhatabın yüz yüze olduğu, icracı ve dinleyicilerin birbirini gördüğü, duyduğu, dokunabildiği ve performans ilerledikçe karşılıklı etkileşim içine girdikleri sosyal bir ortamdır. Ayrıca, sunulan lirik eserler, “aynı ortak duygulara ve aynı gerçeklere dair bilgiye sahip, aynı medeni seviyede olan ve dünya fenomenlerini benzer ve tipik bir şekilde yorumlayan topluluktan oluşan dinleyiciler için tasarlanmıştır” (Suchoff, 1976: 206). Bu nedenle, canlı sunumlar, katılım-

6 Ağrı, Patnos, Bitlis, Muş, Malazgirt, Erzurum ve Van illeri Dengbêjlerin “Serhat bölgesi” olarak adlandırdıkları bölgedir.

7 Izady (2015: 456), halk şarkılarının, eşlik eden müzik enstrümanları olmadan, yalnızca güftenin söylenmesinden ibaret olabileceğini, bu durumda, icracının (dengbêjin) bir “şarkının” (kilamın) melodik ayarını yapmak için, lo lo veya le le gibi tek heceli sözcüklerle şarkının icrasını müzikal anlamda dengelediğini aktarır.

çılar arasında sevinç, hüzün, heyecan veya kaygıya neden olabilir; icracı ozanlarla izleyiciler ve izleyicilerin birbirleriyle olan iletişimlerinde, beğeni ya da eleştirilerin dile getirildiği geri dönüşler olabilir. Olumlu ya da olumsuz tepkiler devam ederken, bir âşık veya dengbêjin başarısı, dinleyicilerin ilgisini çekme ve bu ilgiyi sürdürübilme yeteneğine bağlıdır; icracı dinleyicilerin tepkilerini dikkate alır ve ortama uygun yanıtlar verir. Sözlü gelenekte gerçekleştirilen faaliyetlerin tümü, âşık veya dengbêjin, kişisel yetenekleri, sunum sanatındaki ustalıkları ve gelenekteki deneyimleriyle, dinleyicilerle kurdukları istikrarlı iletişim ve onların onay ve beğenilerini kazanmaya dayalıdır. Sanatçı, dinleyicilerden sıkılma belirtileri aldığında, onları heyecanlandıracağını bildiği farklı bir temaya geçiş yapar; bu anlamda deneyimli icracı, dinleyicilerinin duygularını tanıma becerisine sahiptir. Böyle bir ortamda izleyicinin kapasite ve bilinç düzeyinin önemli olduğunu da belirtmek gerekir. Sözlü eserlerin sunulma biçiminde, gelenekler arası birçok çeşitlilik olabileceği gibi, dinleyicilerin tepkilerinde de kültürel veya geleneksel bağlamdan kaynaklanan farklılıklar söz konusudur.

Ben Amos, dinleyicinin ister çocuk ister yetişkin, erkek veya kadın, istikrarlı bir toplum veya tesadüfi bir grup, folklor bağlamı eserin türünü ve sunum şeklini etkilediğini belirtir (1971: 4). Çünkü sözlü gelenekte dinleyici, sözlü sunumların ayrılmaz bir parçası ve hitap edilen kitle olarak vazgeçilmez bir role sahiptir. İcracının anlaşılma ve beğenilme beklentisinin kaçınılmaz olduğunu aktaran Lauri Honko, dinleyicilerin sunucu için ilham ve isteklendirme kaynağı olduğunu, icracı ve dinleyici arasındaki diyalog düzeyinin, dinleyicinin, performansa dahil edilecek kadar ileri gidebileceğini belirtir (2000: 26-27). İzleyici kitle, karma veya yalnız erkeklerden oluşabilir; ancak bu durum sunumun yapıldığı yere ve sosyal ortama göre değişiklik arz eder; sınırlamalar daha çok özel mekânlarda yapılan sunumlar için geçerlidir. Pek çok farklı şekilde gerçekleştirilen sunum etkinliklerinin yeri – yerel, ulusal, resmi veya özel ortamlar – ve ana teması dinleyici faktörünü etkileyen önemli bir öğedir. Honko, sunum yerinin fiziksel olduğu kadar, psikolojik ve ideal değerler içeren sembolik bir platformun ruhunu taşıdığını savunur (2000: 27). Her sunum seansı normalde tek bir bölüm üzerinde yoğunlaşsa da bunun geniş bir kültür dağarcığının küçük bir parçası olduğu, hem icracı ozanlar hem de izleyiciler tarafından bilinen bir gerçektir.

Anlatılardaki karakterler ve olay örgüsü, dinleyiciler tarafından gerçek hayat hikâyesi olarak görülür; olayların belirli bir mekân ve zamanda gerçek karakterler tarafından yaşandığına inanılır. Bazı coğrafi konumların isimleri, tarihsel kişilikler ve topluluk isimleri aslında gerçek olabilir. İsimler gerçek kişilerin veya yerlerin isimleri olmasa bile, âşık, dinleyicisini karakterlerinin geçmişte bir ara veya bilmedikleri bir ülkede var olduğuna ikna etmeye çalışır (Başgöz, 1970: 392). İzleyici veya dinleyicilerin performans üzerindeki etkisi bir tür sosyal kontrol olarak tanımlanabilir; çünkü sunum ortamında bulunan katılımcılar hem birbirleriyle hem de atalarının yaşadığı tarihsel ve kültürel bağlarla bir tür temasa geçerler. İzleyiciler, geçmiş olayların yeniden canlandırıldığı sunuma katıldıklarında, kendi dünyalarının atalarının bir devamı olduğunu ve onların gerçekleştirdiği kahramanlıkların yaşatılmasına katkıda bulduklarını hissederler. Çoğu zaman, sunulan bir eserlerin içeriğinde, içinde yaşanan dönemde sahip olunan değerleri meşrulaştıran bir öykü vardır. Bu unsur, sözlü sunumların didaktik yönünü yansıtır; katılımcılar, kahramanları model alabilir ve talihsizlikleri veya başarılarından ders çıkarabilirler.

Sunulan sözlü eserlerin çoğu dinleyiciler tarafından bilinen, sunumlarda defalarca duydukları eserlerdir. Eserlerin içeriğindeki karakterler, olaylar ve ana temaların çoğu yeni değildir ve hikâye şeklindeki kimi anlatıların içerdiği şarkılar, aşına oldukları güfte ve ezgilerden oluşur. Bu nedenle, her sunumda aşıklar geleneksel çerçeveye zarar vermeden anlatıma yeni unsurlar eklerler, böylece izleyicinin sıkılmaması sağlanır. Dolayısıyla, âşık, her anlatımda hikâyeyi yeniden şekillendirme becerisine sahip olmalıdır (Başgöz, 1970: 398). Alan Dundes, Milman Parry (1902-1935) ve Albert Lord'un (1912-1991) destan okuyucuları ile ilgili yaptıkları araştırmada, icracıların destan metinlerini kelimesi kelimesine ezberlemediklerini, bunun yerine, her sözlü performansta, standart veya "formüsel" ifadelerle doğaçlama cümleler ekleyerek sundukları keşfedilmiştir (2003: 16). Ancak her sunumu farklı ve eğlenceli kılan yalnızca âşığın bölümleri yeniden düzenleme ya da hikâyeye yeni temalar katma yeteneği değil, aynı zamanda, kendi duygularını, endişelerini ve özelemlerini de harmanlama becerisi ve dinleyicileri de kendi duygularını dile getirmeye teşvik etme yeteneği gerektirir. Âşık, anlatılara bilmeceler, atasözleri, fıkra veya anılarını ekleyebilir veya izleyicinin olduğu kadar, o an kendi duygularına da uyan, yeni bir sunum seyri belirleyebilir; izleyici genellikle bu tür aralara katılır ve icracı ve izleyici arasında samimi bir etkileşim gerçekleşir. Örneğin, âşık kahvehanelerinde, izleyicinin âşıkları jestlerle, sevinç ya da hüznü içeren sözlerle ifade ettiği bir atmosfer vardır ve bu sosyal konum, izleyici katılımını teşvik eden ve içten/doğaçlama katkıların oluşmasını sağlayan bir ortamdır (Başgöz, 1970: 398).

İzleyici, sunulacak eserlerin içeriğini hatırlamanın yanında, onların bir icracı tarafından dile getirilişini, sunuş biçimini izlemeye, duymaya, öğrenmeye ve öğrenirken eğlenmeye gelir. Aslında aktarılan bilgi bir başka şekilde de öğrenilebilir. İzleyici, canlı sunuma, yalnızca ders dinlemek için gelmez, eğlenmek, hoşça vakit geçirmek ve diğer dinleyicilerle iletişim kurmak ister; onarsız gerçekleşmeyecek ortak bir paylaşım için oradadır. Sözlü sanat hem sanatçı hem de okuyucu, dinleyici ve/veya izleyici için aktif ve karşılıklı bir iletişim gerektirir ve bu karşılıklı iletişim ve etkileşim seansın/yapıtın değerini etkileyen bir öğedir. Ozan ve izleyici arasında etkileşim yoksa, performans zayıf demektir; ancak böyle bir ortamda bulunan izleyici "müşteri her zaman haklıdır" ifadesindeki özgürlüğe sahip değildir. Susanne Langer, *Duygu ve Biçim: Bir Sanat Teorisi* (Feeling and Form: A Theory of Art) adlı eserinde, canlı sunumun izleyiciye kattığı değerlerle ilgili şu yorumu yapar:

Edebiyat, yaşam imgesini sanal bellek düzeyinde yansıtır; dil onun temel malzemesidir, kelimelerin sesi ve anlamı, tanıdık veya alışılmadık kullanımları ve sıralanışları, hatta basılı sayfadaki sunumları ve olayların meydana gelişi hayatın yansımaları olarak yansıtılır; – kelimelerin formüle ettiği gibi tamamlanmış ve yaşanmış – geçmişte kalmış olaylar. Ancak drama, [canlandırma] şiirsel yansımaları farklı bir ışıkla sunar: gerçekler veya 'olaylar' henüz bitmemiştir, ancak insanoğlunun anlık, görünür tepkileri hayatın görünüşünü oluşturur. [Canlı sunumun] temel soyutlaması, canlandırılıyor olmasıdır, ancak [geçmişe değil] geleceğe yöneliktir ve gelecek ile ilgili şeyler [olgular] her zaman harikadır (Langer, 1953: 306).

Canlı sunumda algı, meydana gelebilecek olan değil, olan şeydir; dinleyicilerin izledikleri, dinledikleri ve hissettiklerinin yanıtıdır. İracı ve dinleyiciler arasında kurulan iletişim, dinleyicinin sunulan bağlamın içine atlama arzusunu doğurması ve icracının bunu anlamasıdır. Bir izleyicinin doğuştan sahip olduğu hissetme yeteneğini tanımlayan 'empati' dinleyicide uyandı-

rılan birincil öğelerdendir. Gerekli dengenin oluşturulması ancak dinleyicinin ilk etapta empati/ sempati duymasını sağlamkla mümkündür.

Sunum içeriklerinde gerçek ve kurgu belirsiz kalabilir; dinleyicilerin tepkisi, anlayışları ve olası duygu gerginliğinin hesaba katılması gerekir. Belirsizlik ve kararsızlıktan kaynaklanan kaygı, çok yararlı bir gerilim yaratabilir; bu sunucu ile izleyici arasındaki etkileşimin olası kaynaklarından biridir. Çünkü karşıt duygular, sunulan eserlerde olduğu gibi gerçek yaşamda da vardır, ancak sunumu yapılan eserlerde izleyicinin ahlak anlayışına ters düşebilir, çünkü canlı olarak sunulan olaylar, daha güçlü ve nesnel bir üslupla sunulur. Bir karakterin bakış açısı, tercih veya seçimleriyle ilgili kuşku, beklenti ile gerçek arasındaki fark ve içerik ile gerçek arasındaki kopukluk, izleyicinin ilgisini çeken unsurlardır. Ancak ortamın niteliği ve sunulan eser ne olursa olsun, izleyici aktarılan olaylara duyduğu yakınlığı hissetmelidir; çünkü izleyicinin zihni, dramatik geçmiş ile şimdiki zaman arasında uygun bir bağlantı sağlar. Bu anlamda, hayal gücüne dayalı bir esneklik de söz konusudur; sunumun içeriği, yer ve zamanın izleyicinin karar verdiği kurallara göre yayılmasına izin verir. Bir sözlü eser hayatın bir veya birkaç sayfasını temsil eder ve icracılar aracılığıyla gün yüzüne çıkarılır. Bu konuda, sunum tarzı oyunun kurallarını ortaya koyan öğedir.

Sunum mekânının, dinleyici/izleyici kitlenin bilinç düzeyini, dolayısıyla icracılarla oluşacak iletişim ve etkileşimin dozunu belirleyen önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Köprülü'nün, şehirlerde yaşanan âşıkların toplantı ve sunum mekânları ve dönemin sözlü gelenek ortamıyla ilgili tespitleri dikkat çekicidir:

Şehir ve kasabalarda, kahvehane, bozahane ve meyhane gibi mekanlar, çeşitli sosyal tabakaların katıldığı umumi yerlerdi. Bazı büyük kahvehanelerde çalgı ve köçek takımları da bulunurdu. İşte, bu kahvehanelerden bazıları, bilhassa âşıkların toplantı yerleri idi. Onlar, belli mevsimlerde buralarda toplanırlar, sazlarla şiirler terennüm ederlerdi. Büyüklerin ve zenginlerin konaklarında, saraylarında da çöğürçülere tesadüf edilirdi. Hükümetin kontrolü altında muntazam bir teşkilâta malik olan bu âşıklar, panayırlar gibi geçici toplantı yerlerinden kurulan kahvehanelerde bulunurlar, memleketi dolaşırlar, tekkelerde - ve bilhassa her köşeye dağılmış olan Bektaşî tekkelerinde, - büyüklerin ve zenginlerin konaklarında misafir olurlardı. (Köprülü, 2004a: 169)

Köylerde, göçebe ve/veya yarı-göçebe aşiretler içinde yetişen âşıklar ile şehirli âşıklar arasında önemli bir farklılık olduğunu belirten yazar, köy âşıklarının asıl halk edebiyatına daha yakın olduğunu, içinde yetiştikleri ve hitap ettikleri köylü sınıfının duygu ve dileklerine tercüman olduklarını ve klâsik şiirin etkisini yansıtan arûz vezninden uzak kaldıklarını aktarır (Köprülü, 2004a: 171). Bu bilgiden hareketle, âşık ve dengbêjlerin yetiştikleri sosyal ortam, edindikleri öğretinin sanatsal düzeyi, sunum üslupları ile hitap ettikleri izleyici kitle arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır ve icracı ozanların bu anlamda dinleyici kitlenin sahip olduğu sosyal ve entelektüel unsurları dikkate almaları gerektiği anlaşılmaktadır.

Âşık ve dengbêjlerin eser dağarcığının ilk sırasını oluşturan 'destan', dinleyicilerle yüz yüze yapılan canlı sunumlarda zamansal açıdan geniş bir hacim içeren ve sözlü olarak nesillere aktarılan eserlerdir. Edebi tür açısından geniş bir yelpazeyi içine alan ve bir toplumdan diğerine farklılık gösteren destan, tarihsel olayları anlatan uzun bir anlatı şiiri olarak tanımlanır (Foley, 2005: 46). İlahi veya tarihi efsanelerdeki kahramanların mücadelelerini aktaran Dede Korkut, Battal Gazi,

Köroğlu gibi destanların, toplumların ilk edebi mahsulleri olarak kabul edilen anonim eserlerdir (Boratav, 1931: 15). John Miles Foley, *Antik Destanın El Kitabı* (A Companion to Ancient Epic) adlı eserde, destanı, "... yazar ve okuyucu veya icracı ve dinleyici arasındaki iletişimi sağlayan aracı anlatı" ve sonraki nesiller için de "önemli bir kültürel bilgi dağarcığı" olarak tanımlar (2005: 10). İzleyici ya da dinleyici kitle, sözlü gelenek dağarcığındaki eserlerin canlı performanslarla sunulmasında ve eserlerin özgünlüğünün korunmasında belirleyici bir role sahiptir. Danimarkalı halk bilimci Axel Olrik (1999: 112), belirli bir sözlü anlatının yazılı alana geçtiğinde, özgün karakterini kaybetme eğiliminde olduğunu öne sürer. Yazı dilinin aktarmadığı ve canlı sunumlarla korunduğu düşünülen öğelerin, aslında, bir anlamda, izleyici kitlenin beklentilerini karşılayan öğeler olduğu anlaşılmaktadır.

Destan öğelerinin azaldığı ve masal özelliklerin ağır bastığı halk hikâyeleri, sözlü geleneğin repertuarında bulunan başlıca eserlerdendir. Halk hikâyelerinin, kimi zaman tarihi isimlerden esinlenerek, kimi zaman da bir lakapla anılan kahraman veya kahramanların isimleriyle oluşturulduğunu aktaran Boratav (1931: 18), *Leyla ile Mecnun*, *Ferhad ile Şirin*, *Vamık ile Azra*, *Aşık Kerem*, *Aşık Kurbanı*, *Aşık Garip*, *Karaca Oğlan* ve *Emrah ile Selvi Han* gibi Halk hikâyelerinin destan ve masallarla karşılaştırıldığında, içeriklerinin korunmuş olduğunu ve olay örgülerinin geçtiği yerlerin dinleyicilerce bilinen yerler olduğunu belirtir. Halk hikâyelerinin dinleyicilere geleneksel bir formülle aktarıldığından söz eden Başgöz, (1) izleyiciye saygılı bir selam verilmesi; (2) hikâyenin geleneksel bir hikâye olduğundan ve daha önce hangi ünlü âşıktan alındığından söz edilmesi ve (3) aşığın yalnızca bir aktarıcı olduğunu ifade etmesiyle başladığını belirtir. İcracıların hikâyeleri aktarmada geleneksel tarzı önemseyip uygulamaları, hem icra ettikleri sanatın geleneksel kurallarını bildiklerini hem de izleyicilerin beklentilerini önemsediklerini ortaya koymaktadır. Âşıkların sunumlarına esas eser ile bağlantısı olmayan birkaç şarkıyla başlamalarının bir gelenek olduğu ve bu tanım şarkılarının iki, üç veya dinleyicilerin istediği sayıda olabileceği bilinmektedir (Başgöz, 1970: 397). Bu bilgi, izleyicilerin sözlü sunumların başlangıç ve seyrini belirleyeceğini doğrular niteliktedir.

Âşık ve dengbêj sunumlarında kimi zaman dinleyici sunumun bir parçası olur ve icracının doğaçlama yeteneğini göstermesine aracı olan bir 'es' olarak kullanılır. Dinleyicilerden birine övgü içeren sözler söylemek âşık sunumlarında gözlemlenebilir; âşıklar şiirlerini çok az değişikliklerle herkese kolayca adapte edebilir, bu tarzı ünlü bir insanı karşılamak veya onu övmek için de kullanabilirler (Başgöz, 1970: 404). Boratav, 1940'larda kaleme aldığı "Doğu Anadolu'da Folklor Derlemeleri" başlıklı yazısında, âşık ve izleyiciler arasında gerçekleşen iletişim ortamında, izleyicilerin sunuma katılarak aktif bir rol almalarını örneklendiren ilginç bir gözlemi aktarır:

Hikayeyi yalnız âşık anlatır, ama hikâyeye girmeden önce veya hikâye bittikten sonra, hatta hikâyenin orta yerlerinde de, âşık hikâyenin türkülerini ve bu türkülerin sonunda veya kıta aralarında bayatılarını söylerken, mecliste bulunanlardan sesi güzel olup makamlarıyla türkülerini söylemesini bilenlerin coşup aşık katıldığı çok olur. Dinleyicilerin bazıları, dinleyiciler arasında güzel sesli ve türkü makamlarına aşına kimseleri kıskırtıp onlara söyletirler; böylece fasıl normal süresini aşar ve sanatkar dinleyicilerin âşıkla nöbetleşe, türkü faslını devam ettirdikleri olur. Bu, biraz da, âşıkın heyecanını etrafa sirayet ettirecek bir haleti ruhiye taşıyıp taşımamasına, mecliste bulunanların keyiflerine ve neşelerine bağlıdır. Bu fasılların çok canlı ve neşeli örnekleri, muhakkak ki, mecliste hikâye anlatan ayarında bir sanatkar

aşkın bulunduğu zamanlarda görülür. Biz bulunduğumuz toplantılarda böylesine rastlamadık. Yalnız, kendi halinde dinleyicilerden coşup, hatta aşkın elinden sazını da alarak, onunla yarışa çıkanlar gördük (Boratav, 1947: 87).

Sunumlara katılmak, genç yeteneklerin toplumun önünde deneyim kazanmalarını sağlamak ve icracı sanatçıya hitap ettikleri kitlenin düzeyini göstermenin yanında, dinleyiciler, âşık ve dengbêj oturumlarında, sosyal değerlerin hatırlanması ve tartışılmasına da zemin hazırlarlar. Aile büyüklerine, anneye ve babaya saygı, genç kuşağın kültürel ve ahlaki değerlere bağlı olarak yetiştirilmesi, aşkın neden olabileceği keder ve sıkıntılar, yoksulluk ve çaresizliğin yükü ve servetin gücü, ozan ve dinleyicilerin sıklıkla yorum yaptığı ve dikkati ve tepkilerini gösterdikleri konular arasındadır. Çünkü insanlar bu tür ortamlarda, ortak zevk ve sorunlar üzerinde kendilerini ifade etmeye hazır hissederler. “Zaman zaman âşık, dinleyicisine sadece toplumun ahlakı değil, siyaset, tarih ve coğrafya üzerinden de hitap eder” ve sözlü geleneğin halk için önemli bir bilgi edinme kaynağı olduğunu hatırlatır (Başgöz, 1970: 400). Bu işleviyle “anlatının asıl etkisinin,” Foley’in tanımladığı gibi, “eylemle ilgili olduğu hem düşünmeye hem de açıklamaya fırsat verdiği” (2005: 46) görülmektedir. Ancak sunumlara katılanlar, öğrenen ve öğreten veya düşünen ve düşündürten standart bir izleyici kitlesi değildir.

... gerilerde, masasız sıralar veya iskemleler üstünde, birbiri üzerine binmiş vaziyette oturan, kimi de ayakta kalan, saatlerce bu rahatsızlığa katlanan kalabalık dinleyici kitlesi: hikayelerin asıl meraklı ve sürekli dinleyicileri bunlardır. Bunlar, çoğu genç veya orta yaşlı, tek tük ihtiyar, fakir veya orta halli esnaf, çırak, kalfa, işçi, çiftçilerdir;... Yersiz yer yüzünden, zaten pek fazla gelir getirmeyecekleri de muhakkak olan çocukları içeri almıyorlar, ama bunlar, içeri girip hikâye dinlemek isteğiyle, kapının önünde gürültü etmekten geri durmuyorlar. Öyle görülüyor ki, Kars bölgesinde halk hikayeleri dinlemek, hala büyük bir ihtiyaçtır (Boratav, 1947: 87-88).

Boratav’ın betimlediği izleyici ortamına benzer resimleri, çocukluğumda⁸ (1970’ler) evimize konuk olarak gelen Patnos’lu Dengbêj Heci Abdulkerim’in sunumlarını dinlemek için toplanan dinleyici kalabalıklardan hatırlıyorum. Dengbêj Heci Abdulkerim dönemin ünlü ve sevilen dengbêjlerindendi. Dedemlere genellikle yılın harman zamanı gelir, birkaç gün misafir kaldıktan sonra, kendisine ikram edilen hediyeler için teşekkür ederek köyden ayrılırdı. Dengbêjin geldiğini duyan komşu ve köylülerin pek çoğu, hemen her akşam, iş mevsiminin verdiği yorgunluğa rağmen, onun sunumlarını dinlemek için misafir odasında toplanırdı. Kadın, gelin ve kızlar, konuklara gerekli hizmeti yaptıktan sonra, çocuklarla birlikte misafir odasının salonunda dinletiyeye kulak verirlerdi. Misafir odasının belirli bir oturma düzeni vardı. Dengbêj, ev sahibinin onun rahat edeceğini düşündüğü yerde otururdu, etrafında aileden ve ahaliden büyükler, odanın kapıya yakın yerlerinde çay ve benzeri ikramlar için hizmet eden gençler yer alırdı. Hemen her akşam odanın kapasitesini aşan bir misafir yoğunluğu olurdu. Akşam yemeği yenip çay içildikten sonra, dengbêjin önüne kaydetme özelliği olan bir teyp ve bir bardak dolusu ılık şerbet konurdu. Dengbêj, sunumuna konukların okuması için ricada buldukları parçalarla başlardı. Dengbêjin sesini duyan komşuların kadın, kız ve gelinleri misafir odasının pencerelerinin önüne doluşurlardı. Oturuma sonradan katılan konuklar sessizce oturan konukların arasına sıkışır, ayrılmak zorunda olanlar, sunumun havasını bozmamaya dikkat ederek ayrılırdı. Gecenin geç vakitlerine kadar devam eden

8 M. Metin BARLIK.

dengbêj sunumuna, zaman zaman çay ikramları ve ibadet öğünleri için ara verilirdi. Bu aralar aynı zamanda komşuların birbirleriyle sohbet edip hal hatır sordukları kısa aralardı. Sunumun tadına doymayan konuklar, vaktin çok çabuk geçtiğinden yakınlıkla, devamını bir sonraki akşam dinlemek üzere evden ayrılırdı.⁹

Âşık ve dengbêjlerin aktardığı eserler izleyici/dinleyici kitlenin ve onların mensup olduğu halkın duygu ve özlemlerini ve yaşam kültürlerini yansıtan eserlerdir. Gündelik yaşamın hemen her parçası dengbêjlerin kılamlarında (uzun hava formunda şarkı, türkü) yer alabilir. Dengbêjler, doğanın güzelliğini, mutlu ve hüzünlü hatıraları, gizli veya herkesçe bilinen aşkları, kavgaları, ihanetleri, kahramanlık ve yenilgileri, övgü ve yergileri özgün ezgilerle besteledikleri eserlere dönüştürerek izleyicilere aktarır. Bu eserler, söz söyleme sanatı ile seslendirme ve sunum sanatındaki tekniklerin bir arada kullanıldığı formlardır. Çünkü sözlü bir eser veya hikâyeyi izleyicilere sunmak, yalnızca belirli bir melodiyi seslendirmekle kalmaz, aynı zamanda, sunum esnasında sözlü anlatım tekniklerinden de yararlanmayı gerektirir. Kimi sunumlarda izleyici/dinleyiciler “anlatılan ve/veya müzik eşliğinde icra edilen eserlerin içeriklerinin belirli bir kısmını kavrayamayabilir, ancak geleneksel terminoloji onları dolaysız bir bağla birbirine bağladığından eserlerin yüzeysel anlamlarına aşınadılar (Adorno, 1969: 39).

Sonuç

Sunum dilleri farklı olsa da aynı tarih, inanç, coğrafya ve sosyo-kültürel bağlamları paylaşan toplumlara ait sözlü geleneğin temsilcileri olarak aşık ve dengbêjlerin, geleneğin gerektirdiği bireysel yeti, sanatsal yeterlilik, kişilik unsurları ve kültürel hedefler bakımından benzer özellikleri taşımaları gereken sanatçılardır. Çünkü yüzyıllar boyu birlikte yaşamının sağladığı koşullar, baskın kültürün etkinliğinin dozu fazla olsa da karşılıklı iletişim ve etkileşimin kültürel ve sanatsal yansımaları, her iki geleneğin söz, ses, saz ve sunum ustalığını aynı kriterlerle değerlendirmeyi sağlamıştır. Her iki kültüre ait sözlü gelenek ile ilgili incelemeler göstermektedir ki, aşık ve dengbêjlerin bölgesel veya ulusal etkinliklerde dile getirdikleri efsaneler, destanlar, halk hikâyeleri, methiyeler, yergiler ve lirik özgün eserler, hem kökleri tarihin derinliklerine uzanan arşiv öğretiyi, hem de içinde yaşanan dönemin sosyal ve kültürel bağlamını yansıtmaktadır. Bu sanatçıların ürettiği özgün eserler, zamanla bireysel kimliklerini ikinci planda bırakarak, toplumun ortak kültürel arşivini zenginleştiren eserler haline gelmektedirler.

Sözlü sunum, ne izleyicinin algılamak zorunda olduğu bir mesajı gizler, ne de bir reçete önererek toplumsal ihtiyacı karşılar; farklı bir sosyal ortam değişikliğini öngörür, tıpkı temiz hava solunması, alışılmadık göz ve kulakları kullanmak ve zihni esnetmek gibi. Her şey, izleyicinin kendi algılarını oluşturduğu ve sosyal deneyimini yaşadığı eksende hareket eder. Bu sosyal deneyimi görmezden gelmek, hatta gereksiz olduğunu düşünmek asli değerlerinden kopmayı tercih etmek algısını barındırır.

Dinleyicilik ve izleyicilik bir tür okumayı işaret eder ve anlatı ortamında kurucu bir rol oynar.

⁹ Dengbêjlerin sunum yaptığı mekânlar, Türkiye’de 2010 yıllarına kadar şeyh, ağa, bey veya saygın insanların “Dîvan” denilen konuk ağırlama ve sosyal konuları istişare etme odalarıyla, düğün ve çeşitli kutlama faaliyetleriyle sınırlıydı, ancak günümüzde, özellikle TRT’nin Kürtçe yayın yaptığı TRT KURDÎ kanalının yayına başlamasından sonra, dengbêjler de “Dengbêj evlerinde,” resmi makamlarca düzenlenen yerel ve ulusal kutlama günlerinde, radyo ve televizyon programlarında, düğün, bayram, şölen ve festivallerde ve sanal ağ üzerinden, kendi evlerinden sunumlar yapabilmekte ve sanatlarını icra edebilmektedirler.

Âşıklar ve dengbêjler aracılığıyla aktarılan eserler, anlatan, aktaran ve/ya sunan icracı kadar anlatılanı da ima eder. Bu anlamda izleyici icracının muhatabı, gerçek veya ima edilen okuyucusudur. Anlatıyı dinleme, okuma ve takip etme eyleminin öznesi olan izleyicinin akıl yürütme çizgisini takip etmek, ancak onun gözüyle anlatı ve anlatıcıya bakmakla mümkün olabilir ve olası bir boşluk, izleyici unsurunun tüm yönleriyle ele alınması, incelenmesi ve anlaşılmasıyla mümkün olabilir.

Sonuç olarak, sözlü anlatı geleneğinin üç temel boyutu olan ve çok işlevli beklentilere yanıt veren kültürel bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır: Birincisi, sözlü kültür geleneğinin canlı kalmasına ve sürdürülmesine hizmet etmesidir; ikincisi, icracılara uygulama fırsatı vererek sözlü anlatım ve canlı sunum sanatını geliştirmelerine ve hafızalarını diri tutmalarına imkan sağlamasıdır; üçüncüsü ise, sunulan anlatıları anlamak için farklı kapasiteleri, beklentileri ve yorumlama bilinci olan dinleyici veya izleyici halkla iletişim ve etkileşim kurmasıdır.

KAYNAKÇA

Adorno, T. W. (1969). *Introduction to The Sociology of Music* (Çev: E. B. Ashton). New York: The Seabury Press.

Aras, A. (2004). *Efsanevi Kürt Şairi Evdalê Zeynikê* (Çev: Fehim Işık), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Artun, E. (2005). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Basgöz, İ. (1970). "Turkish Hikaye-Telling Tradition in Azerbaijan, Iran" *The Journal of American Folklore*, Vol. 83, No. 330 (Oct. - Dec., 1970), pp. 391-405.

Ben-Amos, D. (1971). "Toward a Definition of Folklore in Context" *The Journal of American Folklore*, Vol. 84, No. 331, Toward New Perspectives in Folklore (Jan. - Mar., 1971), pp. 3-15 American Folklore Society.

Boratav, N. P. (1931). *Köroğlu Destanı*, İstanbul: Adam Yayıncılık.

Boratav, N. P. (1947). "Doğu Anadolu'da Folklor Derlemeleri" Cilt 5, Sayı 1, ss. 85-95 ISSN: 2459-0150.

Boratav, N. P. (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, P. N. (1968). "Âşık Edebiyatı", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı, Aralık 1968, Cilt: 19, S. 207, s. 340-357.

Bruscia, K. (ed.). (1998). *The Dynamics Of Music Psychotherapy* University Park, IL: Barcelona: Barcelona Publishers.

Cebe, R. (2012). "Dengbêjlik ve Melizma Tekniği" *Batman University Journal of Life Sciences*, Volume 1, Number 1, pp. 1153 – 1160.

Celil, C., Celil, N. (2011). *Stiran û Awazên Kurdî: Yêrêvan Xeberdide* Wien: Instîtûta Kurdzanîyê.

Dundes, A. (2003). *Fables of the Ancients: Folklore in the Qur'an*, Oxford: Rowman & Littlefield.

Ekici, M. (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Foley, J. M. (ed.) (2005). *A Companion to Ancient Epic*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Honko, L. (ed.) (2000). *Textualization of Oral Epics* Mouton De Gruyter, Berlin-New York.

Izady, M. R. (2015). *The Kurds: A Concise Handbook*, London, New York: Routledge.

Kahraman, S. A, ve Dağlı, Y. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - İsfahan - Malatya - Mardin - Musul - Tebriz - Van*. 4. Kitap, 1. Cilt. İstanbul:

Yapı Kredi Yayınları.

- Kaplan, M. (1985). *Tip Tahlilleri, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kardaş, C. (2017). *Âşığın Sazı Dengbêjin Sesi (Dengêjlik ve Âşıklık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Ankara: Eğiten Kitap.
- Keskin, N. (2016). *Müzik, Anlatı, Kimlik: Tûr-Abdin'de Bir Anlatım Biçimi Olarak Mıtrıplık*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Köprülü, M. F. (1962). *Türk Saz Şairleri I-V*, Ankara: Milli Kültür Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2004a). *Edebiyat Araştırmaları 1*, İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2004b). *Saz Şairleri I-V*. 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1934). *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul*: Kanat Yayınları.
- Langer, S. (1953). *Feeling and Form: A Theory Of Art*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Lord, A. B. (1971). *The Singer of Tales* Atheneum, New York.
- Mahuika, N. (2019). *Rethinking Oral History and Tradition*, Oxford: Oxford University Press.
- Mukarovsky, J. (1970). *Aesthetic Function, Norm and Value as Social Facts*, Michigan: Slavic Publications, Ann Arbor.
- Pollock, D. (eds.) (2005). *Remembering Oral History Performance*, New York: Palgrave Macmillan.
- Ritchie, D. A. (2014). *Doing Oral History*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Smudits, A. (2019). *Roads to Music Sociology*, Wien: Springer VS.
- Suchoff, B. (1976). *Turkish Folk Music from Asia Minor*, The New York Bartok.
- Tenbrink, T. (2020). *Bilişsel Söylem Analizi*, New York: Cambridge University Press.

Kurdiyat

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Doi: 10.55118/kurdiyat.1370372

Rüpel/Sayfa Page: 85-146

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türtü:
Bibliography/Bibliyografya/Bibliyografi
Received/Dema Hatîne/Geliş Tarihi: 02.10.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 11.12.2023
Kenan Bozkurt, Doç. Dr., Batman Üniversitesi.
kenan.bozkurt@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5227-0614

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym
reviewers and scanned by iThenticate plagiarism
website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine
göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve
iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar
herî kê m ji aliyê du hakeman va hatiye nîrxandin û di
malpera întihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atf: Bozkurt, K. (2023). Türkiye'deki bazı
yazma eser kütüphanelerinde bulunan "Kürdi" künyeli
müellifler ve onlara ait eserler. Kurdiyat, 8, 85-146.
DOI: 10.55118/kurdiyat.1370372.

TÜRKİYE'DEKİ BAZI YAZMA ESER KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN "KÜRDİ" KÜNYELİ MÜELLİFLER VE ONLARA AİT ESERLER

Kenan BOZKURT

Özet

Ortadoğu'nun kadim milletlerinden olan Kürtler, tarih boyunca birçok devletin kurucu unsuru oldukları gibi genelde uygarlığın ve özde de İslam uygarlığının ilerleyip gelişmesine çok büyük katkılar sunmuştur. Bu katkı, bazen Câbân el-Kürdî, Ebu Müslim Horasanî, Bad b. Düstik, Deysem b. İbrâhîm el-Kürdî, Selahaddîn-i Eyyûbî, Kerimhan Zend gibi büyük komutan ve devlet adamlarının hizmetleriyle olurken bazen de El-Cezerî, İbn Halikan, İbn Esir gibi büyük fikir adamlarının ilimleriyle olmuştur. Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile beraber Kürtler, Türk kültürünü ve ulemasını etkilediği gibi onlarla beraber bu toprakların Müslümanlaşmasında ve İslam uygarlığının buralarda gelişiminde çok ciddi katkılar sunmuştur. Bu etkileşim ve katkı, Osmanlı döneminde ise zirveye çıkmıştır. Osmanlı medreseleri başta olmak üzere Kürtler; şehzade hocalığı, vezirlik, şeyhülislamlık, kadılık gibi birçok üst görevde bulunmuştur. Bunun sonucu olarak da Arapça, Farsça, Kürtçe, Osmanlıca birçok eser telif ederek Osmanlı kültür ve uygarlığının gelişimine katkı sunmuştur. Bugün bu katkı ve onların bıraktığı miras görmezden gelinse de yazma eser kütüphaneleri, bu katkıyı ve mirası gözler önüne seren çok sayıda eseri barındırmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinde künyelerinde Kürtlüklerine açık vurgu yapan, yani "Kürdi" künyesi kullanan müellifler konu edinilmiş ve bunların kütüphanelerde bulunan eserleri tanıtılmaya çalışılmıştır. Kürt oldukları herkes tarafından bilinen; ancak künyelerinde "Kürdi" bulunmayan müellifler ise çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yazma eser kütüphaneleri, Kürt müellifler, Kürtçe elyazmalar, Kürdi, Eserler.

Nivîskarên bi Nasnameya “Kurdî” û Berhemên Wan di hin Pirtûkxaneyên Destxetên Tirkîyeyê da

Kurte

Kurd ku yek ji neteweyên kevnar ên Rojhilata Navîn e, di dîrokê da bûne hêmanên damezrîner ên gelek dewletan. Bi giştî pêşketina şariştaniyê da û bi taybetî jî pêşketina şariştaniya îslamî da gelek ked û tevkarîyên wan hene. Ev tevkarî carna bi xizmeta fermanîdar û dewletmendên mezin ên wek Caban el-Kurdî, Ebu Muslimê Xorasanî, Baz b. Doştik, Deysem b. Îbrahîm el-Kurdî, Selaheddîne Eyyûbî, Kerîmxan Zend ve hatî kirin û carna jî bi zanîna rewşenbîrên mezin ên wek el-Cezerî, Îbnî Xelîkan, Îbnî Esîr pêk hatiye. Bi hatina tirkan ya Anatoliyê ra kurdan bi tirkan ra tevkarî kirîye û îslamîbûna van axan û pêşketina şariştaniya îslamî ya li wir da rolek girîng lîştine. Ev têkilî û tevkarî di serdema Osmanîyan de gihîştîye lûtkeyê. Kurd, bi taybetî di medreseyan osmanîyan da wezîfeya muderrîsi karê wan ê sereke be jî wan mîna xocetîya şehzadeyan, wezîrî, şexulîslamî û qadîtiyê gelek meqamên bilind bi deşt xîştine. Di encama vê yekê da, bi nivîsandina gelek berhemên bi erebî, farisî, Kurdî û osmanî, beşdarî pêşketina çand û şariştaniya Osmanî bûne. Herçiqas ev alîkarî û mîrateya ku wan hiştîye, îro neyê dîtin jî pirtûkxaneyên deştîvîsan da gelek berhemên ku vê tevkarî û mîrateyê eşkere dikin hene. Di vê lêkolînê da nivîskarên ku kurdbûna wan di kunyeyên wan da eşkere ye û li pirtûkxaneyên deştîvîsan ên li Tirkîyeyê da bi kunya “Kurdî” hatine qeydkirin, tên nîqaşkirin û hewl tê dayîn ku berhemên wan ên li pirtûkxaneyan bînanasandin. Kesên ku kurdbûna wan jî aliyê her kesî ve tê zanîn, lê belê nivîskarên ku di kunyeyên wan da “Kurdî” tune, di lêkolînê da cih negirtîye.

Peyvên Sereke: Pirtûkxaneyên deştîxet, Nivîskarên kurd, Deştîvîsên Kurdî, Kurdî, Berhem.

Authors with “Kurdî” tags and Their Works in some Manuscript Libraries in Turkey

Abstract

The Kurds, an ancient nation of the Middle East, have contributed greatly to civilization in general and Islamic civilization in particular, as they have been the founding element of many states throughout history. This contribution is sometimes made by Caban al-Kurdî, Ebu Muslim Khorasanî, Bad b. Doştik, Deysem b. Îbrahîm al-Kurdî, Salahaddîn al-Eyyubi, Kerim Khan Zend served with the services of great commanders and statesmen, sometimes it was with the sciences of great intellectuals such as al-Jazarî, Ibn Khalikan and Ibn Esîr. As the Turks arrived in Anatolia the Kurds, together with the Turks, made very serious contributions to the Islamization of these lands and the development of the Islamic civilization there. This interaction and contribution reached its peak during the Ottoman period. Kurds, especially Ottoman madrasas; He held many high positions such as prince’s teacher, vizier, sheikh al-Islam and qadi. As a result of this, he contributed to the development of Ottoman culture and civilization by copyrighting many works in Arabic, Persian, Kurdish and Ottoman. Although this contribution and the legacy they left are ignored today, manuscript libraries contain many works that reveal this contribution and heritage. In this study, the authors who use the “Kurdish” tag in their tags in the manuscript libraries in Turkey are discussed and their works in the libraries are tried to be introduced. It is known by everyone that they are Kurds; however, authors who do not have “Kurdish” in their tags were not included in the study.

Keywords: Manuscript libraries, Kurdish authors, Kurdish manuscripts, Kurdish, Works.

Giriş

1260 yılında Moğolların Eyyûbî hanedanlığına son vermesiyle Kürtlerin yaşadıkları coğrafyada güçlü bir devlet kurmalarının imkânı ortadan kalkmış olsa da bu durum, onların bilim, sanat, edebiyat üretmelerini engelleyememiş, yaşadıkları coğrafyada kurdukları medreselerle yüzlerce yıl büyük âlim ve sanatkârlar yetiştirerek İslam kültür ve uygarlığına büyük katkılar sunmuştur. Ancak bu katkıları, onların devletleşme süreçlerinden önce başlamıştır. Nitekim İslam'ın ilk yıllarında, diğer bir deyişle Hz. Muhammet'in hayatta olduğu bir dönemde İslam'a geçen Câbân el-Kürdî ile oğlu Meymûn el-Kürdî, Resûlullah'tan hadis rivayet ettikleri gibi güvenilir râviler arasında da yer almıştır (Akbaş, 2019: 116). Peygamberin vefatından sonra kitleler halinde Müslüman olan Kürtlerin Emevîler döneminde faaliyetleri hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Abbasîlerin Emevîlere karşı giriştikleri iktidar mücadelesinde bir Kürt olan Ebu Müslim, bu mücadelenin başarıya ulaşmasında kilit bir rol üstlenmiştir. Ebu Müslim dışında Abbasî iktidarının yayılıp gelişmesi için hizmet eden Deysem b. İbrâhim, Emir İsa, Emîr Hasanveyh b. Hüseyin gibi önemli komutanlar yetişmiştir.

İslam'ın bilim ve sanatta zirve olduğu bu dönemde ilk Kürt medresesi 950 yılında Hamedan'da açılmış ve bu medresede Baba Tâhir-i Üryân gibi büyük bir şair ve mutasavvıf yetişmiştir (Tenik, 2015: 21). Kürt coğrafyasının diğer merkezlerinde de açılan medreseler, tarih, tıp, musiki, belagat, felsefe, hadis, gramer gibi alanlarda Ebu Abdullah el-Mukrî, Abdussamed Babek, Macid el-Kürdî, Seyyidet b. Musa b. Osman b. İsa b. Dırbas el-Mârânî el-Hekarî, İbnü'l Ezrak, İbn Şeddâdî, İbn Kuteybe, Bassamî Kürdî, Şemseddîn Şehrezûrî, Amidî, Ebu'l-Fida, İbn Athir, İbn Salah el-Kürdî, Siraceddîn Urmevî, Mübarek el-Mustevfî, Ahmed Eşnehî, İbnü'l-Esîr, Musa Kemaleddîn, Tacüddîn Kürdî, Fahreddîn Ahlatî, Ali Harîrî gibi birçok şahsiyetin yetişmesini sağlamış ve bu şahsiyetler, İslam kültür ve uygarlığının gelişmesinde önemli görevler üstlenmiştir. 1091-1179 yılları arasında yaşamış ilk Kürt kadın hadis bilgini ve hattat Fahrü'l-Nisa'yı da anmadan geçmek olmaz. Ayrıca bu dönemde Tâcü'l-Ârifîn Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî, Urmiyeli Hüseyin b. Ali b. Yezdânyâr, Abdülkâdir Geylânî gibi önemli Kürt mutasavvıflar da yaşamıştır.

Abbasî merkezi otoritesinin zayıflamasıyla Kürtlerin kurduğu devletler, Kürt kültür ve uygarlığının gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkılar sağladıkları gibi İslam ilimlerinin gelişimine büyük katkılar sunan şahsiyetlerin yetişmesine de vesile olmuştur. Mervânîler döneminde bir kültür ve uygarlık merkezine dönüşen Diyarbakır/Amid, Bidlis, Cizre gibi merkezlerde çok sayıda âlim yetişmiştir. Özellikle Diyarbakır, bu devirde bilim ve sanat merkezi haline gelmiştir. Abdullah el-Kâzerûnî, Ebû Ali Hasan b. Ali el-Âmidî, İbn Sevdâvî, Ebû Abdullah el-Baradânî, Ebü'l-Hasan el-Mağribî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Seleme, İbnü'ş-Şihne, İbnü'l-Masîr, Ubeydullah b. Ferrâ, Ebû Nasr el-Menâzî, Ebü'l-Ganâim, İbnü't-Tarîf, Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, İbn Nübâte el-Hatîb, Ebü'l-Hasan b. Gâzî gibi birçok şahsiyet felsefe, edebiyat, hitabet ve dinî ilimlerde şöhret bulmuştur (Tufantoz, 2004: 29/232).

Abbasîlerin zayıflamasından istifade ederek kurulan Kürt devletlerinden biri de Şeddâdîlerdir. Ermenistan, Arran ve Azerbaycan'ın bir kısmında hüküm süren bu devlet, Selçukluların bölgeyi ele geçirinceye kadar hüküm sürdükleri topraklarda güçlü bir uygarlık kurmayı başarmışlardır.

Hâkimiyetleri altında bulunan Dvin, Gence, Kars, Ani gibi yerleşim yerlerini Orta Çağ'ın kültür merkezlerinden uzak olmasına rağmen bir sanat ve kültür merkezine dönüştürmeyi başarmışlardır. Gence Kütüphanesi'nin dönemin en meşhur ve zengin kütüphanelerinden biri olması, Şeddadilerin kültür ve sanata verdikleri önemin bir göstergesidir. Nitekim Selçuklulara bağlı olarak Şeddadî devletine elli dört yıl hükmeden Menûçîhr; saray, hamam, cami, kervansaray ve bîmâristan gibi yapılar yaparak şehri imar etmiştir (Öğün Bezer, 2010: 38/410). Nevzat Keleş'in aktardığına göre Şeddadîler zamanında inşa edilen ve hankâh adı verilen eğitim kurumlarında dini ilimlerin yanında tıp, astronomi, edebiyat gibi ilimler de öğretilmiş. Özellikle bu dönemde Hovhannes Sarkavag'ın Ani'deki okulunda da dini ilimler, felsefe, müzik, gramer, matematik ve kozmografya dersleri okutulmuştur. Bu eğitim kurumlarında ve devletin himayesinde sadece Kürtler değil, diğer milletler de kendilerine yer bulmuşlardır. II. Ali el-Leşkerî'nin sarayında kendine yer bulan Katrân-ı Tebrîzî, hükümdara kasideler sunmuştur. Onun dışında Esedi Tûsi ile Emir Unsurû'l-Mevali Keykavûs b. İskender gibi şairler de Şeddadîlerin himayesine girmiş ve onların iltifatlarına nail olmuştur (bkz. Keleş, 2016).

Şeddadilerin hâkim olduğu Gence, Dvin ve Ani gibi önemli şehirler, önemli âlimlerin yetiştiği yerler olmuştur. Bu dönemde Kadı Tahir el-Cenzî, Ebu'l-Fadl Şa'bân b. Alî b. Muhammed el-Berdâî ve Ebu'l-Kasım Alî b. Abdurrahman b. Uleyke en-Nişabûrî gibi şahsiyetler, dinî ilimler ve belagatla ilgili dersler vererek Gence'de bilim ve sanatla uğraşmıştır. Kadı Burhaneddîn Ebu Nasr b. Mes'ud el-Anevî ise Ani'de astronomi, tıp, kelam, tefsir, fıkıh ve hadis gibi alanlarda ders vermiştir. Ayrıca Ebû'l-Fadl Hazadaz b. Asım b. Bekran en-Neşvi, Ebû Tahir es-Silefi ve Ebû Nasr İbn Makûla da Şeddadilerin döneminde yetişmiş önemli şahsiyetlerdir (bkz. Keleş, 2016).

Eyyûbîler döneminde ise Kürtler hem kılıçları ile hem de yetiştirdikleri sayısız âlim ve edip ile İslam uygarlığına büyük katkılar sunmuştur. Kürtler için altın bir çağ olan bu dönemde Kürt hâkimiyeti Mısır'dan Yemen'e, Suriye'den Irak'a, Kürdistan'da tamamına yayılmıştır. Hâkim oldukları topraklarda sayısız medrese açmış, âlimleri himaye ederek ilmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kurdukları medreselere vakıflar tahsis ederek bu kurumların eğitim ve öğretimi sorunsuz bir şekilde yürütmelerini sağlamıştır. Sadece Selâhaddîn zamanında Dımaşk'ta kırk, Halep ve Kahire'de ise kurulmuş olan on beşten fazla medresenin varlığı, onun ilme verdiği önemin bir göstergesidir. Eyyûbîler, temel bilimlerin yanında doğa bilimlerine de önem vermiştir. Reîsülettıbbâ Mühezzebüddîn ed-Dahvâr, İslâm toplumunda tıp eğitimi veren ilk medreseyi kurmuştur. Ayrıca Dımaşk'taki Nüreddîn Mahmûd Zengî Hastahanesi'nde bilinen ilk klinik açılmıştır. İbn Cübeyr, Dımaşk'ta iki bimarîstanın varlığından haber vererek Müslümanların bunlarla iftihar ettiğini aktarır (Şeşen, 1995: 12/26-27).

Eyyûbî sultanları; ilime, edebiyata ve sanata önem vermiştir. Bu önemin bir sonucu olarak şair olan Behram Şah ve Böri ile el-Melikü'l-Muazzam, el-Melikü'l-Mansûr ve Ebû'l-Fidâ gibi âlimler yetişmiştir. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Kutbüddîn en-Nişabûrî, İmâdüddîn el-İsfahânî, Alâeddîn el-Kâsânî, Şehâbeddîn es-Sühreverdî, Abdüllatif el-Bağdâdî, Ebû'l-Yümn el-Kindî ve İbnü'l-Baytâr gibi âlimler de bu dönemde yetişmiştir. Ayrıca hadis alanında Ebû Tâhir es-Silefi, İbn Asâkir, Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, Hâfız Abdülganî ve Münzirî; fıkıh alanında İbn Ebû Asrûn, el-Melikü'l-Muazzam, Alâeddîn el-Kâsânî, İbn Kudâme el-Makdisî, Bahâeddîn İbn Şeddâd ve İzzeddîn

İbn Abdüsselâm gibi önemli âlimler yetişmiştir. Eyyûbîlerde âlimler, Şâfiî mezhebinden olma zorunluluğu olmasına rağmen el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddîn Îsâ, mensubu olduğu Hanefî mezhebine göre bir fıkıh eseri yazmıştır. Eyyûbîler mekatronik alanında iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan Kürtlerin Da Vinci'si kabul edilen ve mekatronik ilminin kurucusu olarak görülen İsmail b. Rezzâz el-Cezerî'nin "*el-Câmi' beyne'l-'ilm ve'l-'ameli'n-nâfi' fi sinâ'ati'l-hiyel'*", bu alanda kaleme alınmış en önemli eserdir. Defalarca basılan eserin üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Diğeri ise İbnü's-Sââtî'nin çalışmalarından yararlanarak telif ettiği "*Kitâbü 'İlmi's-sâ'at ve'l-'ameli bihâ'*" eseridir (Şeşen, 1995: 12/26-27). Yukarıda adlarını verdiğimiz Eyyûbî dönemi şahsiyetlerden İbnü'l-Esir, Sühreverdi, Ebü'l-Fidâ, Bahâeddîn ibn Şeddâd, Abdulmelik b. İsa b. Dırbas el-Hekarî, Ziyauddîn İsa b. Muhammed b. İsa el-Hekarî, Şeyhü'l-İslam Ali b. Ahmed b. Yusuf el-Hekarî İslam âlemine nam salmış Kürt şahsiyetlerden birkaçıdır. Adlarını veremediğimiz daha onlarca âlim, sanatkâr, şair, Eyyûbîler döneminde yaşamıştır.

Eyyûbîlerle aynı dönemde Anadolu'nun orta ve batı bölgesine hükmeden Rûm Selçukluları döneminde de çok sayıda Kürt şahsiyet yetişmiştir. Mevlana'nın mesnevisini yazmasına vesile olan ve onun halifelerinden olan Hüsameddîn Çelebi Konya'da yaşayan bir Kürt'tür. Nitekim Yazıcızade Ali, Selçuk-name'sinde Selçuklu sarayında yüksek rütbelerde yer alan ve İzzeddîn Kılıçarslan'a hizmet eden Şemseddîn Kürd Beg ve Mende Beg gibi önemli Kürt devlet adamlarından bahsederek (Bakır, 2008: 176) Kürtlerin yönetim kademesinde de aktif görevde bulunduğunu gösterir. Şikârî ise İç ve Batı Anadolu'da kurulan birçok beyliğin kurucusunun Kürt olduğunu aktarır. Ona göre Sivas hâkimi Hacı Bahadır bir Kürt olup oğulları Menteşe ve Eşref kendi adları ile anılan beylikler kurmuştur. Onun torunlarından Hoca Ali ve İbn Kürd gibi şahsiyetleri de eserinde anan Şikârî, Kürtlerin Türklerle ve gayr-i Müslimlerle mücadelelerinden uzun uzun bahseder (bkz. Şikârî, 2015).

Moğol İstilası'nın yarattığı tahribatla sosyal ve siyasal anlamda büyük bir yıkım yaşayan Kürtler, sahip oldukları köklü medeniyetin bir sonucu olarak yaşadıkları coğrafyada kısa süre içinde güçlü bir irade ortaya koymayı başarmış, köklü geleneği takip ederek ilim ve sanat üretmeye devam etmiştir. Ancak 13. yüzyıldan başlanarak günümüze dek siyasal anlamda bağımsız bir devlet olgusundan yoksun yaşayan bu kadim millet, önceleri Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyeti altında beylikler halinde yaşamış, sonraları da Osmanlı ve Sefavilerin hâkimiyet mücadelesinin bir objesi haline gelmiştir. Bu durum, travmatik sonuçlar doğurmuş olsa da Kürtlerin beylik merkezleri olan Van, Hakkâri, Diyarbakır, Cizre, Musul, Erbil, Süleymaniye, Urmiye, Bazid, Mardin, Siirt başta olmak üzere Kürt medreselerinin faal olduğu hemen hemen her yerde güçlü bir bilim ve sanat merkezi olmuştur. Kürtlerin İdris-i Bidlisî'nin çabalarıyla Osmanlıyla kurduğu ittifak ve Çaldıran Savaşı sonrası imzaladığı 1515 Amasya Anlaşması ile daha önceki tarihlerde başlayan Osmanlı başkentine ve büyük kültür merkezlerine yöneliş, bu ittifaktan sonra hız kazanmıştır. Osmanlı devletinin bir ulus devlet olmayıp bünyesinde birçok milleti barındırması ve bu milletleri olduğu gibi kabul etmesinin bir sonucu olarak İstanbul başta olmak üzere Bursa, Edirne, Konya, Amasya, Manisa, Kütahya gibi Osmanlı'nın bilim ve kültür merkezlerine Kürt uleması akın etmiştir.

Osmanlı Devletinde Kürt uleması, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde ve dönem-

lerinde farklı roller üstlenmiştir. Kürt uleması genellikle yerel yönetimde ve Osmanlı Devleti'nin idari yapısında önemli bir rol oynamıştır. Bu rol, Osmanlıların ilk dönemlerine kadar gider. Hatta Osmanlı sahası dışında da devlet yönetimi ve eğitimde aktif görevler üstlendiği görülür. Nitekim Âşık Paşazâde (2003), 14. yüzyılda Osmanlı sarayında önemli görevlerde bulunan ulema ve devlet adamı olan Taceddîn Kürdî'den ve Akkoyunlu Uzun Hasan'ın baba kabul ettiği Çemişkezek beyi Kürt Şeyh Hasan'dan bahseder. Yine bu dönemde yaşamış ve fıkıh alanında oldukça meşhur olan Fetâvâ el-Bezzâziyye" adlı eserin sahibi ve İbnü'l Bezzâzî künyesiyle meşhur Hafızuddîn Muhammed b. Muhammed el-Kürdî de Osmanlı uleması içinde yer almaktadır.

Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı-Kürt ilişkisi Amasya Anlaşması sonrası büyük bir ivme kazanır. Osmanlıya bağlı federal bir yapı olarak varlıklarını sürdüren Kürt beylikleri, hâkim oldukları topraklardaki medrese geleneğini destekleyerek büyük âlimlerin yetişmesini sağlarken Osmanlı'nın güçlü patronajı bu âlimlerin yüzünü başkente ve büyük şehirlere yönlendirmesini sağlamıştır. Özellikle 16. yüzyılda, Kürt uleması Osmanlı devletinin idari yapısında önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı devletinin eyaletleri, sancakları ve kazaları gibi idari birimlerinde görev yapan Kürt uleması, yerel halk arasında saygınlık kazanmış ve Osmanlı yönetimi ile yerel yönetim arasında köprü vazifesi görmüştür. Bu da Osmanlı idaresinde ve eğitim sisteminde Kürt ulemasının rolünün önem kazanmasına vesile olmuş ve bu rol, Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam etmiştir. Günümüz Türkiye'sinde de Kürtler, eğitimden siyasete, bilimden sanata, mimariden zanaata hemen hemen her alanda varlık göstermede ve bu alanlarda çok büyük isimler yetiştirmektedir.

Kürt-Osmanlı ilişkilerinin resmi boyutta ilerlemesi, Osmanlı'nın imparatorluk seviyesine ulaşması, başkent İstanbul'un Kürt uleması, şairleri ve aydınları için bir cazibe merkezine dönüştürmüştür. Kürt coğrafyasında 16. yüzyıldan önce başlayan Kürtçe edebiyat, bu yüzyıldan sonra da ivme kazanmış; Alî Harîrî, Mîr Ya'kûbê Zirkî, Melâyê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Mîr İmadeddîne Hakkârî, Şêx Şemseddîne Qutbê Exlatî, Remezânê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Axaokê Bêdarî, Mela Remezânê Ebbasî, Eliyê Teremaxî, Melâyê Batêyî, Selîmê Silêman, Harisê Bedlîsî, Mela Mansûre Girgâşî, Seyfiyê Şûşî, İsmâîlê Bazidî gibi onlarca şair, şiirlerini ve eserlerini 19. yüzyılın sonuna dek klasik zevki esas alarak kaleme almıştır. 16. yüzyıldan sonra yetişen *İdris-i Bidlisî*, *Şükrü-i Bidlisî*, *Muhyiddîn Muhammed el-Karabâğî*, *Muzaffer Haskefi*, *Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefi ed-Dımaşkî*, *Ebu Su'ûd Efendi*, *Şeyhülislâm Hoca Saadeddînzâde Şerif Mehmed Çelebi*, *Mevlânâ Ali el-Gürânî*, *Zeynelâbidîn el-Gürânî*, *es-Seyyid Abdullah el-Cezerî*, *Mevlânâ Ahmed el-Kürdî el-Mücellâ/Müncel*, *Şeyhülislâm Hoca Saadeddîn Efendizâde Mehmed Es'ad Efendi*, *Şair Tâlib*, *Nâbî*, *Nef'î*, *Vanî Mehmet Efendi*, *İbn Hâc el-Ceyşânî el-Kürdî*, *Muhammed Mollâzâde el-Kürdî*, *Abdullah Dumlecîzâde el-Kürdî*, *Molla Çelebi Muhammed el-Kürdî*, *Kürd Abdürrahman Efendi*, *son Şeyülislamlardan Haydarîzâde İbrâhîm Efendi* gibi önemli konumlara ve itibara sahip Kürt şahsiyetler, eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alarak Osmanlı bilim ve sanatına önemli katkılardan bulunmuştur. Bunların dışında adları buraya alınmayacak kadar çok Kürt şahsiyet bulunmaktadır. Müfid Yüksel'in "İslam Tarihinde Kürt Uleması ve Günümüze Bakış" başlıklı yazısında Osmanlı döneminde meşhur olan Kürt âlimleri hakkında ayrıntılı bir çalışma yapmış ve onları, şu şekilde vermiştir:

“Şeyhülislâm Hoca Saadeddînzâde Şerif Mehmed Çelebî (vefatı: H.1024, Eyüp'te pederinin yanında defnedilmiştir), Şeyhülislâm Hoca Saadeddîn Efendizâde Mehmed Es'ad Efendî (Vefatı: H.1031, kabri Eyüp'te babasının kabri yanındadır), son şeyhülislâmlardan Haydarîzâde İbrâhîm Efendî (1922'de saltanatın kaldırılmasının ardından Bağdat'a gitmiş olup, 1933'te orada vefat etmiştir) Kürtler içinden yetişmiş şeyhülislâmlardı. Bunlara ilaveten, Muhammed bin Abdürresul El-Berzencî (Vefatı: H.1014, Medine'de medfundur. Bu zâtın sonra 1930'lu yıllara kadar Mekke ve Medine'de Şâfiî müftüleri/kadıları hep Berzencî ailesinden çıkmıştır), Burhaneddîn İbrâhîm El-Gurânî, Bursa Ulu Cami müderrisi Kürdî Mehmed Efendî, Molla Salih El-Kürdî, Mevlana Seyyid Sibgatullah El-Haydarî, Seyyid Abdülkerîm El-Berzencî, Muhammed bin Adem El-Kürdî El-Bâlekî, Kâtip Çelebî'nin hocası / Ayasofya müderrisi Kürt Abdullah Efendî, İmam-ı Sultanî ve Boğaziçi'nde Vâniköy'e adını veren Vâni Mehmed Efendî, Şeyh Muhammed El-Gezîrî, Molla Halîl El-Es'ardî (30'a yakın Arapça ve Kürtçe eserin sahibi ve çağının en büyük İslâm âlimlerinden olup 'allâme' olarak anılırdı. Tefsir, sarf-nahiv ve lügatla ilgili eserlerinin yanısıra Arapça ve Kürtçe kaleme aldığı Nehcu'l-Enâm adlı eseri ile de ünlenmiştir. Tefsiri ve mantıkla ilgili eserleri basılmıştır. Vefatı:H.1257/1841, Türbesi Siirt şehir merkezindedir), Harputlu Allame Kürt Abdurrahman Efendî, Şerhu'l-Velediyye müellifi Abdulvahhâb El-midî, Taha El-Gorânî, Şeyh Hâlid bin Süleyman Eş-Şîrvânî El-Orekî (çağının Taftazânî'si olarak anılmış, zamanının ferîdi ve çok büyük bir kelâm âlimiydi. Aynı zamanda Seyyid Şeyh Sibgatullah El-Arvâsî'nin hulefasındandı. 1293/1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Erzurum cephesinde şehid düşmüştür), El-Mecdu't-Tâlid müellifi İbrâhîm Fasîh El-Haydarî... Bu saydıklarım 19. Yüzyıl sonuna kadar önde gelen Kürt ulemasından bazılarıydı.”¹

Bu listeye alınan Kürt âlimleri, şöhret sahibi kimseler olup daha çok Anadolu coğrafyasında -özellikle de İstanbul'da- yaşayanlardır. Ancak bu coğrafyanın dışında da büyük Kürt âlimleri yaşamıştır. Aslen Erbilli bir ailenin çocuğu olan ve Mekke'ye yerleşen ailesinden dolayı “Mekkî” künyesini alan Muhammed Tahir b. Abdulkadir b. Mahmûd el-Kürdî el-Mekkî (Şimşek, 2016: 861), Medine'de hocalık yapan ve Gürânî ailesine mensup olan Tâhir b. İbrâhîm el-Kürdî, Selhâddîn-i Eyyûbî'nin Mısır'a götürdüğü ve orada kalan Kürtlerden olan Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî İbnü'l-İrâkî ve Soranlı Şeyh Sinan Kürdî, uzun süre Dimeşk camiinde kırâat dersleri veren Zeyn Muhammed veya Zeyn el-Kürdî olarak da bilinen Muhammed b. Ömer, Arabîstan'ın Ahsâ iline yerleşen ve aslen Şehrîzor Kürtlerinden olan Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Âlânî el-Hânehalî el-Beytûşî el-Ahsâî ve abisi Mahmûd el-Beytûşî el-Ahsâî bunlardan birkaçıdır.

Tarihsel süreçte yaşamış olan Kürt müellifleri ve şahsiyetlerinin tamamının ismini vermek bu çalışmanın kapsamı dışında olup bağımsız bir çalışmanın konudur. Hatta daha çok ansiklopedik bir çalışmayla tespiti mümkün bir iştir. Zira sadece Tezkire-i Şu'arâ-yı Amid'de Ali Emiri, Amidli/Diyarbakırlı 211 şaire yer vermişken (bkz. Kadioğlu, 2018) Bitlis İl Kültür Müdürlüğü internet sayfasında Bitlisli 25 âlimin ismi sıralanmıştır. Benzer durum, Hakkâri, Cizre, Van, Erbil, Musul, Mahabad, Mardin gibi Kürtlerin yaşadığı tüm coğrafya için geçerlidir ve Kürtler, bu coğrafyada yüzlerce âlim, idareci, şair ve sanatkâr yetiştirmiştir. Bunu, Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesi kataloglarında da görmek mümkündür. Türkiye'nin en önemli el yazması eser koleksiyonlarından biri ve geniş bir kültürel mirasa sahip olan Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesi, çok sayıda Kürt kökenli müelliflerin eserlerine ev sahipliği yapmaktadır. Kütüphane koleksiyonlarında Kürt kö-

1 <https://www.tybz.org.tr/mufit-yukselden-islam-tarihinde-kurt-ulemasi-ve-gunumuze-bakis-5687h.htm>

kenli müelliflerin yazdığı el yazması eserler arasında tarih, din, şiir, edebiyat, dil, coğrafya, felsefe gibi birçok konuda eserler bulunmaktadır. Ancak bu eserlerin büyük bir kısmı Arapça, Farsça ve Türkçe olup Kürtçe yazılmış eserler oldukça sınırlıdır. Kürtçe olan eserlerin büyük bir kısmı ise "Asyo-afrotik Diller, Sami Dilleri, Farsça" gibi dillere ait gösterilmiş, çok azında eserlerin dili Kürtçe olarak gösterilmiştir. Bu durum, Kürtçe yazılmış eserlerin tam olarak tespitini zorlaştırmaktadır.

Bu çalışmada çeşitli dönemlerde yaşamış Kürdî künyeli âlimlerin Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan eserleri ile eserlerin künyeleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacak, eserleri tanıtılacak ve varsa hayatları hakkında bilgi verilecektir. Çalışmaya dair veriler, "yazmalar.gov.tr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu ve Milli Kütüphane Yazma Eserler Kataloğu" taranarak elde edilmiştir. Çalışma, sadece "Kürdî" künyeli müelliflerle ve kütüphane kayıtlarıyla sınırlı tutulduğundan Kürt olduğu bilinen Vâni Mehmed Efendi, Nef'î, Nâbî, İdris-i Bidlisî, Şükrî-yi Bidlisî gibi diğer şair, âlim ve müellifler, çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Kürdî Künyeli Müellifler ve Eserleri

1. 12 ve 13. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

12. yüzyıl, Kürtler devletlerin yıkılıp yerini Selçuklu atabeglerinin aldığı bir dönemdir. Kürt beyleri, bu dönemde bu atabeglere bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşse de yüzyılın sonuna doğru kurulan Eyyübî devleti, atabeglerin varlığına son vererek Kürdistan'da siyasi birliği sağlamayı başarmış ve Selçuklu saldırılarını püskürterek geniş bir alanda hâkimiyetlerini kurmuştur. Eyyübîler, ilim ve sanata büyük bir önem vererek yukarıda da belirtildiği üzere çok sayıda edip, âlim ve sanatkârın yetişmesini sağlamıştır. Bunların Kürtlüğü konusunda kesin bir şey söylemek pek mümkün olmasa da Kürdistan'da yaşamış ve İslam âleminin düşünce iklimine damgasını vurmuş *Aynü'l Kudat Hemedânî (1098-1131)*, *Şeyhü'l İsrak Şihabeddîn Sühreverdî (1156-1191)*, *Fahrüddîn el-Mardinî (1118-1198)*, *Seyfüddîn Amidî (1156-1233)*, *Kemâleddîn Mûsâ b. Yûnus (1156-1211)*, *İsmail İbrâhîm Mardinî (1149-1232)* gibi Kürtlükleri su götürmez filozoflar yetişmiştir. Bu şahsiyetlerin dışında Ziyaeddîn Hakkârî, Fahrü'l-Nisâ, Mecid el-Kürdî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Mübarek Muştavî, Ahmed Şerefeddîn, Fahreddîn Ahlatî, Ebu'l-Fidâ, Siraceddîn Urmevî İbn Hâcib, Cakir el-Kürdî, Zahid Gilânî, İbrâhîm Ahlatî Ahmet el-Eşnehî gibi önemli âlimler de bu yüzyılda yaşamıştır. Mevlânâ'nın müritlerinden olan ve onun *Mesnevi* adlı meşhur eserini yazmasına vesile olan Urmiye Kürtlerinden Hüsameddîn Çelebi, Eyyübîlerin önemli devlet adamlarından Emir İzzuddîn Mûsek el-Hakkârî de bu dönemde yaşamıştır. Ayrıca Selçuklulara hizmet eden Şemseddîn Kürd Beg, Mende Beg ile Batı ve Orta Anadolu'da kurulan Germiyan, Eşref, Eretna ve Menteşeoğulları Beylikleri'nin Kürtlüğü de dönemin kaynaklarında geçmek ve bu beyliklerin kurucuları olan Eşref, Ali Şer, Menteşe, Hacı Bahadır Şikârî tarafından Kürt olduğu aktarılmaktadır (Bkz. Şikârî, 2005). Türkiye Yazma Eserler Kütüphanelerinde bu döneme ait "Kürdî" künyeli sadece *İbrâhîm el-Kürdî* ve *Muhammed b. Muhammed b. Abdüsettar el-Amedi el-Kürdî*'nin eserleri bulunmaktadır.

1.1. Muhammed b. Muhammed b. Abdüsettar el-Amidî el-Kürdî

Diyarbakırlıdır ve babasının adı Muhammed, dedesinin ise Abdüsettar'dır. Zetinoğlu İlçe Halk

Kütüphanesinde bulunan eserinin nüshasında "Kürdî" nisbesi yerine ona "el-Kardari" künyesi nispet edilir. Bu ifadenin "Kürdî" ifadesinin yanlış okunmasından ya da bilerek çarpıtılmasından kaynaklı olabileceği, ihtimalden uzak değildir. Yine bu kütüphanedeki kayıta onun 642/1244-45 yılında öldüğü notu bulunmaktadır. Bu da müellifin 12. asrın son yarısıyla 13. asrın ilk yarısında yaşadığını göstermektedir. Künyesindeki bu bilgilerin dışında hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. İyi bir eğitim aldığı ve çağının ilimlerine vakıf olduğu, iyi derecede de Arapça bildiği yazdığı bilinen tek eseri olan "*Menakibü'l-İmamü'l-Azam*"dan anlaşılmaktadır.

1.1.1. Menakibü'l-İmamü'l-Azam

İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin hayatı etrafında oluşan menkıbeleri ele alan Arapça bir eserdir. Araştırılan kütüphanelerde eserin iki nüshasına ulaşılmıştır. Her iki nüsha da Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi Zeytinoğlu Koleksiyonunda yer almaktadır. 43 Ze 486/6'da bulunan nüsha, bir eserin 23-31a varakları arasında yer almaktadır. 43 Ze 53/2'de bulunan nüsha ise daha hacimli olup bir eserin 157b-263a varakları arasındadır. Bu bilgiler dışında katalogda başka bir bilgi bulunmamaktadır.

1.2. İbrâhîm el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Eserinin istinsah tarihinden hareketle onun 12. yüzyıldan önce veya bu yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Bilinen tek eseri "*Tahrîrû'l-Kürdî*"dir.

1.2.1. Tahrîrû'l-Kürdî

Tasavvufa dair Arapça kaleme alınmış bir eserdir. Bilinen tek nüshası, Bursa İnebey Kütüphanesi Orhan koleksiyonu 692/11'de kayıtlıdır. Bir eserin 126b-127b varakları arasında olup 12. yüzyılda istinsah edildiğine dair kütüphane kataloğunda kayıt vardır. Nesih hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 150x82 mm; yazı alanı, 204x136 mm'dir. Sayfa satır sayısı 19'dur. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir.

14. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

Moğol istilasının yarattığı kaos ve Eyyübî devletinin tarihe karışması sonrasında bu yüzyılda beli bir otoriteden bahsetmek pek de mümkün değildir. Bir önceki yüzyılda baş gösteren Moğol İstilas, Kürdişan'daki sosyal ve siyasal yapıya büyük bir zarar verdiği gibi Kürt ulemasının bölgeyi terk edip güvenli bölgelere çekilmesine neden olmuştur. Bu yüzyılda da Moğolların bölge üzerindeki hâkimiyeti devam etmiştir. Yüzyılın sonunda Moğol hâkimiyetinin zayıflaması ve imparatorluğun çökmesi ile bölge Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin eline geçmiştir. Kürtler, devlet gibi kurumsal bir yapıdan mahrum bir şekilde bu iki devletin hâkimiyeti altında geleneksel düzenlerini muhafaza ederek yaşamışsa da Akkoyunluların yönetimi altında oldukça zor bir dönem geçirmiştir. Bazen bu devletlerle işbirliği yapan Kürt beyleri, bazen de onlarla şiddetli çatışmalara girmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Kürdişan bir ilim ve irfan yurdu olma özelliğini sürdürmüş ve çok sayıda ilim erbabı yetiştirebilmiştir. Zira bu dönemde Kürt beylerinin meclisinde herhangi bir aşirete mensup olmayan âlim, zanaatkar, sanatkar ve din adamlarından

oluşan bir seçkinler grubu bulunmaktaydı (Ülke, 2014: 10). Bu kimseler de mirin adına Kürdistan'da ilim ve sanatın gelişmesine katkı sunmaktaydı. *Zeynüddîn Irakî, Tacüddîn Kürdî, Şeyh Tahirê Kürdî, Çemişkezek beyi Şeyh Kürt Hasan* bunlardan birkaçıdır. Türkiye kütüphanelerinde bu dönemde yaşamış üç müellifin eserleri bulunmaktadır.

2.1. Reşidüddîn İsmâ'il b. Mahmûd el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Kütüphane kaydında onun 775/1373'ten sonra vefat ettiğine bakılırsa 14. yüzyılda yaşamış, ilim ve irfan sahibi önemli Kürt şahsiyetlerdendir. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla asıl ismi Reşidüddîn İsmail'dir. Babasının adı ise Mahmûd'dur. Eserinden hareketle iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. "*Zâdü'l-Abidîn fi Şerhi'l-Erbâ'in*" adlı bir eseri bulunmaktadır.

2.1.1. Zâdü'l-Abidîn fi Şerhi'l-Erbâ'in

Hadis ilmine dair olan bu eser, Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu numara 01 Hk 573/2'de yer almaktadır. Bir eserin, 30b-65a varakları arasında yer almakta olup yerli kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Kâğıt ebadı, 180x140 mm olup yazı alanı 125x100 mm'dir ve her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Kahverengi, nokta şemseli, kurt yenikli harap bir cilt içindedir. Söz başları kırmızı ile belirlenmiştir. 51b'den sonraki yaprakları okunamayacak ölçüde kemirilmiştir. Sonu da noksandır. Eser, kaynaklarda "*Sirâcü'l-âbidin*" olarak gösterilmektedir.

2.2. Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Abdullâh b. Ömer el-Kürdî el-Gürânî

Yusuf b. Abdullah, her ne kadar el-Kürdî ya da el-Gürânî künyesi ile tanınmış olsa da tam adı, Yûsuf b. Abdullah b. Ömer b. Ali b. Hızır'dır. *Esmâ'ü'l-müellifin*'de adı "*Yûsuf b. Abdülkerim b. Ömer b. Ali b. Hızır*" şeklinde geçmektedir. Lakabı, *Cemâlüddîn* olup künyesi ise *Ebü'l-Mehâsin*'dir. Şafî mezhebinden olduğundan kendisine atfen "eş-Şafî", Güran Kürtlerinden olduğundan "el-Gürânî", Kürt olması hasebiyle de "el-Kürdî" künyesine de sahiptir. Ancak onun Mısır'da mukim olmasından dolayı ona "el-Mısırî" ve dönemin büyük mutasavvıflarından bir olarak kabul edilmesinden dolayı da "es-Sûfî" nisbeleriyle de kaynaklarda yer almaktadır. Onun nisbesi kaynaklarda genel olarak Mısırlı olmamasından ve oraya yabancı olmasından dolayı el-Acemî ile Güranlı olması hasebiyle el-Gürânî olarak geçmektedir. Bu anlamda kaynakların künyeleri takdim ve tehir ettikleri söylenebilir. Hayatı hakkında fazla bir bilgi olmayan el-Gürânî'nin doğum yeri ve tarihi de bilinmemektedir. Nereden ve kimlerden eğitim aldığı da bilinmemekte olup Mısır'a sonradan gitmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Yusuf el-Gürânî, Cemâziye'l-evvel 768/1367 pazar günü ölmüştür. Cenazesi, şeyhi olduğu Kahire'deki dergâhına defnedilmiştir (Akdoğan, 2022: 156). Kütüphanelerde tespit edilebilen yedi eseri vardır.

2.2.1. Beyânu Esrâri't-Tâlibîn

Arapça olarak kaleme alınmış tasavvufa dair bir eserdir. Eser, Yusuf el-Gürânî'nin tasavvufa dair görüşlerini, onun tasavvufî yaşamı hakkında birinci elden bilgi sunmaktadır. Diğer eserlerine kıyasla daha hacimli ve detaylı olup bir giriş, yirmi dört fasıl ve bir hatimeden müteşekkil olan bu

eser, tasavvufun esaslarını konu edinmektedir. Yusuf el-Gürânî, önce ayet, hadis, selefin görüş ve düşüncelerinden yararlanmış, daha sonra da kendi görüşleri ışığında konuyu izah etmiştir (Akdoğan, 2022: 157). Eserin bilinen on dört nüshası vardır.

Bu nüshalardan ilki, Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi numara 06 Hk 678/6'da yer almaktadır. 1087/1675 yılında Mehmed b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. Bir eserin 34b-59a varakları arasında olup üç ay filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 260x150 mm; yazı alanı ise 205x75 mm'dir ve her sayfada 27 satır vardır. Şalbek şemseli, miklebli ve şirazeli kahverengi deri bir cilt içindedir. Kenarlar açıklamalı, başlıklar ve keşideleri kırmızıyla belirlenmiştir. 59b-60a arasında "*vel-ebyal ve tafsilü'l-maani*" başlıklı bir makale vardır.

Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmeyen ikinci nüsha, 297.7 İSC yer numarasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin istinsah tarihi, 1179 /1765-66'dır. Nohudi renkte filigranlı kâğıda siyah ve kırmızı mürekkeple yazılmış olan eser, nesih hatla mensur olarak yazılmıştır. 1b-23b varakları arasında yer almakta olup sayfa ebadı, 220x160 mm; yazı alanı ise 160x80 mm'dir ve her sayfada 27 satır bulunmaktadır. Eserde konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olup metnin etrafı kırmızı mürekkeple cetvel çekilip çerçevelenmiştir. Eserin 1a varlığında Muhallefât Mehmed Kutbüddîn Efendi adına bir temellük kaydı ve altında Receb isminde bir mühür ve es-Seyyid Hâfız İbrâhîm adına bir temellük kaydı daha vardır. Eserin şirazesi dağılmış, bazı varaklarında su aldığından sayfalarda lekeler oluşmuş, 1. ve 21. varaklarda yazıya zarar vermeyecek şekilde delik oluşmuş, cildin sırt tarafından gövdeyle arası açılmıştır.

Üçüncü nüsha, 297.7 İSC yer numarasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bir eserin 101a-148b varakları arasında olup nohudi ve krem renkte filigranlı kâğıda nesih hattıyla kırmızı ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 200x140mm; yazı alanı ise 140x70mm'dir ve her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Esere suni şiraze takılmış, bazı varakları kâğıt yapıştırmak suretiyle tamir görmüş, bazı varakların dikişler kopmuş, bazı varakları su almış ve sayfalarda lekeler oluşmuştur. Eserde cümle başları kırmızı mürekkep ile yazılmış olup şerh edilecek metnin üzerine kırmızı mürekkep ile keşide çekilmiştir. Eserin 101a varlığında fevaid vardır. Eser ve müellif ismi kaynaklardan ve kataloglardan taranarak bulunmuştur.

Bir diğer nüsha ise "*Beyânu esrâri't-tâlibîn fi't-tasavvuf*" başlığını taşımakta olup Manisa İl Halk Kütüphanesi Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon numara 45 Ak Ze 1519/1'de yer almaktadır. Bu nüshayı 1341/1921 yılında Ahmed Nureddin b. Mehmed Emin Veysicânî tarafından istinsah edilmiştir. Eser, 23 varaktan oluşmakta olup filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 258x163 mm olup yazı alanı 189x94 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır.

Diğer nüshalar ise "*Beyânu esrâri't-tâlibîn fi't-tasavvuf*" başlığını taşımakta olup Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi Zeytinoğlu Koleksiyonu 43 Ze 638, Milli Kütüphane Eskişehir İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 26 Hk 1056/1, Kaşamonu İl Halk Kütüphanesi 37 Hk 268/1, Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 3486, Manisa İl Halk Kütüphanesi Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon 45 Ak Ze 1491/1, 45 Ak Ze 5905/3 ve 45 Ak Ze 1519/4, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Süleymaniye Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu 34 Sü-Tarlan 79/1, Manisa İl Halk Kü-

tüphanesi 45 Hk 1538, Manisa İl Halk Kütüphanesi Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon 45 Ak Ze 5905/3, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY01610/01 numaralarda kayıtlıdır.

2.2.2. Risaletu Reyhâneti'l-Kulûb fi't-Tevassuli ile'l-Mahbûb

Yusuf b. Abdullah'ın Arapça olarak kaleme aldığı ve tasavvufu konu edindiği küçük bir eserdir. 12 varaktan oluşan bu eserde müellif, *Esrâru't-tâlibîn*'deki yöntemi takip ederek ele aldığı konuyu önce ayet, hadis, selevin görüş ve düşüncelerinden hareketle sonradan da kendi görüşleri ışığında izah etmiştir. Eserin ilk babında Hz. Muhammed'in İhsan, ağlama, niyet ve mâlayânî şeylerden yüz çevirmeye dair dört hadisi bağlamında tövbe eden müridin/salikin amellerinin mahiyeti ele alınmıştır. Eserin diğer bölümlerinde ise tarikat silsilesi, tevbe, zikrin faydaları ve onun sünnetteki önemi, açık ve gizli zikrin kuralları, usulü ve çyaparken Hz. Muhammed'e hakkıyla uymanın önemi ele alınmıştır. Eserin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan ilki, Milli Kütüphane 55 Hk 48/3 numarada kayıtlı olup 1a-20b varakları arasındadır (Akdoğan, 2022: 158).

Eserin bir diğer nüshası ise yine Milli Kütüphane'de olup 06 Mil Yz A 11500/3'te kayıtlıdır. Eser, 48b-59a varakları arasında olup el filigranlı kâğıt nesih kırmısı hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 185x120 mm; yazı alanı ise 110x50 mm olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Bölüm başları kırmızı mürekkeple yazılmış, önemli şeylerin üstü kırmızı çizilidir. Sırtı kahverengi meşin, kurtyenikli, yamalı mukavva cilt içinde bulunmaktadır.

2.2.3. Bedü'l-İntikâş fi Şerhi'l-Kavâfi's-Selâs

Arapça olarak kaleme alınmış dört varaktan oluşan bir eserdir. *Risâletu reyhâneti'l-kulûb fi't-tevassuli ile'l-mahbûb* isimli eserin sonundadır. Abdullah-ı Herevî'nin (ö. 430/1039), 'Kavâfi's-selâs' isimli eseri için yazılmış bir şerhtir. El-Gürânî, bu şerhi talebelerinin Abdullah-ı Herevî'nin 'Kavâfi's-selâs' i anlamaları amacıyla kaleme almıştır. El-Gürânî, bu şerhinde Abdullah-ı Herevî'nin tevhide dair kaleme aldığı bir beyti şerh etmiştir. Gürânî, beyti şerh ederken tevhit hakkında bilgi verip onun kısımlarını izah eder (Akdoğan, 2022: 158). Eserin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri, Milli Kütüphane 55 Hk 48/3 numarada kayıtlı olup 1a-4b varakları arasındadır. Diğeri ise İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY02680/08'de kayıtlıdır. Bir mecmuanın 73a-75b varakları arasındadır. 900/1495 yılında Ali b. Abdullah el-Bursevî tarafından istinsah edilmiştir. Kenarlarında tashih kayıtları ve haşiyeler bulunmaktadır. Bu risaleye (mecmuadaki 8. risale) dair bilgi zahriye sayfasında yer almamaktadır.

2.2.4. Bedü'l-İntigas fi Şerhu'l-Kavafi

Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed el-Herevî'nin "*Menazilü's-sairin*" adlı eserine Yusuf b. Abdullah b. Ömer el-Gürânî'nin yaptığı şerh üzerine Arapça yazdığı haşiyedir. Eserin bilinen tek nüshası, 06 Mil Yz A 11500/4'te kayıtlı olup 59b-61ab varakları arasındadır. 61a ve 61b'de risale hakkında bilgi verilmektedir. Eserin istinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. El filigranlı kâğıda nesih kırmısı hat ile yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 185x120 mm; yazı alanı ise 110x50 mm olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı kahverengi meşin, kurtyenikli, yamalı mukavva

cilt içinde bulunmaktadır.

2.2.5. Şerhu Ta'limü'l-Müte'allim

Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed el-Herevî'nin eserinin Arapça şerhidir. Eserin bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 11504'te kayıtlıdır. Eser, 1120/1708 yılında istinsah edilmiştir. 83+II varakları arasında olup haç filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 220x150 mm; yazı alanı ise 155x85 mm'dir ve her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Bazı sayfa aralarında ve kenarlarında açıklamalar vardır, bazı sayfalar kopmuştur. Zencirekli, meklefli, kahverengi meşin ciltlidir.

2.2.6. Risale fi adabi'l-mürîd

Tasavvufa dair kaleme alınmış Arapça bir eserdir. Bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY03454/05'te kayıtlıdır. Bir eserin 105a-108a varakları arasındadır. Vişne meşin bir cildin içinde olup evrakları kırmızı cetvellidir. Başlıklar kırmızıdır.

2.2.7. Tenbihü'l-Ukul ala Tenzihî's-Sufiyye an İtikadi't-Tecsîm ve'l-Ayniyye ve'l-İttihad ve'l-Hulul

Tasavvufa dair Arapça bir eserdir. Bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler NEKAY02873/05'te kayıtlıdır. Bir mecmuanın 16b-27a varakları arasındadır. İçinde bulunduğu mecmuanın istinsah tarihi, 1289/1872'dir. Eserin adı baş tarafında "الرد المتين عن شيخ محي الدين" şeklinde yazılmıştır. Kırmızı meşin bir cilt içinde olup başlıklar ve söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yapılan nakillerin baş tarafları üstten kırmızı çizgilidir. 27a'da tashih ve mukabele kaydı bulunmaktadır.

2.3. Zeynüddin Ebü'l-Fazl Abdürrahim b. el-Hüseyn b. Abdirrahman b. Ebibekir el-İra-ki el-Kürdî

5 Mayıs 1325 tarihinde Nil Nehri'nin kenarında yer alan Menşetülmihrânî'de dünyaya gelir. Babası Hüseyin, Erbil'e bağlı Râznân/Râzyân beldesinden göç etmiş ve Kahire'ye yerleşmiş bir Kürt'tür. Bu yüzden de kaynaklarda kendisine el-İrâkî nisbesi verilmiştir. Henüz üç yaşındayken babasını kaybeder. Sahip olduğu güçlü hafıza sayesinde henüz sekiz yaşındayken Kur'ân'ı ezberler ve hafız olur. Bazı ilimlerde okutulan temel eserleri ve Şâfiî fikhına ilişkin Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin kaleme aldığı *et-Tenbîh* isimli eserini de ezberler. Devrinin tanınmış âlimlerin rehle-i tedrisinden geçer. Mısır'ın dışında Suriye'de de bulunur ve bu memleketlerin farklı şehirlerinde hadis dersleri okutur ve fetvalar verir. Kahire'de hocalık yaptığı gibi hatiplik de icra eder. 788/1386'dan başlanarak Medine'de üç buçuk yıl kadar kadılık yapmış, bunun yanı sıra Mescid-i Nebevî'de imam ve hatip olarak görev yapmıştır. Ardından da Mekke'ye kadı olur. 20 Şubat 1404'te hayata gözlerini yummuştur (Kandemir, 1999: 19/118-120). Çok sayıda eseri olan İrâkî'nin Türkiye kütüphanelerinde *Nazmü'd-düreri's-seniyye fi's-sirati'z-zekiyye /el-Elfiyye fi's-sirati'n-nebeviyye* adlı eseri bulunmaktadır.

2.3.1. Nazmü'd-düreri's-seniyye fi's-sirati'z-zekiyye / el-Elfiyye fi's-sirati'n-nebeviyye

Şemâil ve siyeri bin beyitte açıklayan bir elfiyye olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde çok sayıda yazma nüshası vardır. Bunlar; Âşir Efendi 279; Şehid Ali Paşa 2747, 2757; Ayasofya 4789; Esad Efendi 273; Lâleli 1997; Reisülküttâb Mustafa Efendi 114; Çorlulu Ali Paşa 443 numaralarda kayıtlıdır. İstanbul Üniversitesi 4117 ve NEKAY02398, Köprülü Kütüphanesi Fâzıl Ahmed Paşa 1116 numaralarda da (Kandemir, 1999: 19/121) kayıtlı nüshaları vardır.

3. 15. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

Moğol tahribatının izlerinin silinmeye başladığı bu yüzyılda, doğudan başka bir tehlike baş göstermiştir. Moğol İmparatorluğunun varisi olarak ortaya çıkan Timur, kısa süre içinde Kürdistan topraklarını istila ederek Batı Anadolu'ya kadar ilerlemiştir. Osmanlılarla yaptığı Ankara Savaşı'nı kazanarak Osmanlıların yıkıldığı tüm beylik topraklarını eski sahiplerine vermiş ve böylece Anadolu'daki siyasi birliği Osmanlı'nın aleyhine bozmuştur. Bu yüzyılda Kürdistan topraklarına hâkim olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri de Timur'a boyun eğerek onun hâkimiyetini tanımış ve ona bağlı devletler olarak varlığını sürdürmüştür. Timur'un ölümünden sonra kurduğu devlet kısa sürede dağılmış ve Kürdistan'da Karakoyunlu ve Akkoyunluların mücadelesi Akkoyunluların zaferiyle sonuçlanmış ve bu bölgenin tamamı onların hâkimiyetine geçmiştir. Ancak Osmanlılar ile giriştiği savaşta ağır bir yenilgi alan Uzun Hasan, geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sefavilerin güçlenmesiyle Akkoyunlu devleti zayıflamaya başlamış ve nihayetinde sahip oldukları tüm topraklar, Sefaviler tarafından ele geçirilmiştir. Bu tarihlerde Kürdistan, Sefavilerin yürüttüğü Şii politikaların merkezine dönüşmüş ve birçok isyana tanıklık etmiştir.

Bu yüzyılda Kürdistan, büyük bir kaosun içinde olmasına rağmen çok sayıda büyük şahsiyete eve sahipliği yapmış, büyük âlimler yetiştirerek Kürt-İslam uygarlığının gelişimine katkı sağlamışlardır. *Zerkî Budak Bey, Ahmed el-Herîrî, Ahmed el-Kürdî, Şair Halîlî, Molla Gürânî, Mevlânâ Hüsameddînê Ali-ül Bitlisî, Şeyh Tahirê Gürgî, Muhammed Muhyiddîn el-İmâdî, Hasan Ertûşî, Mahmûd Kürdî, Hamdullah Bin Eşşeyh Muştafa Buhâri (Şeyh Hamdullah Efendi)* bu dönemde yaşamış önemli Kürt şahsiyetlerdir. Türkiye kütüphanelerinde ise bu yüzyılda yaşamış "Kürdi" künyeli dört müellifin eserleri bulunmaktadır.

3.1. Hâfızeddîn Muhammed b. Muhammed b. Şahâb el- Hanafi İbn Bazzâz el-Kürdî

Tam adı, Hâfızeddîn Muhammad b. Muhammad b. Şahâb el-Hanafi İbnü'l-Bezzâz el-Kürdî'dir. Daha çok İbni Bezzâzî olarak tanınır. Hârizm köylerinden Kerder asıllı olup babasının ya da ailesinin bez işleriyle meşgul olmasından dolayı "el-Bezzâzî" nisbesiyle anılır ve bu isimle tanınmıştır. İlk tahsilini memleketi olan Saray'da yapmıştır. Babası ve şehirdeki diğer âlimlerden ders almıştır. İlimde derinleşmiş ve ilmiyle şöhrete bulmuştur. Kırım ve Bulgaristan'a gitmiş, uzun bir süre kaldığı Kırım'da birçok âlimle tanışma ve onlardan istifade etme fırsatı bulmuştur. Kırım'dan sonra Saray'a geri dönmüş, bir müddet sonra da oradan Anadolu'ya gelmiştir.

Bezzâzî, çağının önemli âlimlerinden olduğu gibi usul ve fûrû ilminde de çağın en büyük âlimi olarak görülmüştür. İbn Arabşah, Kadı Sa'deddîn İbnü'd-Deyrî ve Muhyiddîn el-Kâfiyeci gibi tanınmış âlimler, onun rehle-i tedrisinden geçmiştir. Anadolu geldiğinde Molla Şemseddîn Fenârî

ile tanışma fırsatı olmuş ve bu büyük âlimle tartışmalara girmiş, fikir alışverişinde bulunmuştur. Kaynaklar, Bezzâzî'nin fûru ilminde, Molla Fenârî'nin ise usûlde daha iyi olduğu konusunda fikir birliği etmiştir. Timurlenk'in İslam âleminde yarattığı yıkımdan dolayı Bezzâzî, onun kâfir olduğuna dair fetva vermiştir. Hac yapmak için gittiği Mekke'de Ramazan 827/Ağustos 1424'te vefat etmiştir (Özel, 1992: 6/113). Kütüphanelerde tespit edilebilen iki eseri vardır.

3.1.1. el-Fetâva'l-Bezzâziyye

El-Câmi 'u'l-vecîz olan ve *Fetâva'l-Kerderî* diye de bilinen bu eser, oldukça meşhur olup 812/1409'da tamamlanmıştır. Eserde halef ve selef Hanefî imamlarının görüşlerini içeren fetvâ-nâmeler özetlenmiştir (Özel, 1992: 6/114). Yurtiçi kütüphanelerde 58 nüshası vardır. Bunlardan bazıları; Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi 42 Yu 5374, Milli Kütüphane Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 01 Hk 679, 01 Hk 540, Milli Kütüphane Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 03 Gedik 17366, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Isparta Uluborlu İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 32 Ulu 239, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi 27 Hk 288, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 337 numaralarda bulunmaktadır.

3.1.2. Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe

İmam Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin biyografilerini içeren bir eserdir. Bezzâzî'nin adına kayıtlı iki nüsha bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1055/1644 yılında istinsah edilen ve Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 10 Hk 276/2'de bulunmaktadır. 61a-64a varakları arasındadır. Bir diğer nüsha Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 1340 numaradadır. İstinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Eser 149 varak olup saykallı abâdî kâğıda talik kırmızı hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 180x130 mm ve yazı alanı, 150x100 mm'dir. Her sayfada 23 ile 26 satır bulunmaktadır. Sırtı ve sertabı kırmızı meşin, deffeleri ebru kâğıt kaplı, miklebli mukavva bir cildi vardır. Keşideleri kırmızıyla belirlenmiştir. Sayfalar az çok sararmış; fakat iyi korunmuştur. Eserin 1a sayfasında 924 (1518) tarihli İlmî Ali Efendi'ye ait vakıf kaydı bulunmaktadır.

3.2. Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Kürdî

Hayatı hakkında pek bilgi olmayan Muhamed b. Abdullah b. Muhammed el-Kürdî'nin künyesinden hareketle babasının adının Abdullah, dedesinin de Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphane kaydında onun 1084/1673 yılında vefat ettiği notu bulunmaktadır. Ancak Şükrü Maden, onun vefatını 1654 olarak verir (2011: 251). *Kitabü's-Sakk* adlı eserinde ise bu iki bilgiden farklı olarak eserin müellif dest-i hattı olduğu ve eserin de 831/1427'de istinsah edildiği kaydı yer almaktadır. Benzer bir durum *Tefsîrû'l-Hanefî* adlı eserin Adana İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan nüshada da söz konusudur. Bu nüsha, 949/1541 yılında istinsah edildiği göz önünde bulundurulduğunda müellifin bu tarihten önce yaşadığı kesindir. Eldeki bu bilgiler doğrultusunda müellifin 15. yüzyılın ikinci yarısıyla 16. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olması kuvvetle muhtemeldir. Haşiyesini Arapça olarak kaleme almış olması hasebiyle onun iyi bir öğrenim görmüş olduğu ve Arapçaya da hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bilinen altı eseri vardır.

3.2.1. Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Bahs

Şerhi Adabi'l-Bahs adlı esere yazılmış mantığa dair Arapça bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2436/8'de kayıtlıdır. Bu nüsha, 1084/1672 yılında istinsah edilmiştir; ancak müstensihisi bilinmemektedir. Bu haşiye, eserin 120b-161b varakları arasındadır. Arma filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 190x125 mm olup yazı alanı 160x70 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Miklebli, şemseli ve zencirekli cilttir. Çaharkuşe bordo meşin, ebru kaplı mukavva mahfaza içindedir.

3.2.2. Haşiye ala Şerhi'l-Hidaye

Şerhi'l-Hidaye adlı esere yazılmış Arapça bir haşiyedir. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 42 Kon 2054'te kayıtlıdır. Eserin müstensihisi İbrâhîm b. Mahmûd b. Hasan olup istinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin tamamı 117 varak olup haşiyenin hangi varaklar arasında olduğu belirtilmemiştir. Talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı 230x177 mm, yazı alanı ise 192x136mm'dir. Her sayfada 24 satır bulunmaktadır. Söz başları, keşideler kırmızı, çaharkuşe siyah meşin, şemseli, zencirekli, mukavva cilt içindedir.

3.2.3. Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi alâ Tefsîri'l-Beyzâvî

Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin bu hâşiyesi olan Envârü't-tenzîl'e yazılan Arapça bir haşiyedir. Sa'dî Çelebi'nin kaleme aldığı bu haşiye, çok beğenildiğinden birçok müellif tarafından kendisine haşiye kaleme alınmıştır (Maden, 2011: 251). Muhammed b. Abdullah'ın bu haşiyesi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 317'de dir. Müellifin haşiyesi, 1a-258b varakları arasında bulunmaktadır (Büyük, 2020: 1044).

3.2.4. Kitâbü's-Sakk

Arapça kaleme alınmış bir eser olup bilinen tek nüshası Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi numara 06 Hk 771'de kayıtlıdır. Müellifin dest-i hattı olup istinsah tarihi yanlış verilmemişse 831/1427'de yazılmıştır. 205 varaktan müteşekkil olan eser, abadi kâğıda celi sülüs hatla yazılmıştır. Her sayfasında 17 satırın olduğu eserin ebadı, 170x130 mm, yazı alanı ise 131x90 mm'dir. Miklebli gri rengi mukavva çaharkuşe meşin cilt içerisinde. Söz başları kırmızıdır. Eser ve yazar adı zahrından başı eksiktir. Ahmed Hayati vakıf mührü bulunmaktadır.

3.2.5. Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hanefiye

Adudeddîn el-İcî'nin *Adabu'l-adudiye* adlı eserinin Muhammed et-Tebrizi el-Hanefî tarafından yapılan şerhinin Erdebili'nin haşiyesine Arapça bir haşiyedir. Haşiyenin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri, 1096/1684 istinsah edilmiş olup Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 4722'de bulunmaktadır. Eserin tamamı 68 varak olup filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 202x127 mm olup yazı alanı ise 145x70 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Çaharkuşe kahverengi meşin, üzeri sarı kâğıt kaplı, miklebli mukavva ciltlidir.

Diğer nüsha ise Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 2018/4'te kayıtlıdır. Eserin müstensihisi ve

İstinsah tarihi bilinmemektedir. Bu haşiye, 76b-125b varakları arasındadır. Suyolu filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Haşiyenin sayfa ebadı, 210x145 mm ve yazı alanı, 155x75 mm'dir. Her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Çaharkuşe vişne rengi meşin, deffeleri ebru kâğıt kaplı miklebli, mukavva cilt, söz başları ve keşideler kırmızıdır.

3.2.6. Tefsîrü'l-Hanefî

Kur'ân'ın tefsiri olup Arapça yazılmıştır. Eserin bilinen 22 nüshası vardır. Bazıları şunlardır; Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 154'te bulunmaktadır. Bu nüshanın istinsah tarihi ve müstensihî bilinmemektedir. Eser, 305 varak olup üç ay filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 208x146 mm olup yazı alanı, 160-95 mm'dir ve satır sayısı 17'dir. Sırtı siyah meşin, üzeri desenli kâğıt kaplı, mukavva cilt içindedir. Eser, Amme cüzünün tefsiri olup Arapça olarak kaleme alınmıştır.

İkinci nüshası Hızır b. Ahmed tarafından 949/1541 yılında istinsah edilmiş. Bu nüsha, Milli Kütüphane Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 01 Hk 627 numaradadır. Eser, 116 varak olup çapa filigranlı kâğıda nesih kırması hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 208x155 mm olup yazı alanı işe 165x110 mm'dir ve satır sayısı 19'dur. Deffeleri kopuk, kurt yenikli bir cildi vardır. Ayetler kırmızı ve keşidelidir. Sözleriyle tamamlanmaktadır. Nas suresine kadar olup Bekir Efendi-zâde Mehmed'in vakıf kaydı vardır.

Üçüncü nüsha, Milli Kütüphane Çankırı İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 18 Hk 517'de bulunmaktadır. Eserin istinsah tarihi ile müstensihî bilinmemektedir. Fatiha tefsirinden sonra Burûc suresinden başlar, Nâs suresinin sonunda biter.

Dördüncü nüsha, Hanefî Hüseyin b. Mehmed Zûlfikarî tarafından 1144/1730 yılında istinsah edilmiştir. Milli Kütüphane Eskişehir İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 26 Hk 272'de bulunmaktadır. Eser, 124 varaktan oluşmaktadır. Burûc suresinden başlayıp Nâs suresinin sonunda bitmektedir.

3.3. Ebu Züra Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim b. El-Hüseyn El-Kürdi El-Mihrânî

Hayatı hakkında pek bir bilgi yoktur. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla asıl adı Ebu Züra Veliyyüddin Ahmed olup el-İrâkî nisbesiyle de tanınmaktadır. Bundan da anlaşıldığına göre Irak Kürtlerinden olup Mihrân bölgesinden ya da orada meskûn olan Mihrân aşiretindedir. Babasının adı, Abdürrahim; dedesinin ise el-Hüseyn'dir. Kütüphane kaydında onun 826/1423 yılında vefat ettiği kaydı bulunmaktadır. Bilinen tek eseri, "*el-Gaysü'l-hami' fi Şerhi Cem'i'l-cevami'*"dir.

3.3.1. el-Gaysü'l-hami' fi Şerhi Cem'i'l-cevami'

Arapça kaleme alınmış, fıkıh ilmine dair bir şerhtir. Eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY00547 demirbaş kaydıyla NEKAY00547'de bulunmaktadır. Eserin müstensihî bilinmemektedir. 146 varaktan müteşekkil olup siyah bir bez cilt içindedir. Müstensih, esere 9 Rebiulevvel 1301/8 Ocak 1881'de başlayıp 8 Cemaziyelahir 1301/5 Nisan 1881'de bitirdiğini ifade etmektedir. Eserin sonunda Ali Rıza isminde birine ait olan bir fevaid ve mühür bulunmaktadır.

3.4. Muhyiddin Muhammed b. Musa et-Talişî el-Kürdî

Muhyiddin Muhammed'in hayatı hakkında bilgi yoktur. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla babası Musa et-Talişî'dir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi kaydında 888/1483'te öldüğü bilgisi yer alırken Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi kaydında bu tarih, 854/1450'dir. Bilinen üç eseri vardır.

3.4.1. Haşiyetü't-Talişî ala Şerhi Hüsam el-Kâtî li-İsagocî

Hüsâmüddîn el-Kâtî tarafından yazılan İsagocî şerhine yazılmış Arapça bir haşiyedir. Bu haşiyenin yurtiçi kütüphanelerde 50'ye yakın nüshası bulunmaktadır. Bu da haşiyenin oldukça beğenildiğini göstermektedir. Bu haşiyelerden iki tanesi İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY01682/02 ve NEKAY01509/02'de kayıtlıdır. NEKAY01509/02 nüsha,1068/1657 yılında istinsah edilip müstensihisi bilinmemektedir. Eserin 20b-68b varakları arasındadır. Ebruli kâğıda yazılmış eserde sık olmasa da notlar yer almaktadır.

Eserin diğer nüshaları ise üç tanesi Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 9729/4, 06 Mil Yz A 9689/3, 06 Mil Yz A 9526/3 numarada kayıtlıyken yirmi iki nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 42 Kon 6068/1, 42 Kon 5731/2, 42 Kon 5347/1, 42 Kon 4998/2, 42 Kon 4707/5, 42 Kon 4796/4, 42 Kon 4586/5, 42 Kon 4466/4, 42 Kon 4461/2, 42 Kon 3621/4, 42 Kon 3410/8, 42 Kon 3330/1, 42 Kon 3249/2, 42 Kon 3022/3, 42 Kon 2808/1, 42 Kon 2673/3, 42 Kon 2236/4, 42 Kon 2076/3, 42 Kon 5130, 42 Kon 5244, 42 Kon 3680 numarada; iki nüshası Hâşiye 'alâ Şerhü Hüsâmüddin el-Kâtî adıyla İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Arabi 1601/1 ve 34 Ae Arabi 1603/2'de; üç nüsha Hâşiye 'alâ Şerhi Hüsam Kâtî 'alâ İsâgocî adıyla İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 1867/3, 34 Fe 1866 ve 34 Fe 1198 numarada; sekiz nüsha Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon 45 Ak Ze 5907/1, 45 Ak Ze 5968/1, 45 Ak Ze 5966, 45 Ak Ze 718/3, 45 Ak Ze 708, 45 Ak Ze 725/1, 45 Ak Ze 712/1 ve 45 Ak Ze 618 numarada; üç nüshası Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi 34 Nk 4482/2, 34 Nk 2730/3 ve 34 Nk 2737/3 numarada; iki nüshası Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 316/2 ve 34 Ma 296/1'de; iki nüsha Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 34 Atf Ek 1205 ve 34 Atf 2418/7 numarada; iki nüshası ise Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 10 Hk 1065/03 ve 10 Hk 870/03 numaradadır.

3.4.2. Haşiyetü Hikmetü'l-Ayn

Doğu felsefesine dair yazılmış Arapça bir haşiye olup iki nüshası vardır. Bunlardan biri, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 42 Kon 5689/11'de yer almaktadır. Eserin müstensihisi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Suyolu filigramlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. 118b -131a varakları arasında olup satır sayısı 17'dir. Eserin sayfa ebadı, 212X160 mm olup yazı alanı 145X100 mm'dir. Söz başları ve keşideler kırmızıdır. Mavi bez kaplı, kahverengi meşin cilt içindedir. Diğer nüsha ise İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler NEKAY01035'te kayıtlıdır. Eser, 187 varak olup ebruli kâğıda yazılmıştır. Başında Katibî'nin *Hikmetü'l-ayn* kitabı üzerine Mübarekşah'ın şerhi olduğu gibi Muhammed b. Musa et-Talişî'nin de bir şerhi olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca kitabın şarihi Muhammed b. Musa et-Talişî'nin bu ese-

ri, Sultan Ebü'l-Muzaffer Yakub Bahadır Han'ın döneminde; yani takriben 888 senesinde yazdığı notu düşülmüştür. Bir de 1224 senesine ait Kostantiniyye'de satın alındığı ifade edilen Nimetullah b. Ömer'e ait temellük kaydı vardır. Zahriye'de Şerif Paşazade Seyyid Mehmed Esad Efendi'ye ait bir temellük kaydı daha vardır. 143. varaktan itibaren hat değişmektedir. Ayrıca nüsha son taraftan eksiktir. Metnin üzerine kırmızı çizgi çekilmiştir. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfa kenarlarında az sayıda tashihat vardır.

3.4.3. Haşiyetü ala İsağuci li'l-ebheri ala şerhi Kutbeddîn

Kutbeddîn'in şerhine yazılmış Arapça bir haşiyedi. Tek nüshası, İstanbul Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu 34 Fa 907/1'de kayıtlıdır. Eserin 1-38 varakları arasında yer almaktadır.

3.4.4. er-Risaletü'l-Unsuriyye

Felsefeye dair Arapça yazılmış bir risaledir. İstanbul Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 270/1'de bulunmaktadır. 902/ yılında istinsah edilmiş olup müstensihisi bilinmemektedir. 2-15 varakları arasında yer almaktadır.

4. 16. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

Otlukbeli Savaşı ile Anadolu'daki yayılım düşüncesine bir darbe alan Akkoyunlular, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra ciddi bir güç kaybı yaşamıştır. Sonraki hükümdarların da başarılı bir siyaset güdememeleri, Sefavilerin İran'da güç kazanıp batıya yayılma çabaları, Akkoyunluların sonunu getirmiş ve onların sahip olduğu tüm topraklar, Sefavilerin hâkimiyetine geçmiştir. Ayrıca artan Şiilik propagandası, Anadolu'daki sosyal dokuyu bozmuş ve birçok yerde isyanların çıkmasına neden olmuştur. Şah İsmail, Sünni olan Kürtleri kendi emelleri önünde bir engel olarak görmüş, onlara karşı büyük bir kin ve nefret beslemiş, onların sahip olduğu tüm toprakları işgal ederek onlara büyük acılar yaşattırmıştır. Bu amaçla da Kürtlerin geleneksel emirliklerine son verme yoluna gitmiştir. Doğuda artan Sevaî tehlikesi ve onların Kürdiştan'a yayılmaları, Kürtlerin Osmanlıyla yakınlaşmasının sebebinin oluştursa da asıl sebep, 12 Kürt beyinin Şah İsmail'e biat etmek için Tebriz'e gittiğinde hapsedilmesidir. Şah İsmail'in onların yerine valilerin atanması, Kürtler arasında ciddi rahatsızlığa neden olmuştur. Bu rahatsızlığın bir sonucu olarak da İdris-i Bidlisî öncülüğünde Osmanlı ile bir ittifak yapılmıştır. Bu ittifakın sonucunda Çaldıran Zaferi elde edilmiş; Kürt ve Türk orduları, bu zaferle Kürdiştan'daki Sefavi tehlikesini bertaraf etmiş ve tutuklu olan Kürt beyleri, beyliklerinin başına geçerek geleneksel yönetim anlayışlarını sürdürmüştür. Yavuz Sultan Selim ile imzalanan 1515 Amasya Antlaşması ile Kürtler, federal zeminde Osmanlı'nın bir parçası haline gelmiştir. Anlaşma her ne kadar siyasi olsa da sonuçları, her açıdan Kürtler üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürtler, batıya doğru yayılmaya başlamış, İstanbul'a çok sayıda âlim ve sanatkâr götürüldüğü gibi sonraki dönemlerde Kürt uleması, İstanbul, Bursa, Edirne, Amasya, Konya, Balkanların birçok şehrine gitmiş ve böylece Kürt ulemasının etkisi çok geniş bir alana yayılmıştır. Kânûnî ile başlayan Amasya Anlaşması'na aykırı davranışlar ve Kürt beylerinin gücünü kırma hareketleri de Kürt ulemasının bu yayılımının önüne geçememiştir.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi beylerin sarayları, şairlerin korunup kollandığı mekânlar olsa da şairlerin asıl yetiştiği yer medreselerdir. Ancak Osmanlının bir imparatorluk olması, patronaj ilişkisinde bir değişiklik yaratmış, Kürt uleması ve aydınları için İstanbul, bir cazibe merkezi olmuştur. Sadece bu yüzyılda yetişmiş iki şeyhülislamın ve çok sayıda vezirin Kürt olması bunun açık bir göstergesidir. *Ahmet el-Kürdî, Bedri Çelebi, Kürd-i Cebartil, Şeyh Süleyman Amedî, İlahî, İdris-i Bidlisî, Şükri-yi Bidlisî, Mevlânâ Ebul Fazl Mehmed Efendi, Cemil-i Kürdî, Şeyhülislam Ebu Suud Efendi, Şeyhülislam Hoca Sadeddîn Efendi* bu dönemde yetişmiş ulemeden birkaçıdır. Türkiye kütüphanelerinde bu yüzyılda yaşamış iki müellifin eserleri bulunmaktadır.

4.1. Molla İlyas b. Abbas el-Kürdî

Molla İlyas'ın hayatı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Şerhü'l-Havrâ ve 'z-Zevrâ'nın istinsah tarihi 1615 olmasından hareketle onun bu tarihten önce doğduğu anlaşılmaktadır. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla babasının adı Abbas olup medrese hocalığı yapmıştır. Yine künyesindeki Kürdî ibaresinden onun Kürt olduğu açık bir şekilde anlaşılabilir da bazı kütüphanelerde bu künye "İranî" şeklinde değiştirilmiş ya da verilmiştir. Eğer bu künye doğru şekilde verilmişse İran Kürtlerindedir. Yine künyesinden babasının adının Abbas ve kendisinin de ulemeden olduğu anlaşılır. Kütüphanelerde onun üç eserinin kaydına rastlanmaktadır.

4.1.1. Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti'l-Vaz'îye

İyçî'nin *Risâleti'l-Vaz'îye* adlı eserinin şerhine yazılan belagat ilmi ile ilgili Arapça bir haşiye-dir. Eserin bilinen üç nüshası vardır. İlki Milli Kütüphane'de bulunan nüshadır. Bu nüsha, Mehmed b. Abdülatif tarafından 1132 /1719'da istinsah edilmiştir. Nasih hatla ve Arap harfleri ile yazılan eser, 30 varaktan müteşekkildir. Sayfa 210x157 mm olup yazı alanı 160x92 mm'dir. Suyolu filigranlı kâğıda yazılmış ve her sayfada 29 satır bulunmaktadır. Eserin cildi yoktur. Sözbaşları kırmızı, yaprakları rutubet lekeli-dir. Eser, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1677'de kayıtlıdır.

İkinci nüsha, Erzurum İl Halk Kütüphanesi numara 25 Hk 14583/8'de bulunmaktadır. Bu nüshanın müstensihi Mehmed b. Hasan b. İbrâhîm b. Mehmed Ofî olup 1185/1770'te istinsah edilmiştir. Bu nüshanın kütüphane kaydında müellifin künyesi olan "Kürdî" yerine "İranî" ibaresi yazılmıştır. Nüsha, bir eserin 124b-138b varakları arasında yer almaktadır. Eserin sayfa ebadı 200x145 mm olup yazı alanı 140x65 mm'dir. Taç arma filigranlı kâğıda nesih kırması hat ile yazılmış olup her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Sırtı siyah bez, çaharkuşe kahverengi meşin, üzeri krem kâğıt kaplı mukavva cilt içinde bulunmaktadır. Mıklebi ciltten düşük, söz başları kırmızıdır.

Üçüncü nüsha ise Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2434/5'te kayıtlıdır. Müstensih ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bu nüshada da müellifin "Kürdî" künyesi "İranî" olarak kaydedilmiştir. Bir eserin 47b-52b varakları arasında yer alan eser, daire filigranlı kâğıt Arap harfleri ile talik hat kullanılarak yazılmıştır. Sayfa ebadı, 195x140 mm olup yazı alanı 145x70 mm'dir. Kahverengi meşin ciltli, söz başları kırmızıdır. Kütüphane kaydında "İyçî'nin *Risâleti'l-vaz'îye* adlı eserinin şerhine yapılan haşiyedir." Açıklaması yer almaktadır.

4.1.2. Şerhü'l-Havrâ ve'z-Zevrâ

Celâleddîn ed-Devvanî'nin *Risaletü 'z-zevrâ*'sının Arapça şerhidir. Felsefeye dair olan bu şerh, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 28 Hk 3585/5'te kayıtlıdır. 1025/1615 yılında istinsah edilen eserin müstensihi bilinmemektedir. Bir eserin 33b-129b varakları arasında yer alan bu şerh, suyolu filigranlı krem kâğıda talik hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı 250x135 mm olup yazı alanı 132x56 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Kenarları meşin, ebru kâğıt kaplı, bir kapağı düşmüş bir cilt içindedir. Söz başları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

4.1.3. Hâşiyetü'l-Hâşiyе alâ'l-Fevâ'idi'z-Ziyâ'îye

Hâşiyе alâ'l-Fevâ'idi'z-Ziyâ'îye adlı haşiyeye yazılmış Arapça haşiyedir. Arapça gramere dair olan bu haşiyе, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, numara 19 Hk 2677'de kayıtlıdır. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. 80 varaktan oluşan eser, abadî kâğıda talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 220x160 mm olup yazı alanı 160x120 mm'dir ve her sayfada 20 satır bulunmaktadır. Sırtı siyah meşin olup üzeri ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içinde bulunmaktadır.

4.2. Süleyman b. İbrâhîm el-Kürdî

Hayatı hakkında hernangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eğer eserde geçen müellif ismi yanlış verilmişse İbrâhîm b. Süleyman b. İbrâhîm el-Kürdî'nin babasıdır. Onun 1660 yılından sonra vefat ettiği göz önünde bulundurulduğundan Süleyman b. İbrâhîm'in 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını söylenebilir. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla babasının adı İbrâhîm'dir. Bilinen tek eseri "*Haşiyе ala Şerhi'l-Kafiyye*" adlı eseridir.

4.2.1. Haşiyе ala Şerhi'l-Kafiyye

Arapça gramere dair yazılmış bir haşiyedir. Dili Arapçadır. Eserin bilinen bir nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümünde NEKAY01526/02'de kayıtlıdır. 1105/1693 yılında Muhammed el-Ferik tarafından istinsah edilen eserin nerede istinsah edildiği bilinmemektedir. Şerhi'l-Kafiyye adlı eserin 99a-114b varakları arasındadır. Metin öncesinde eser ve müellif ismi kaydedilmiştir. Unvan sayfasında müellif adı vardır. Kırmızı yazılmış "kavlulu" ifadesiyle başlayan metinlerin üzeri kırmızı çizilerek şerhten ayrılmıştır. Kenarlarda notlar vardır. Vişneçürüğü meşin kafesi yaldızlı bir cilt içindedir.

5. 17. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

Çaldıran Savaşı ile akamete uğrayan Sefaviler, bölge üzerindeki emellerinden bir müddet vazgeçmişlerse de bu yüzyılda kaybettikleri toprakları geri almak için sürekli akınlarda bulunmuşlardır. Osmanlı ile giriştikleri alan üstünlüğü mücadelesi, Kürdiştan'ın savaşı alanına dönmesine neden olmuş ve bunun sonucunda da Kürtlerin çok ciddi ekonomik ve sosyal sıkıntılar yaşamasına yol açmıştır. Bu yetmezmiş gibi Osmanlı'nın Kürt beylerini tasfiye ve zayıflatma çabaları, beyleri ve aşiretleri birbirine kırdırma politikaları, beylerbeylerinin keyfi ve haksız tutumları, bölge için ciddi bir yıkımın başlangıcı olmuştur. Birçok Kürt beyi, keyfi vergi alımlarından dolayı tefecilerin eline düşmüşken birçoğu da beylikten azledilmiş ya da keyfi bir şekilde idam edilmiştir. Aziz

Efendi'nin IV. Murad'a sunmak için hazırladığı ve Kürt beylerinin yaşadığı sorunları konu alan risalesi, bu keyfilikleri ve bunun sonucunda yaşanan sıkıntıları çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır (bkz. Bilgin, 2019). Bunun bir diğer göstergesi ise Kürt beyliklerine verilen isimlerdir. Nitekim 1527 tarihli vesikalarda Kürt beyliklerinden "eyalet" şeklinde bahsedilirken bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı kaynaklarında "eyalet" kavramı yerine "Ekrad sancağı" ve "hükümet sancakları" tabirleri kullanılmıştır. Bu tabir, içerdiği anlam özelliğinden dolayı Kürt beylerinin geniş özerk yetkilerinin aşındırıldığını göstermektedir (Ülke, 2014: 12). Ancak bu yüzyılda imzalanan *Kasr-ı Şirin Anlaşması*'nin doğuracağı sonuçlar, diğer sonuçlara göre uzun vadede çok daha ağır olacaktır. Osmanlı ve Sefavilerin sınır anlaşmazlıkları üzerine başlayan çatışmalar, bu anlaşma ile nihayete ermemiş olsa da Kürdiştan'ın iki devlet arasında günümüze dek resmi olarak bölünmesini doğurmuştur.

Yukarıda verilen bütün olumsuzluklara rağmen Kürt ulemasının sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Gerek Kürdiştan'da gerek İstanbul başta olmak üzere birçok merkezde birçok Kürt âlim yetişmiş ve çok yüksek mevkilere kadar çıkmışlardır. *Abdullah Bedehşanî, Şeref Han, Şeyhülislâm Hoca Saadeddîn Efendizâde Mehmed Es'ad Efendi, Muhammed bin Abdürresul El-Berzencî, Vâni Mehmed Efend, Urfalı Nabî, Nef'î, Şair Âhû* bu dönemde yaşamış ve eserlerini Kürtçe dışındaki dillerde yazmış kimselerken *Ehmedê Xanî, Feqîyê Teyran, İsmail Beyazidî, Mir Yakûb Zirkî, Şex Şemseddîn Qutbê Exlatî, Remezanê Cizîrî, Axaokê Bêdarî, Xalid Axayê Zêbarî, Mela Remezanê Ebbasî, Elîyê Teremaxî* gibi isimler ise eserlerini kendi dilleriyle/Kürtçeyle kaleme almıştır. Türkiye kütüphanelerinde Kürdî künyeli olup bu dönemde yaşamış on beş müellifin eseri yer almaktadır.

5.1. İbrâhîm b. Süleyman b. İbrâhîm el-Kürdî

Yazma eserler kütüphanesinde eserleri bulunan Kürt müelliflerden biri de İbrâhîm el-Kürdî'dir. Hayatı hakkında bilgi bulunmayan İbrâhîm el Kürdî'nin babasının isminin Süleyman ve onun da babasının isminin İbrâhîm olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphane kaydında yer alan bilgilere göre 1071/1660 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Yine bazı kayıtlarda Kürdî künyesi yerine el-Hâlebî künyesi yazılmıştır. Bu da onun Halepli bir Kürt olduğunu ve müellifin 17. yüzyılda yaşadığını göstermektedir. Müellifin yurtiçi yazma eserler kütüphanesinde üç eserine rastlanılmaktadır.

5.1.1. Şerhü'l-Haşiye ala Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser

İbn Hacer el-Askalânî Şihâbüddîn Ahmed b. Alî'nin *Nuhbetü'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser* adlı eserine yazılmış olan Arapça bir haşiyedir. Hadis ilmine dair olan bu eserin yurtiçi kütüphanelerde tespit edilebilen çok sayıda nüshası olsa da sadece Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1039/1'de bulunan nüshanın kenarında İbrâhîm el-Kürdî'nin şerhi yer almaktadır. Bir eserin 1b-41b varakları arasında olup üzüm salkımı birleşik harf filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 212x150 mm olup yazı alanı 130x63 mm'dir ve eserin her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Sırtı bez hardal rengi kâğıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir. Sayfa kenarlarında Kemaleddîn ve Şeyh Kasım'ın da şerhlerinden parçalar vardır. Sonunda 1146/1733 Zilhicce'de gün tutulması kaydı bulunmaktadır.

5.1.2. Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin hadis usulüne dair yazdığı *Mukaddime* adlı kitabına İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Nüzheti'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker* adıyla yazdığı muhtasara (Kandemir, 2020: 31/121) İbrâhîm el-Kürdî'nin yazdığı haşiyedir. Arapça olarak yazılan bu haşiyenin yurtiçi kütüphanelerde 8 nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların tümün vermek yerine birkaçını tanıtmakla yetineceğiz.

Milli Kütüphane Adana İl Halk Kütüphanesi 01 Hk 125/3'te kayıtlıdır. Salkım taç filigranlı kâğıda yazılmış olup her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Sayfa ebadı, 205x140 mm olup 146x65 mm'dir. Kahverengi meşin, zencirekli bir cilt içindedir. Söz başları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi Haraççıoğlu Koleksiyonu'nda bulunan nüsha, 16 Ha 348-1'de kayıtlıdır. 1086/1674 yılında istinsah edilen nüshanın müstensihi bilinmemektedir. Bu haşiye, eserin 1b-23b+1 varakları arasında yer almaktadır. İnce aharlı filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Kâğıt ebadı, 147x74 mm olup yazı alanı, 206x144 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Söz başı kırmızı ile şemseli, zencirekli, cetveli, koyu kahverengi meşin cilt içinde olup sırt kısmı yırtıktır. Eserin sonundaki artı bir yaprak boştur. 1a varagında yazanın teşerrüf kaydı ile altında mührü bulunmaktadır.

Bir diğer nüsha ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Gaziantep İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu numara 27 Hk 150/2'de bulunmaktadır. Bu nüsha, Mehmed b. Ali Ayıntabî tarafından 1092/1680 yılında istinsah edilmiştir. Bir eserin 24b-41a varakları arasında olup avize filigranlı krem renkte kâğıda talik hattıyla Arapça olarak yazılmıştır. Sayfa ebadı, 210x155 mm olup 160x90 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Çaharkuşe yıpranmış kahverengi meşin, üstü aşınmış ebru kâğıt kaplı miklebli mukavva bir cilt içinde olup eserin keşideler kırmızıdır.

5.1.3. Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl

Bezzâvî'nin *Envârü't-tenzil* adlı meşhur tefsirinin Nisâ sûresinin sonuna kadarki kısmının haşiyesidir. Arapça olarak kaleme alınan bu eserin istinsah tarihi 1249 /1833'tür. Haşiyenin bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Samsun İl Halk Kütüphanesi Koleksiyon'unda 55 Hk 771'de bulunmaktadır. Eserin varak sayısı, I+434+II olup satır sayısı 21'dir. Sayfa ebadı, 210x155 mm olup birleşik harf filigranlı kâğıda nesih hat ile yazılmıştır.

5.2. Abdullah b. Haydar el-Kürdî el-Hüseyin el-Abadî el-Harî

Müellifin adı Abdullah olup babasının adı Haydar el-Kürdî el-Hüseyin el-Abadî'dir. Künyesinden onun Hakkârî'nin sınırları içinde olan Harir'den olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, Haydarizâdeler nispetiyle bilinen bir ulemâ ailesinden gelmektedir. Haydarîler, Osmanlı döneminde Bağdat ve Erbil'de etkinlik göstermiş, yaklaşık dört yüz yıl boyunca, diğer bir deyişle 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar çok sayıda âlim yetiştirmiştir. Kurdukları medreselerle çok sayıda öğrencinin yetişmesini sağlamış ulema bir Kürt aildir. Ayrıca Haydarîler, Şafî ve Hanefî müftülüğü gibi önemli görevler üstlenmiş âlimler yetiştirdikleri gibi naklî ve aklî ilimler alanında eserler de ka-

leme almışlardır (Hüseyini, 2018: 135-138). Müellif hakkında elde açıklayıcı bilgiler bulunmasa da kütüphane kaydında onun 1036/1626 yılında doğduğu ve 1129/1716 yılında öldüğüne dair not bulunmaktadır. Nitekim Zeynelabidin Hüseyini, onun ölüm tarihini 1129/1716 olarak verir (2018: 138). Bu da onun 17. yüzyılın ilk yarısı ile 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığını ortaya koymaktadır. Yazdığı eserden de anlaşıldığı üzere iyi bir eğitim almış, Arapçaya hâkim biridir. Bu bilgi dışında müellif hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphanelerde on iki haşiye ve şerhi bulunmaktadır.

5.2.1. Haşiye Ala Şerhi Adabi'l-Bahs

Şerhi Adabi'l-Bahs adlı esere yazılmış Arapça bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 42 Kon 5906/3'te kayıtlıdır. Kitap ve müellif adı, mukaddimeden alınmıştır. Mardin İl Halk Kütüphanesinden nakiledilmiş olan eserin istinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Bu haşiye eserin 62b-75b varakları arasındadır. Talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı 222x165 mm, yazı alanı ise 160x118 mm'dir. Her sayfada da 22 satır bulunmaktadır. Sözbaşları kırmızı olup sırtı kahverengi meşin, mukavva cilt içindedir.

5.2.2. Haşiyetü ala şerhi'l-Celâl ale'l-akâ'idi'l-Adûdiyye

Kelam ilmüne dar olup "şerhi'l-Celâl ale'l-akâ'idi'l-Adûdiyye"ye yazılmış bir haşiyedir. Bu haşiyenin bilinen üç nüshası olup ikisi, Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonundadır. Bunların ilki 34 Nk 2174/2'de kayıtlı olup bir eserin 47b-133b varakları arasındadır. Diğer ise 34 Nk 2126/1 numarada kayıtlı olup bir eserin 1b-50b varakları arasındadır. Üçüncü nüsha ise Konya Karatay Yusufpaşa Kütüphanesi 42 Yu 78 numarada bulunmaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Talik hatla yazılmış olan eser, 107 varaktır. Sayfa ebadı, 190x30 mm; yazı alanı, 135x60 mm olup satır sayısı, 23'tür. Tam meşin kaplı, miklepli, şirazeli cilt içindedir.

5.2.3. Hâşiye alâ Fevâ'idi'l-Fenârîye

Mantığa dair olup "Fevâ'idi'l-Fenârîye"ye Arapça yazılmış bir haşiyedir. Fenarî'nin İsağocî üzerine yaptığı şerhe Kul Ahmed b. Muhammed b. Hızır'ın yaptığı haşiyeye haşiyedir. Kul Ahmed'in yaptığı haşiye ile eserdeki asıl metin takip edilip karşılaştırılabilir. Bu haşiyenin bilinen bir nüshası vardır. Bu da Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 06 Hk 4458/1'de kayıtlıdır. Bir eserin 1b-7b varakları arasında olup her sayfada 11 satır bulunmaktadır. Arslanlı arma kartal isim filigranlı kâğıda neşalik hatla yazılmış olan haşiyenin bulunduğu eserin sayfa ebadı, 233x177 mm olup yazı alanı, 160x90 mm'dir. Sırtı bez, karton ciltli olup çok yıpranmıştır. Şirazesi bozuk, yaprakları lekeli, sol üst köşesi fare yenikli, yaprakları ıslanmış yer yer çamurlanmıştır. Eserin dibacesi sonradan yapılmış olup eserin kimliği dibaceden tespit edilmiştir.

5.2.4. Haşiyetü Haşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme

Şerhü Hidâyeti'l-Hikme, Kâdî Mîr Hüseyin b. Muînüddîn el-Meybûdî'nin (ö. 910/1504-

5) eseri olup bu esere Muslihuddîn el-Lârî (ö. 977/1570) tarafından bir şerh yazılmıştır. Lârî'nin kaleme aldığı bu haşiye, *Haşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme* adı ile tanınır ve Osmanlı ilim dünyasında oldukça iyi bilinen bir haşiyedir. Abdullah b. Haydar ise bu haşiyeye bir haşiye kaleme almıştır. Onun kaleme aldığı bu haşiyenin istinsah tarihi 1195/1780 olup bilinen bir nüshası, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 4110 numarada kayıtlıdır. 143 varaklı bir eserin içinde olup haç arma filigranlı kâğıda yazılmıştır. Her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Çeharkuşa kahverengi meşin üzeri ebru kâğıt kaplı miklebli mukavva cilt olup söz başları kırmızıdır. Eserin üzerinde 1296 tarihli Çorum müftüsü Ahmed Feyzi'ye ait vakıf mührü vardır.

5.2.5. Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hanefiye

Mantiğa dair Arapça bir risaledir. Ömer b. Muhammed tarafından 1155/1741'de istinsah edilmiştir. Eserin bilinen tek nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Şanlıurfa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 63 Hk 126/2'de bulunmaktadır. IVb-36-67b varakları arasında yer alan haşiye, birleşik harf filigranlı kâğıda talik kırmısı hat ile yazılmıştır. Sayfa ebadı 205x160 mm olup yazı alanı, 160x95 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı siyah meşin, miklebli kâğıt kaplı bir cilt içinde olup söz başları kırmızıdır.

5.2.6. Ta'lîka alâ'l-Havâsi'l-Fenârîye

Mantiğa dair Arapça bir eserdir. Abdulfettah b. Mahmûd tarafından 1108 /1695 yılında istinsah edilmiştir. Eserin bilinen tek nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 44 Dar 206/4'te bulunmaktadır. Bir eserin 57b-124b varakları arasında olup her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Üç ay filigranlı kâğıda nesih hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 155x105 mm olup yazı alanı, 100x60 mm'dir. Cildi, arapkari salbek şemseli köşebend ve zencirekli kahverengi olup söz başları kırmızıdır.

5.2.7. Ta'lîka alâ Hâşiyeti'l-Fevâ'idi'l-Fenârîye

Feva'id el-Fenârîye'ye Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır'ın yazdığı haşiyeye talikadır. Bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri, Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 1002/1'de bulunmaktadır. Ömer b. Yusuf tarafından 1147/1733 yılında istinsah edilmiştir. Bir eserin 1b-28b varakları arasında olup her sayfada 27 satır bulunmaktadır. Krem rengi üzüm salkımı filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmış olup eserin sayfa ebadı, 212x185 mm ve yazı alanı ise 172x105 mm'dir. Çaharkuşe kahverengi yıpranmış meşin üstü aşınmış ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içindedir. Sahife kenarlarında açıklamalar, Seyyid Şerif'in *Kadı Şerhine Haşiye*'sinden bir nakil vardır.

Bir diğer nüsha, Fethullah Efendi tarafından 1253/1836 yılında istinsah edilmiştir. Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 06 Hk 2580/2'de bulunmaktadır. Bir eserin 10b-66b varakları arasında olup eserin satır sayısı 15'tir. Rütubet lekeli üç ay filigranlı krem kâğıda bozuk nesih hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 210x160 mm olup yazı alanı, 160x110 mm'dir. Ciltsiz, söz başları ve keşideler kırmızıdır. Bazı sahife kenarlarında Molla Mustafa'dan Çağmini'den ve başkalarından nakiller vardır. 66a ve b de *Mavakıf Şerhi*'nden ve *Kadı Tefsiri*'nden nakiller bulunmaktadır.

5.2.8. Hâşiye ale Şerhi'ş Şemsiye

Şerhi 'ş-Şemsiye adlı esere yazılmış Arapça bir haşiyedir. Müstensihi ve istinsah tarihi belli olmayan eserin bilinen tek nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Mardin İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 47 Hk 82/3'te bulunmaktadır. Bir eserin 63b-76b varakları arasında olup eserin her sayfasında 22 satır bulunmaktadır. Taç yazma kâğıda talik kırması hatla yazılmış olup eserin ebadı, 220x160 mm ve yazı alanı, 160x120 mm'dir. Sırtı kahverengi deri, desenli kâğıt kaplı mukavva bez cildi vardır.

5.2.9. Hâşiye alâ Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'îye

Retoriğe dair Arapça bir haşiyedir. 1114/1703 yılında istinsah edilen eserin müstensihi bilinmemektedir. Bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyon 55 Vezirköprü 542/3'te bulunmaktadır. Haşiye, eserin 41b-95a varakları arasında bulunmaktadır. Eser, isim filigranlı kâğıda neşalîk hatla yazılmıştır. Bulunduğu eserin sayfa ebadı, 208x145 mm ve yazı alanı, 155x80 mm olup satır sayısı ise 21'dir Miklebi düşmüş, sırtı yıpranmış, çaharkuşe kahverengi meşin, ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içindedir. Sözbaşları ve keşideler kırmızı mürekkeplidir. Derkenar yer yer haşiyelidir. 39b-40b boştur.

5.2.10. Hâşiye alâ Şerhi İsbâti'l-Vâcib

Akaid ve kelama dair Arapça bir haşiyedir. Mahmûd b. Muştafa tarafından 1186 /1773 yılında istinsah edilmiştir. Eserin bilinen tek nüshası, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi 461/2'de bulunmaktadır. Haşiye, eserin 29b-126b varakları arasında yer almaktadır. Nesih hatla yazılmış eserin sayfa ebadı, 230x125 mm olup yazı alanı, 172x66 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır.

5.2.11. Şerh-i Kaside-i Benat Suad

Kab b. Züheyr'in Kaside-i Bürde'sine yazılmış Arapça bir şerhtir. Müstensihi belli olmayan bu şerh, 1148/1735 yılında istinsah edilmiştir. Bu eserin bilinen tek nüshası, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi Zeytinoğlu Koleksiyonu 43 Ze 68 numarada bulunmaktadır. 34 varaktan müteşekkildir.

5.2.12. Şerhu Dürreti'l-fahire fi keşfi ulumi'l-ahire

Kelam ilmine dair Arapça kaleme alınmış bir şerhtir. Bilinen bir nüshası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY02371'de kayıtlıdır. 1125/1713 yılında Yemen'de istinsah edilmiştir. Müstensihi belli değildir. 53 varak olan eser, çahrkuşe meşin bir cilt içindedir. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Şerh edilen metnin üzeri kırmızı çizgiyle belirtilmiştir. Kenarlarında minhüvat, tashihat ve talikat bulunmaktadır. Eserin başında ve sonunda fevaid bulunmaktadır.

5.3. Mahmûd el-Kürdî el-Kâdirî

Hayatı hakkında bilgi olmayıp sadece kütüphane kaydında 1107/1695 yılında vefat ettiği notu bulunmaktadır. Ölüm tarihinden hareketle onun 17. yüzyılda yaşadığı ve künyesinde yer alan

el-Kâdirî ifadesiyle de onun Kâdirî tarikatına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bilinen tek eseri, "*Hüsnü'l-Hatime ve Ediletü'l-Hayrât*"tır.

5.3.1. Hüsnü'l-Hatime ve Ediletü'l-Hayrât²

Bilinen tek nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi 44 Dar 397'de kayıtlıdır. Evrad ve zikre dair olup Arapça kaleme alınmıştır. Üzüm salkımı taç filigranlı kâğıda harekeli nesih hatla yazılmıştır. 200 varak olup sayfa ebadı, 210x150 mm, yazı alanı ise 145x65 mm'dir. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Mikleb ve şemseli siyah rengi meşin cilt içindedir. Söz başları ve cetveller kırmızı olup sonda müellifin bir istiğfarı vardır.

5.4. Muhammed b. Ebu Bekr el-Kürdi

Muhammed el-Kürdi'nin hayatı hakkında elde ve kütüphane kayıtlarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla babasının adı Ebu Bekr'dir. Kütüphane kaydında ölüm tarihi 1066/1656 gösterilmektedir. Bu da müellifin 16. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Kütüphane kataloglarında kayıtlı üç eseri bulunmaktadır.

5.4.1. Haşiyе alâ Tuhfeti'l-Muhtâc

Tuhfeti'l-Muhtâc adlı esere yazılmış olan Arapça bir haşiyedir. Eserin bilinen tek nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 42 Kon 4143'te kayıtlıdır. Eserin tamamı 92 varaktan oluşmakta olup haşiyenin hangi varaklar arasında olduğu belirtilmemiştir. Nesih hatla yazılan eserin müstensihi ve istinsah kaydı bilinmemektedir. Sayfa ebadı 217x16 mm ve yazı alanı 170x100 mm olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Söz başları kırmızı, sağ kapak kahverengi tam meşin, sol kapak mukavva ciltlidir.

5.4.2. Hâşiyе alâ Şerhi Risâleti'l-İsti'âre

Retorik ilmine dair olup Arapça yazılmış bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Râşid Efendi Eki 26183/2'de kayıtlıdır. Bu haşiyе, Mehmed b. Es'ad Karamânî tarafından İstanbul'da 1082/1671 yılında istinsah edilmiştir. Eserin 32b-89b varakları arasındadır. Nestalik hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 205x150 mm, yazı alanı ise 140x75 mm'dir ve her sayfada 23 satır bulunmaktadır.

5.4.3. Şerhi't-Tarikati'l-Muhammediyye

Bu eserin bilinen iki nüshası vardır. Bunların ilki beş sayfalık küçük bir Arapça risale olup Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 8255'te kayıtlıdır. Birgili Mehmed Efendi'nin *Tarikat-ı Muhammediyye* şerhi olup mev'ize ve hutbelerle ilgilidir. Eser hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

İkinci nüsha ise Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 11345'te kayıtlıdır. Elazığ İl Halk Kütüphanesi'nden tedarik edilen eserin müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin sayfa sayısı, III+345 olup şerhin hangi aralıkta olduğuna dair kayıt yoktur. Taç filigranlı

² Kütüphane kaydında eser ismi "*Hüsnü'l-Hatime ve Edellü'l-Hayrât*" şeklinde verilmiştir.

kâğıda talik hatla yazılmış olan eserin sayfa ebadı, 210x155 mm olup yazı alanı, 160x90 mm'dir. Her sayfada 27 satır bulunmaktadır. Şemseli, zencirekli, miklepli, kahverengi meşin bir cilt içindedir. Sözbaşları ve keşideleri kırmızı mürekkeplidir. 1a da vakıf kaydı vardır. Eserin eski yer numarası ise 23 Hk 70'tir.

5.5. İbrâhîm b. Hasan b. Şihabüdin el-Kürdî el-Gürânî

Asıl adı İbrâhîm olup bazı kaynaklarda adı, Ebu'l-Vakt Burhaneddîn İbrâhîm olarak da yer almaktadır. Molla Gürânî'nin torunu, Hasan Gürânî'in oğludur. Molla Gürânî'nin doğduğu yer hakkında bilgi veren kaynaklar, onun Şehrîzor, İsferyin ve Diyarbakırlı olduğunu söylerler. Bikâî, Molla Gürânî'nin kendisinin Diyarbakır civarındaki Hilar adlı köyde doğduğunu söylediğini bildirir (Yaşaroğlu, 2020: 30/248). Bikâî'nin haklı olma payı yüksektir. Gürânî olarak anılan ve şu an Ürdün'de olan Kürtler de kendilerinin Lexerî köyünden geldiklerini belirtmektedir. Zira Gewran Diyarbakır'la Ergani arasındaki ovaya adını veren (Deşta Xana Gewran) bu köyün ismidir. Gewran kelimesi de Türkçeye "Güran" şeklinde geçmiş olması muhtemeldir. Bu bağlamda müellifin ailesinin Diyarbakırlı olduğu ve Fatih zamanında İstanbul'a yerleştiği ve yüksek makamlara gelmiş ilim ve irfan sahibi bir aile olduğu bilinir. Burhaneddîn İbrâhîm de dedesinin künyesi ile anılmıştır. Molla Gürânî'nin İstanbul'a yerleşmesi hasebiyle onun burada 1025/1616-17 doğduğu, iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Kütüphane kaydında onun 1101/1697 yılında İstanbul'da öldüğü aktarılmaktadır. Değişik alanlarda yazdığı yüzden fazla eseri vardır. Bu eserlerinden seçilmiş 20 risalesi ile *Resail fi Vahdeti'l-Vücut* adlı eseri ise İrşad Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Kütüphanelerde kendi adına kayıtlı on beş eser bulunmaktadır.

5.5.1. Tenbîhü'l-'Ukûl 'alâ Tenzîhi's-Sûfiyye min 'İtikâdi't-Tencîm ve'l-'Ayniyye ve'l-İtîhâd ve'l-Hulûl

Arapça olarak kaleme alınmış bir eser olup yıldız hareketlerinden mana çıkarma, vahdet-i vücud ve hululdan tenzih etme hususunda akılları uyarmaya dairdir. Yurtiçi kütüphanelerde iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu FE2154/4'te yer almaktadır. Bir eserin 65-76 varakları arasında olup 1093/1682 yılında yazılmıştır. Hafız Ahmed b. Fazlullah el-İstanbulî tarafından da 1098/1687 yılında Medinetü'l-Münevver'de istinsah edilmiştir. Talik hatla kaleme alınan eserin sayfa ebadı 150x212 mm olup yazı alanı 95x147 mm'dir ve satır sayıları muhtelifdir. Eserde Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi'nin mührü vardır. Etrafı meşin, yüzü ebru kaplı, mukavva, miklepli, şirazeli bir cilt içindedir.

Diğeri de İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu FE2154/3 numaradadır. Aynı eserin 34-65 varakları arasındadır. Hafız Ahmed b. Fazlullah el-İstanbulî tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi bilinmemektedir. Talik hatla kaleme alınan eserin sayfa ebadı 150x212 mm olup yazı alanı 95x147 mm'dir ve satır sayıları muhtelifdir. Eserde Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi'nin mührü vardır. Etrafı meşin, yüzü ebru kaplı, mukavva, miklepli, şirazeli bir cilt içindedir.

5.5.2. el-İlhâm bi Tahrîri Kavley Sa'dî ve Gassâm

Tefsire dair bir eser olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. İstanbul Millet Kütüphanesi Ali

Emiri Koleksiyonu FE2154/5'te kayıtlıdır. Diğer eserleriyle beraber olup 76-80 varakları arasındadır. Hafız Ahmed b. Fazlullah el-İstanbulî tarafından 1098/1687 yılında istinsah edilmiştir. Talik hatla kaleme alınan eserin sayfa ebadı 150x212 mm olup yazı alanı 95x147 mm'dir ve satır sayısı 19'dur. Eserde Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi'nin mührü vardır. Etrafı meşin, yüzü ebru kaplı, mukavva, miklepli, şirazeli bir cilt içindedir.

5.5.3. Risâle fi Tahkîki Kavli'ş-Şayhi'l-Ekber fi'l-Futuhât (Sübhâne men Ezhere el-Eşya'e ve Hüve 'Aynihâ)

İbn Arabî'nin *Fütûhât* adlı eserinin tahkikine yönelik yazılmış Arapça bir risaledir. Eserin bilinen bir nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu FE2154/3'te kayıtlıdır. Hafız Ahmed b. Fazlullah el-İstanbulî tarafından istinsah edilmiştir. Ancak istinsah tarihi bilinmemektedir. Bir eserin 34-65 varakları arasında olup talik hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 150x212 mm olup yazı alanı 95x147 mm'dir ve satır sayısı değişmektedir. Eserde Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi mührü vardır. Etrafı meşin, yüzü ebru kaplı, mukavva, miklepli, şirazeli dir.

5.5.5. Nizâmu'z-Zeberced fi'l-Erba'ini'l-Müselsele bi-Ahmed

Hadise dair bir eser olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bilinen tek nüshası, Manisa İl Halk Kütüphanesi 5 Hk 1198/1'de bulunmaktadır. 1085/1673 yılında istinsah edilen eserin müstensihi bilinmemektedir. Bir eserin 1b-10a varakları arasında olup yaldızlı filigramlı kağıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 205x145 mm olup yazı alanı, 165x105 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Sırtı ve sertabı vişne rengi meşin, ebru kaplı miklebli mukavva cilt içindedir. Söz başları ve keşideler kırmızıdır.

5.5.6. En-Neşirü'z-Zâhir fi'z-Zıkr bi'l-Cebri

Merasim ve adetlere dair Arapça yazılmış bir eserdir. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Malatya Darendede İlçe Halk Kütüphanesi 44 Dar 18/6'da kayıtlıdır. Bu eser, 1127/1714 yılında Fethullah b. Mahmud el-Mavsilî tarafından istinsah edilmiştir. Bir eserin 56b-73a varakları arasında olan bu eser, üç ay filigramlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 210x150 mm olup yazı alanı, 155x90 mm'dir ve her satırda 23 satır bulunmaktadır. Şemse ve zencirekli vişne rengi meşin. Hatimede Fethallah b. Mahmud el-Mavsilî risaleyi kendine mal etmişse de GAL. II. 506 da Gürânî'ye mal edilmiştir.

5.5.7. el-Emzem bi İkadi'l-Himem

Hadis ilmine dair Arapça olarak kaleme alınmış bir eserdir. Bilinen iki nüshası vardır. Biri, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Malatya Darendede İlçe Halk Kütüphanesi 44 Dar 18/7'de kayıtlıdır. Bir eserin 74b-102a varakları arasında olup üç ay filigranlı kâğıda nesih kırması hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 210x150 mm olup 155x90 mm'dir ve her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Şemse ve zencirekli vişne rengi meşindir.

Diğer nüsha ise Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 6150/1 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha, 1086/1674 yılında istinsah edilmiş olup müstensihi bilinmemektedir. 1b-38b varakları arasında

olup abadî kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 185x123 mm olup yazı alanı, 130x75 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı ve iki kapağın ön kenarları aşınmış kahverengi meşin, üstü aşınmış ebru kâğıt kaplı mukavva cilt içindedir. Kâğıtlar krem rengi ve rutubet lekeli, söz başları ve keşideler kırmızıdır.

5.5.8. Meddi Elifey fi Takrîri Leyse ke-Mislihi Şey

Arapça olarak kaleme alınmış küçük bir eserdir. Bilinen tek nüshası Kaştamonu İl Halk Kütüphanesi 37 Hk 1340/2'de kayıtlıdır. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bir eserin 136b-137b varakları arasında yer almaktadır. Taç filigranlı kâğıda talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 120x60 mm ve yazı alanı ise 205x145 mm'dir. Her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Çahar-kuşe meşin, miklebli, ebru cildi vardır. Söz başları kırmızıdır.

5.5.9. Cenahu'n-Necah bi'l-Avali's-Sıhah

Hadis ilmine dair bir eserdir. Bilinen tek nüshası, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 279/1'de kayıtlıdır. Bu nüsha müellif hattı olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. 1083/ 1672-73 yılında yazılmış olup 1-33 varakları arasındadır.

5.5.10. İthafü'z-Zeki bi-Şerhi't-Tuhfeti'l-Mursele ile'n-Nebi li-Burh

Kelam ilmine dair olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Müellif hattı olan bu eserin yazılış tarihi 1076/ 1665-66'dır. Eserin bilinen tek nüshası, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu 34 Fa 820/2'dedir. Bir eserin 46-80 varakları arasındadır.

5.5.11. Mesalikü'l-Ebrar ila Ehadisi'n-Nebiyi'l-Muhtar

1083/1672-73 yılında Arapça olarak kaleme alınmış hadis ilmine dair bir eserdir. Bu nüsha müellif hattı olup bilinen tek nüshası, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu 34 Fa 279/2'de yer almaktadır. Bir eserin 34-125 varakları arasındadır.

5.5.12. Belâgatu'l-Mesîr ilâ Tevhîdi'l-Alâi'l-Kebîr

Belagat ilmine dair olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bilinen tek nüshası, Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi 43 Va 273'te kayıtlıdır. Toplam 70 varaktan müteşekkil olup rika hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 180x130 mm olup yazı alanı ise 130x65 mm'dir ve her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Üzeri kâğıt kaplı meşin bir cilt içindedir.

5.5.13. Kasîdü's-Sebîl ilâ Tevhîdi'l-Hakki'l-Vekîl

Tek nüshası Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Râşid Efendi 513 numarada bulunan bu eser, Arapça olarak kaleme alınmış akaid ve kelama dairdir. 1066/1655 yılında istinsah edilmiş olup müstensihi belli değildir. Eser, 195 varaktan oluşmaktadır. Talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı; 216x143 mm, yazı alanı ise 148x80 mm'dir ve her sayfada 23 satır bulunmaktadır.

5.5.14. Cilâlü'l-Enzâr bi Tahrîri'l-Cebr fi'l-Ihtiyâr

Kelam-ı kibara dair olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bilinen üç nüshası vardır. Bunlardan biri, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Râşid Efendi 529/3'te kayıtlıdır.

1088/1677 yılında istinsah edilmiştir. Talik hatla yazılmış olan bu eser, bir eserin 5b-16a varakları arasında olup sayfa ebadı, 205x128 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. İkinci nüshası, Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 6150/2'de kayıtlıdır. 1094/1682 yılında istinsah edilmiş olup müstensihî bilinmemektedir. 43b-61b+II varakları arasında olup abadî kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 185x123 mm olup yazı alanı, 130x75 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı ve iki kapağın ön kenarları aşınmış kahverengi meşin, üstü aşınmış ebru kağıt kaplı mukavva ciltlidir. Kâğıtlar krem rengi ve rutubet lekeli, söz başları ve keşideler kırmızıdır. Eserin baş ve sonunda Hüseyin b. Ahmed'in vakıf mühürleri vardır.

Üçüncü nüsha ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi 07 Ak 146/12'de kayıtlıdır. 1134/1721 yılında Hüseyin b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. 180b-189b varakları arasında olup Üzümlü taç filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 250x136 mm olup yazı alanı, 179x114 mm'dir ve her sayfada 28 satır bulunmaktadır. Koyu kahverengi meşin, şemseli, zencirekli, miklebli bir cilt içindedir. Cetvelleri kırmızı ile keşidelidir. 180a'da Seyyid Mustafa Vehbi'nin mülkiyet kaydı ve mührü vardır. Süleyman b. Mehmed Hilali tarafından mukabele edilmiştir.

5.5.15. el-Kavlü'l-Mübin fi Meseleti't-Tekvin

Akaid ve kelimine dair yazılmış Arapça bir eserdir. Bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY01011'de kayıtlıdır. 1070/1660 yılında telif edilen eser, 1128/1716 yılında Tilmizü'l-musannif Musa b. İbrâhîm el-Basrî el-Medenî tarafından Medineti'l-Münevver'e de istinsah edilmiştir. Eser, altı varaktan müteşekkil olup siyah bir bez cilt içindedir. Başlıklar ve söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfa kenarlarında bir tane tashih bulunmaktadır.

5.6. Mollazâde Muhammed el-Kürdî

Hayatı hakkında pek bilgi olmayan Mollazâde Muhammed el-Kürdî'nin künyesinden anlaşıldığı kadarıyla ulema bir aileye mensuptur. Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi kaydında künyesi "*Mevâzâde*" olarak verilmişse de bu "*Mollazâde*" sözcüğünün yanlış okunmasından kaynaklı olmalıdır. Millet Kütüphanesi nüshasında 1084/1673-74 yılında vefat ettiği notu varken Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesinde ise onun 1062/1651 yılından sonra vefat ettiği aktarılır. Bu da müellifin 17. yüzyılın başında doğduğu ve son çeyreğinde vefat ettiğini gösterir. Bilinen üç eseri vardır.

5.6.1. Hâşiye 'alâ Hâşileti'l-'İsâm

Arapça gramere dair yazılmış İsâm'ın haşiyesine yapılmış bir haşiye olup dili Arapçadır. Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 1919'da kayıtlıdır. Müellifin hayatta olduğu 1062/1651-52 yıllarında Konstantiniye (Süleymaniye Medresesi)'de istinsah edilmiştir. Müstensihî bilinmemektedir. Eserin varak sayısı 217 olup haşiyenin hangi varaklar arasında olduğu belirtilmemiştir. Talik hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 195x120 mm olup yazı alanı 140x61 mm'dir ve her sayfada 23 satır vardır. Nahiv cetvelli miklepli, şemseli, meşin ciltli, şirazelidir.

Diğer nüsha ise yine İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 1920 numarada kayıtlıdır. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin varak sayısı 138 olup haşiyenin hangi varaklar arasında oluşu belirtilmemiştir. Talik hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 195x120 mm olup yazı alanı 140x61 mm'dir ve her sayfada 23 satır vardır. Nahiv cetveli miklepli, şemseli, meşin ciltli, şirazeli olup yüzü ebruludur.

5.6.2. Hâşiye alâ Fevâ'idi'z-Ziyâ'ie

Fevâ'idi'z-Ziyâ'ie adlı esere yazılmış Arapça gramere dair bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi Râşid Efendi 748'de kayıtlıdır. Eserin telif tarihi 1062/1652 olup 1066/1656 yılında istinsah edilmiştir; ancak müstensihi bilinmemektedir. Eserin varak sayısı, 207 olup haşiyenin hangi sayfalar arasında olduğu belirtilmemiştir. Nesih hatla yazılmış eserin sayfa ebadı, 210x153 mm ve yazı alanı 148x70 mm'dir. Her sayfada 21 satır bulunmaktadır.

5.6.3. İmtihânü'l-Ezkiyâ'

Arapçaya dair kaleme alınmış Arapça bir eserdir. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Bölge Yazma Eserler koleksiyonu BY00006524/2'de eserin bir nüshası bulunmaktadır. 184a-185b varakları arasında olup talik hatla yazılmıştır. Eserin ebadı, 205x110 mm; yazı alanı ise 155x70 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Kitap ve müellif adı mukaddimeden alınmış olup siyah tam meşin şemseli, miklepli bir cilt içindedir.

5.7. Abdurrahmân Kürdî

Hayatı hakkında elde herhangi bir bilgi yoktur. Yazdığı eserden anlaşıldığı kadarıyla iyi bir eğitim almış, Arapça ve dini ilimlere vakıftır. Eserin istinsah tarihinden hareketle 1094/1682'den önce veya bu tarihlerde yaşadığı düşünülebilir. Bilinen dört eseri vardır.

5.7.1. Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'idi'n-Neseffiye

Bu eser, Kul Ahmed'in *Haşiye ala Şerhi'l-Akaidi'n-Neseffiye* adlı eserine haşiyedir. Dili Arapça olup bilinen üç nüshası vardır. İlk nüsha, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 1008/6'da kayıtlıdır. İlyas b. Ali Peyasî tarafından 1094/1682 yılında Amid/Diyarbakir'de istinsah edilmiştir. Bir eserin 199b-213a varakları arasında olup arma filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 205x145 mm olup yazı alanı ise 150x80 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Sırtı siyah meşin, siyah kâğıt kaplı mukavva cilt içinde olup söz başları kırmızıdır.

İkinci nüsha, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 4031/2 numaradadır. Bir eserin 50b-64a varakları arasında olup Ömer b. Hüseyin Niksarî tarafından 1121/1708 yılında istinsah edilmiştir. Krem rengi harf arma filigranlı kâğıda neşalik hatla yazılmış olup eserin sayfa ebadı 200x145 mm ve yazı alanı ise 143x30 mm'dir. Her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı kahve-rengi meşin, üstü ebru kâğıt kaplı mukavva cilt, söz başları kırmızıdır.

Üçüncü nüsha ise Hasan İbn Ahmed Aydınî tarafından 1173/1758 yılında istinsah edilmiştir. Milli Kütüphane Tokat İl Halk Kütüphanesi 60 Hk 125/3'te kayıtlıdır. Bu haşiye, eserin 49b-68b varakları arasında olup arma filigranlı kâğıda nesih kırması hat ile yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı,

220x152 mm olup yazı alanı ise 155x80 mm'dir ve her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Sırtı kahverengi meşin, deffeleri ebru kâğıt kaplı, miklebi düşük mukavva ciltlidir. Söz başları kırmızı, yer yer haşiyeli, yaprakların üst kısımları nem lekeli.

5.7.2. Haşiyetü ala haşiyeti Mir Ebi'l-feth

Mantık ilmine dair Arapça kaleme alınmış "*Haşiyeti Mir Ebi'l-feth*"in haşiyesidir. Eserin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan ilki Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu 34 Nk 4513/4'te kayıtlıdır. Bir eserin 10-29 varakları arasında olup müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Diğer ise kütüphane kaydında "*Haşiyetü ala haşiyeti Mir Ebi'l-feth ala şerhi'l-Haneftiyye*" adıyla kayıtlıdır. Bu nüsha da diğer nüshayla aynı kütüphanede bulunmakta olup 34 Nk 4517/1'de kayıtlıdır. Bir eserin 1-35 varakları arasındadır.

5.7.3. Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Bahs

Mantığa dair kaleme alınmış olan *Şerhi Âdâbi'l-Bahs*'a yazılmış Arapça bir haşiyedir. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2298/5'te bulunmaktadır. Bu haşiye, eserin 41b-50b varakları arasındadır. Şapka filigranlı kâğıda talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 215x155 mm; yazı alanı ise 165x100 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı kahverengi meşin, üzeri ebru kaplı mukavva ciltlidir. Söz başları ve cetveller kırmızıdır.

5.8. Mollâzâde Muhammed el-Kürdî es-Serhânî

Hayatı hakkında elde herhangi bir bilgi yoktur. Kütüphane kaydında isminden sonra 1070/1659 yılı notu varsa da bunun ölüm mü yoksa doğum mu olduğu belirtilmemiştir. Ancak bu notun müellifin ölüm tarihi olması gerekir. Bu bağlamda müellifin 17. yüzyılda yaşadığı bu tarihten açıkça anlaşılmaktadır. Müellifin "Mollâzâde" namıyla bilinen bir aileye mensup olduğu ve ailenin de ilimle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Yazdığı eserden iyi bir eğitim aldığı, Arapça ve çağının ilimlerine hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Künyesinde yer alan Serhânî ise onun memleketi olmalıdır. Kütüphanelerde üç eseri bulunmaktadır.

5.8.1. Risaletü fi Galatati'l-Cami fi Şerhi'l-Kafiye

Arapça olarak kaleme alınmış bir risaledir. Bilinen tek nüshası, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 705/5'te kayıtlıdır. Eserin müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Kütüphane kaydında 43b varağında yer aldığı bilgisi vardır.

5.8.2. Risaletü İmtihani'l-Ezkiyai ve'l-Huzzak fi Galatati'l-Cami fi

Arapça olarak kaleme alınmış bir risaledir. Bilinen üç nüshası vardır. Bu nüshalardan biri, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 567/2'de kayıtlıdır. Eserin müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Kütüphane kaydında 263-264 varakları arasında yer aldığı notu vardır. Diğer nüsha ise "*Risaletü'l-İmtihani'l-ezkiya ve'l-huzzak*" adı ile Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu 34 Nk 4530/2'de kayıtlıdır. Bir eserin 232-233 varakları arasındadır. Üçüncü nüsha ise "*Risâletü'l-İmtihâni'l-Ezkiyâ*" adıyla Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 5684/2 numaradadır. Müstensihi bilinmeyen eser, 1131/1718 yılında istinsah edilmiş olup 232a-233a varakları arasındadır.

5.8.3. Haşiyetü ala Haşiyeti'l-İsam ale'l-Fevaidi'd-Zıyaiyye li'l-Câmî

Arapça olarak kaleme alınmış bir risaledir. Bilinen tek nüshası, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 567/1'de kayıtlıdır. Eserin müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Kütüphane kaydında 1-262 varakları arasında yer aldığı bilgisi vardır.

5.9. Mollâ İlyâs Kürdî

Hayatı hakkında bilgi yoktur. Online İslam Âlimleri Ansiklopedisi, Molla İlyas el-Kürdî maddesinde onu Şafî mezhebinin önemli fıkıh âlimlerinden ve tasavvuf büyüklerinden sayar. Bu kaynağa göre onun tam ismi, İlyâs b. İbrâhim b. Dâvûd b. Hıdr el-Gürânî el-Kürdî'dir. Bu kaynak onun İran'ın doğusundaki Nişâbûr bölgesinde bulunan, İsferyân'ın Gürân köyünde doğduğuna işaret eder. Öğrencisi Sa'dî bin Abdürrahmân bin Hamza'nın verdiği bilgidен hareketle onun 1047/1637 senesinde doğduğu aktarılır. 16. Şaban 1138/1726 tarihinde Dîmeşk'ta ölmüştür. Mezarı, Bâbü's-sagîr Kabristanı'ndadır.³ Ancak künyesindeki Gürânî ifadesinden onun doğduğu yer ile ilgili verilen bilgilerde hata olması muhtemeldir. Çok sayıda eseri olmasına rağmen Türkiye'deki kütüphanelerde sadece "*Hâşiyeye 'alâ Şerhi Risâleti'l-Vaz'îye*" adlı eseri bulunmaktadır.

5.9.1. Hâşiyeye 'alâ Şerhi Risâleti'l-Vaz'îye

Retoriğe dair bir haşiyeye olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eserin bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1677'de kayıtlıdır. Bu haşiyeye, Mehmed b. Abdüllatif tarafından 1132/1719 yılında istinsah edilmiştir. 30 yapraktan müteşekkil olup suyolu filigranlı kâğıda nesih hat ile yazılmıştır. Sayfa ebadı, 210x157 mm olup yazı alanı, 160x92 mm'dir ve her sayfada 29 satır bulunmaktadır. Eser ciltsiz olup sözbaşları kırmızı, yaprakları rutubet lekeli.

5.10. Şerefeddîn Osmân Kürdî Tebrîzî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Asıl adının Osman ve Şerefeddîn'in ise unvan olması muhtemeldir. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla Tebriz Kürtlerindedir. Onun hakkında bilgi veren tek kaynak, Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı Müellifleri adlı eseridir. Onun bildirdiğine göre ulema ve tarihçi olup Üsküdar kadılığı görevini yürütmüştür. 1050/1640 yılında bu görevinden emekli olmuştur. İstanbul'da vefat etmiştir. *Enfesü'l-Ahbar* ismini verdiği Farsça tarihi, sekiz bölüm olarak tertip etmiştir. Bu tarihin isminin delaleti olan 1026/1617 tarihinden itibaren yazılmasına başlanmış ve 1032/1623 yılına kadar yazılmıştır (Bursalı Mehmed Tahir, 1975: 141). Kütüphanelerde bulunan tek eseri "*Nüzheti'l-'Aşıkîn*"dir.

5.10.1. Nüzheti'l-'Aşıkîn

Tasavvufa dair Farsça olarak kaleme alınmış bir eserdir. Bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 3854/2'de kayıtlıdır. Bir eserin 54a-60a varakları arasındadır. Suyolu filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 210x147 mm olup yazı alanı 150x80 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. İnce gri bir karton içinde, ciltsiz, şirazesiz dağınıktır. Sözbaşları kırmızı, kâğıtlar krem rengi ve rutubet lekeli.

3 <https://www.ehli-sunnet-buyukleri.com/Islam-Alimleri-Ansiklopedisi/DETAY/ILYAS-GURANI-KURDI/3773>

5.11. Hasan Kürdî

Doğum ve ölüm tarihi, doğduğu yer ve ailesi hakkında bir bilgi bulunmayan Hasan Kürdî'nin hayatı hakkındaki bilgiler, onun Rus tarihini konu edinen *Târih-i Moskof* adlı eserinde bulunmaktadır. Müellifin "*Tevârîh-i Cezîre-i Girid*" adlı eseri üzerinde bir doktora tezi hazırlayan Hasan Ali Cengiz, Hasan Kürdî'nin hayatı hakkında şu bilgileri verir:

"Yeniçeri Kâtibi Hasan Efendi'nin otabiyografisi *Târih-i Moskof* eserinde yer almaktadır. Buna göre; Hasan Efendi, babası gibi 1067 (1656–1657) senesinde yeniçeri olmuştur. Yeniçeri olduktan sonra 1082 (1671)'de *Yaylak Seferi*'ne, 1083 (1672)'te *IV. Mehmed ile Kamanıçe Seferi*'ne ve 1085 (1674)'te *Umman Seferi*'ne katılmıştır. *Umman Seferi*'nden döndükten sonra *İsakçı*'da yeniçeri kalemine girmiştir. 1093 (1682) senesinde *Girit*'te *Hanya Kalesi*'ne yeniçeri kâtibi olarak atanmıştır. *Osmanlı Arşivi*'ndeki ru'us kalemine ait belge ve defterde, Hasan Efendi'nin *Girit*'e yeniçeri kâtibi olarak atanmasıyla ilgili bir kayıt bulunamamıştır. Müellifin, adada görev yaptığı dönem içerisinde *Yeniçeri Yoklama Defterleri*'nde kâtip olarak görev yapan baba adları farklı olan birkaç Hasan ismi yer almaktadır. Bunlardan birinin eserin müellifi olan Hasan Efendi olması muhtemeldir. *Hanya*'da beş sene görev yaptıktan sonra yine beş sene *Resmo*'da, ardından beş sene *Kandiye*'de bulunmuştur. *Midilli*'ye yine yeniçeri kitabetiyle gönderilmiş ve üç sene burada kalmıştır. 1109 (1697–1698) yılında *Eğriboz*'a gitmesinin ardından *İnebahtı*'da yeniçeri kâtibi olarak yedi sene görev yapmıştır. 1116 (1704) senesinde yeniçeri ocağı kâtipliğine terfi etmiştir. 1711 yılında ise tahminen yetmiş yaşlarında iken *Prut Seferi*'ne katılmıştır" (2018: 64).

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere aile mesleği olan askerlikle iştilal etmiş ve yeniçeri kâtipliği görevini ifa ederken de *Târih-i Moskof* ve *Tevârîh-i Cezîre-i Girid* adında iki eser kaleme almıştır.

5.11.1. Târih-i Moskof

Hasan Kürdî'nin sefer günlük şeklinde düzenlediği bir eserdir. Yeniçeri katipliği olarak katıldığı 1711'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nı konu edinmektedir. Bu eserin tespit edilen üç nüshası vardır. Bunlardan ilki, St. Petersburg The Institute of Oriental Manuscripts the Russian Academy of Sciences'de 140.B. 1178'de kayıtlıdır. Bu nüsha, *Tevârîh-i Cezîre-i Girid* adlı eserin ikinci bölümünü oluşturmakta ve 143-163 varakları arasında bulunmaktadır (Cengiz, 2018: 66). Bu nüsha Milli Kütüphane kaydında Akademiya Navk Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmaları numara B 1173-III'te gösterilmektedir. Eser sayfa aralığı ise 143b-167b şeklindedir. Bu kayda göre sayfa ebadı 210x160 mm olup yazı alanı 175x95 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. İkinci nüsha, Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesi'nde bulunan ikinci nüsha ise *Keyfiyet-i Rusya* adıyla 1627'de bulunmaktadır. Bu eser de 1a-32b varakları arasında yer almaktadır. Üçüncü nüsha ise; Münih'te Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 91'de kayıtlı *Târih-i Moskof* adlı eserin 1b-32b varakları arasında yer almaktadır.

5.11.2. Tevârîh-i Cezîre-i Girid

1055/1645-46 yılında başlayan ve oldukça uzun süren *Girit Seferi*'ni konu edinen *Tevârîh-i Cezîre-i Girid*'in bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri St. Petersburg The Institute of Oriental Manuscripts the Russian Academy of Sciences'de 140.B. 1178'de kayıtlıdır (Cengiz, 2018: 66). Milli Kütüphane kaydında Rusya'da bulunan iki nüsha kayıtlıdır. Bu nüshalar Akademiya Navk

Naradov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmaları numara B ve B 1173-II'de gösterilmektedir. İlk nüshanın sayfa aralığı, 1b-135a iken ikinci nüshanın sayfa aralığı 143b-167b şeklindedir. Bu kayda göre sayfa ebadı 210x160 mm olup yazı alanı 175x95 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. 1197/1783'te yazılmış olan Ptersbug nüshası ise *Tevârih-i Cezîre-i Girid* adlı olup müellif nüshası değildir. Bu nüsha da Topkapı nüshası gibi kimin tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir (Cengiz, 2018: 67).

Topkapı Sarayı Kütüphanesi Y. 82'de bulunan nüsha ise bu eserin üçüncü nüshasıdır. Eserin bu nüshası, 1208 (1793- 94)'de istinsah edilmiş olup müstenshi bilinmemektedir. Petersburg nüshasından on yıl sonra istinsah edilmiştir. Petersburg nüshasından kopyalanmıştır (Cengiz, 2018: 67).

5.12. Mollâ-zâde Mehmed el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız Mollâ-zâde Mehmed'in tam künyesi, Mehmed b. Ebi Bekr b. Mehmed b. Süleyman el-Kürdî es-Sohrânî'dir. Bu künyeden de açıkça anlaşıldığına göre babasının adı Ebu Bekir, dedesinin adı ise Mehmed'dir. Süleyman el-Kürdî'nin soyundan gelmekte olup yaşadıkları bölge Soran'dır. Bu da onların Soranî Kürtlerinden olduklarını gösterir. Ölüm tarihi katalog kaydında 1084/1673-74 olarak gösterilmektedir. Müfid Yüksel ise onun ölüm tarihini 1070/1659 olarak verir ve onu büyük bir âlim, müfessir ve nahiv âlimi olarak tanımlar. Ayrıca Yüksel, onun künyesi içinde es-Sohranî'yi de verir.⁴ Mollâ-zâde namıyla bilinen ulema bir aileye mensuptur. Bilinen beş eseri vardır.

5.12.1. Haşiyetü Alâ'l-Haşiyeti'l-Fethiye fi'l-Adab

Haşiyetü'l-Fethiye fi'l-Adâb'a yazılmış Arapça bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi 42 Yu 510/7'de bulunmaktadır. Müstensihî Hattat Haydar olup istisah tarihi bilinmemektedir. 26 varaktan müteşekkil olup talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 200x150 mm; yazı alanı ise 160x95 mm'dir ve her sayfada 33 satır bulunmaktadır. Tam meşin bir cilt içinde olup cildi şemseli, ıstambajlı, miklepli, şirazelidir.

5.12.2. Ta'lika alâ Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Adâb

Muhammed el-Hanefî'nin Şerhu Adâb'ına Mir Ebu'l-Feth'in yaptığı haşiyenin Arapça yapılmış açıklamasıdır. Eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 28 Hk 3616/3'te bulunmaktadır. Bu haşiyetü, eserin 10b-67a varakları arasındadır. Suyolu filigranlı Avrupa kâğıda nesih kırmızı hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 185x138 mm ve yazı alanı ise 145x74 mm'dir. Her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı ve kenarları meşin, çiçek ebrulu kâğıt kaplı bir cilt içindedir. Söz başları kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sayfa kenarlarında yer yer konuyla ilgili açıklamalar vardır.

5.12.3. Hâşiyetü alâ İmtihâni'l-Ezkiyâ

Birgili Mehmed Efendi'nin Kadi Beyzavî üzerine yaptığı şerhe Arapça yazılmış bir haşiyedir. İstinsah tarihi ve müstensihî bilinmeyen eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Süleymaniye Yazma

4 <https://twitter.com/mufidyuksel/status/1271906531353808896> (erişim tarihi: 31.05.2023)

Eser Kütüphanesi Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 28 Hk 3640 numarada kayıtlıdır. Haşiye, 219 varaklık bir eser içinde olup haşiyenin hangi varaklar arasında olduğu belirtilmemiştir. Suyolu filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmış olup eserin sayfa ebadı, 201x140 mm; yazı alanı ise 138x87 mm'dir ve her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Mıklebli. şirazesi dağılmış, meşin bir cildi vardır. Söz başları ve cedveller kırmızı mürekkepledir.

5.12.4. el-Fevaihü'l-Miskiye fi'l-Fevatihu'l-İlmiye

Belâgat ilmine dair Arapça yazılmış bir eserdir. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmeyen eserin bir nüshası, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 28 Hk 3531/1'de bulunmaktadır. Beyaz, ince kâğıda talik hatla yazılmış olup eserin sayfa ebadı, 200x135 mm; yazı alanı ise 150x57 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Kahverengi meşin, salbek şemseli, zencirekli, mıklebli bir cilt içinde bulunmaktadır.

Bir diğer nüshası ise İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY01404'te kayıtlıdır. Şeyh Çelebi tarafından 1068/1658 yılında Bursa'da istinsah edilmiştir. Eser 44 varak olup başlıkları kırmızıdır ve hamişlerde notlar var.

5.12.5. Ed-Dürretü'l-Müdiyye fi Şerhi'l-Kevakibi'd-Dürriyye

Edebiyata dair Arapça yazılmış hacimli bir eserdir. Bu eser, 1042/1633 yılında telif edilmiş olup Hasan Rıza b. Mehmed el-Kastamoni tarafından 1294/1877 yılında İstanbul'da istinsah edilmiştir. Eserin bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY00130 numarada kayıtlıdır. 189 varaktan oluşmaktadır. Kenarında minhüvat kayıtları, tashihler, nüsha farkları ve haşiyeler vardır. Şerhi yapılan kaside üstten çizilidir. Zahriyede "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi" ve "دار الفنون كتبخانه سی (استانبول)" 1343-1340" yazılı iki tane mühür vardır.

5.13. Hasan b. Muhammed el-Kürdî ez-Zibârî

Hasan b. Muhammed'in hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphane kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Yine kütüphane kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Zibârî, 1050/1640 civarı vefat etmiştir. Babasının adı Muhammed olup Irak'taki Kürdistan Bölgesel Hükümeti sınırları içinde yaşayan Zibârî/Zebârî aşiretine mensuptur. Yazmış olduğu eserlerden kendini iyi yetiştirmiş, birçok dili bilen âlim bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda onun Faslı olduğu aktarılarak tam adının Muhammed ez-Zibârî el-Fâsî (Ebû Abdullah) olduğu söylene de ve onun müellif, fakih ve müverrih olup Fas'ta vefat ettiği aktarılsa da (Demirok, 2019: 277) onun künyesinde yer alan "Kürdî" ve "Zibârî" ifadeleri, bu bilgiye şüpheyle yaklaşılması gerektiğini doğurmuştur. Kütüphanelerde yedi eseri bulunmaktadır.

5.13.1. Hâşiyetü alâ Şerhi'l-İsâm alâ Risâleti'l-İstiâre

Bu eser, Şerh-i İsâm adlı belagata dair kaleme alınmış bir eserin haşiyesidir. Eserin Konya ve Nuruosmaniye Kütüphanesinde bulunan çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Nuruosmaniye 4396, 4494, 4497, 4500, 4507, 4518'de kayıtlıdır. Bunların dışında yurtiçi kütüphanelerde de –özellikle de Milli Kütüphane'de- çok sayıda nüshası bulunmaktadır. "Haşiyetü ala şerhi'l-İsam ala risale-

ti'l-istiare li-ebi'l-Kasım" başlığıyla Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Koleksiyonu numara 34 Ma 555/1'de kayıtlı bir nüsha vardır. Bu nüsha Muhammed b. Sa'di tarafından 1068/1657 yılında istinsah edilmiş bir nüsha vardır.

5.13.2. Hâşiye alâ Şerhi'l-İstiâreti's-Semerkandiyye, ez-Zibârî Hasan

Nuruosmaniye 4475'te kayıtlı olan ve Sultan 3. Osman vakfı olan risale, 102b-130a varakları arasında bulunmaktadır. Eserin sayfa ebadı, 21.5x14.6 cm olup yazı alanı ise 15.8x8.1 cm'dir. Nesih kırması bir hatla aharlı krem rengi kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmıştır ve her sayfada 27 satır bulunmaktadır. Bazı kelime ve cümlelerin üzerine kırmızı mürekkeple hat çizilmiştir. Muhakkık Şeyhî'den alınmış bir haşiye, metnin kenarında bulunmaktadır. Bu haşiye ile birlikte başka haşiyeyle haşiye şeklinde açıklayıcı bazı notlar düşürülmüştür. 120b ve 111b varaklarında ise tashih kayıtları bulunmaktadır. Hasan b. Muhammed'in bu haşiyesi, Ebu Cafer ez-Zâhirî tarafından tahkik edilerek Dar Nur Sabah Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

5.13.3. Hâşiye alâ Şerhi Risâleti'l-İsti'âre

Arapça olarak kaleme alınmış olup Ebü'l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/ 1483'ten sonra)'nin *Risâletü'l-İstî'ârât*'na İsmüddîn İsferyânî (ö. 945/1538) tarafında yapılan şerhe bir haşiyedir. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesinde 1189 (19b-52b) no ile kayıtlı olan eserin başka bir nüshasını istinsah tarihi 1036 (1626) olduğundan yola çıkarak eserin telif tarihi bu senede veya bundan önce olduğu söylenebilir. Eserin yurt içi kütüphanelerde birden fazla nüshası olup tespit edebildiğimiz nüsha sayısı 19'dur. Bu da eserin oldukça beğenildiği ve ilim âleminde sevilerek okunduğunu gösterir. Bu kadar nüshayı burada tek tek vermek mümkün olmadığından sadece üç nüsha hakkında bilgi verilecektir.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde bulunan nüsha, 21 Hk 703/2'de kayıtlıdır. Bir eserin 22b-46 varakları arasındadır. Eserin sayfa ebadı 210x150-155x90 mm olup her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Suyolu filigranlı kâğıda kırma talik ile yazılmıştır. Eserin cildi, mavi desenli mukavva sırtı kırmızı meşindir. Eserin söz başları kırmızıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Koleksiyonu'nda bu haşiyenin iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki 67 Saf 435/2'de *Hâşiye alâ Şerhi'l-İstî'âre* adı ile kayıtlıdır. Eserin yazılış ve istinsah tarihi kayıtlı değildir. Bir eserin 49b-84b varakları arasında olup taç arma filigranlı kâğıda talik hattı ile yazılmıştır. Sayfa ebadı 210x150-150x85 mm olup her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Sırtı kahverengi şemseli miklebli siyah deri cilt içindedir ve söz başları kırmızı çizgildir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi, Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Koleksiyonu'nda bulunan bir diğer nüsha ise 67 Saf 557/2'de kayıtlı olup Muhammed b. Ali Konavî tarafından 1102/1690 yılında istinsah edilmiştir. Bu haşiye, bir eserin 51b-84b varakları arasında bulunmaktadır. Sayfa ebadı, 200x130-130x65 mm olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Harf filigranlı kâğıda talik hattı ile yazılmıştır. Cildi, şemseli, zencirekli siyah meşin, şarhım ibareleri kırmızı çizgildir. Bu kütüphanede 67 Saf 188 numarada Abdullah b. Mahmud tarafından istinsah edilen bir nüsha daha vardır.

Bunların dışında Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 002742-VII, numarada; Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu 45 Ak Ze 5963/2'de; Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 2191/7'de; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 07 Ak 280/2'de; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 07 El 61/4, 07 El 61/4, 07 El 2937/1, 07 El 2841/4, 07 El 100/3, 07 El 2933/1 numaralarda ve diğer bazı kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunmaktadır.

5.13.4. Hâşîye alâ Şerhi Ferâ'idî'l-Fevâ'id li Tahkîki Ma'ânî'l-İsti'âre

Şerhi Ferâ'idî'l-Fevâ'id li Tahkîki Ma'ânî'l-İsti'âre adlı esere yazılmış Arapça bir haşiyedir. Hasan b. Muhammed el-Kürdî ez-Zibârî'nin en çok istinsah edilen ve buna bağlı olarak da en çok okunan eseridir. Yurtiçi kütüphanelerde bu eserin tespit edebildiğimiz 83 nüshası bulunmaktadır. Bunların tümünü buraya almak ve burada açıklamak mümkün olmadığından sadece birkaç tanesi hakkında bilgi vermekle yetinilecek ve diğer nüshaların bazılarının da sadece buldukları kütüphane ve kütüphane kayıtları verilecektir.

Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 25 Hk 13981/5'te kayıtlı olan eser, Mustafa b. Ahmed b. Yakub tarafından 1108/1695 tarihinde istinsah edilmiştir. Bir eserin 165-199a varakları arasında bulunan eser, krem rengi birleşik harf filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı 205x145 mm olup yazı alanı 145x90 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı kahverengi pandizot, üstü yeşil desenli kâğıt kaplı mukavva cilt içinde olup keşideler kırmızıdır.

Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 9769/2'de bulunan nüshanın müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Suyolu filigranlı kâğıda nesih hattı ile yazılan eserin varak sayısı hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Sayfa ebadı, 205x150 mm olup yazı alanı 145x80 mm'dir ve her sayfada 23 satır ulunmaktadır. Eser, yıpranmış mukavva bir cilt içinde olup keşideler kırmızıdır.

Hakkında bilgi verilecek bir diğer nüsha ise Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 01 Hk 1087/7'de kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha Hasan b. Muhammed tarafından 1061/1650 tarihinde istinsah edilmiştir. Bir eserin 99b-120a varakları arasında bulunan haşîye, haç arma filigranlı kâğıda talik kırmısı hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı 215x155 mm olup yazı alanı 155x95 mm'dir ve her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Sırtı kahverengi meşin, mıklebli bir cildin içindedir. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Haşiyenin kütüphane kaydındaki notlar kısmında "*Ebû'l-Kâsım el-Leysî b. Ebî Bekr es-Semerkandi'nin Ferâ'idü'l-fevâ'id li-tahkiki me'ani'l-isti'âre, er-Risâletü's-Semerkandiye veya Risâletü'l-isti'âre adlarıyla bilinen eserine İsmâ ed-dîn el-Esferâyini'nin yaptığı şerhe haşiyedir.*" notu bulunmaktadır. Bunların dışında Konya İl Halk Kütüphanesi 42 Kon 3159/12, 42 Kon 5398/2, 42 Kon 5002/1, 42 Kon 4519/7, 42 Kon 3682/4, 42 Kon 3134/2, 42 Kon 2781/1, 42 Kon 2576/4, 42 Kon 1988/2, 42 Kon 1985/, 42 Kon 4520 numaralarda da kayıtlı nüshalar bulunurken Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon 45 Ak Ze 5963/2, 45 Ak Ze 5685, 45 Ak Ze 1612/7, 45 Ak Ze 713/1, 45 Ak Ze 617/5, 45 Ak Ze 570/5, 45 Ak Ze 488/8 numarada da bu eserin nüshaları vardır.

5.13.5. Risâle-i Hasan ez-Zibarî

Mantiğa dair kaleme alınmış Arapça bir risaledir. Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 25 Hk

13981/4(a)'da kayıtlı olan bu risale, 1108/1695 tarihinde Mustafa b. Molla Ahmed b. Molla Yakub tarafından istinsah edilmiştir. 35 varaktan müteşekkil olan bu risale, çiçek makas filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Risalenin sayfa ebadı 205x145 mm olup yazı alanı 140x65 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sırtı bez, kapakları ebru kâğıt kaplı mukavva ciltli olup asıl metin üzeri kırmızıdır. Tüm sayfa kenarlarında açıklamalar bulunmaktadır.

5.13.6. Kıssatü Yunus a.s. ve Eshabi'l-Kehf

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Gaziantep İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu, 27 Hk 144/11'de kayıtlı olan bu eser, istinsah tarihi ve müstensihi belli olmayıp 14 varaktan oluşan küçük bir eserdir. Eser Kuran'da yer alan Hz. Yunus ve Ashabü'l-Kehf kıssalarını konu edinmektedir. Bu yönüyle eser dinî-didaktik bir eserdir. Bir kitabın 168a-182b varakları içinde yer alan eser, taç filigranlı kâğıda kırma nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı 210x150 mm olup yazı alanı 160x105 mm'dir ve her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Miklebli ebru ve mukavva çaharkuşe meşin cilt içindedir.

5.13.7. Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'l-Fevâ'idi'z-Ziyâ'îye

Kaştamonu İl Halk Kütüphanesi, 37 Hk 1200 numarada kayıtlı olan bu haşiye, *Hâşiye alâ'l-Fevâ'idi'z-Ziyâ'îye* adlı haşiyeye yazılmıştır. Bu anlamda haşiye, İbn Hacib'in *Kaftiye* adlı nahv kitabına, Molla Cami'nin *Favaidü'l-Ziyaiye* adıyla yaptığı şerhe İsameddîn Esferâyî'nin haşiyesi üzerine haşiyedir. Arapça gramere dair Arapça olarak kaleme alınan bu haşiyenin müstensihi ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. 168 varaktan müteşekkil olan eser; beyaz, birleşik harf filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 212x145 mm olup yazı alanı 175x70 mm'dir ve her sayfada 27 satır bulunmaktadır. Kahverengi çaharkuşe meşin, miklebli, ebru desenli mukavva ciltli olup "*kavluhu*" ibareleri kırmızıdır. Eserin dibace kısmı yoktur. Kütüphane kaydındaki notlar kısmında "*37 Hk. 1423 numarada kayıtlı olan İsameddîn Esferâyî'nin Fevaidü'l fenariye üzerine yaptığı haşiye ile karşılaştırılmak suretiyle tesbit edildi. Zahriyede de "İsam üzerine Hasan Efendi haşiyesidir."* ibaresi bulunmaktadır."

5.14. Hasan b. Mûsâ el-Kürdî

Hayatı hakkında bilgi oldukça sınırlıdır. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla babasının adı Musa'dır. 1148/1736 yılında Şam'da vefat etmiştir. Vahdet-i vücûd nazariyesine sıkı bir şekilde bağlı olan Hasan b. Mûsâ, İbnü'l-Arabî'nin *Mevaki'u'n-Nücûm ve Füsûsü'l-Hikem* eserlerine şerhler yazmıştır. Ömrünün çoğunu Şam'da geçirmiştir. Ölümünden sonra oğlu Abdurrahman onun yerine şeyh olmuştur. Ayderûsî'nin *Letâif* adlı eserine yazdığı şerh, onun en önemli, eseridir (Doru, 2017: 97). Yazma eserler kütüphanelerinde bir eseri bulunmaktadır.

5.14.1. Şerhu Hikemi's-Şeyhi'l-Ekber

Tasavvufa dair İbn Arabî'nin esrine Arapça yazılmış bir şerhtir. 1231/1816 yılında istinsah edilmiştir. 213 varaktan oluşan eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY03570 numarada kayıtlıdır. Kırmızı meşin bir cildin içinde olup şerh edilen ibare kırmızı ile yazılmıştır. Sayfa kenarlarında notlar ve tashihler vardır.

5.15. Molla Çelebi el-Kürdî el-Amidî

Doğum tarihi bilinmeyen müellif, Amid/Diyarbakırlıdır ve asıl adı Muhammed'dir. Ancak daha çok Molla Çelebi olarak bilinmektedir. Babası, Diyarbakır'ın önde gelen âlim ve şahsiyetlerinden Seyyid Ali Efendi'dir. Ömer b. Ahmed el-Çullî el-Mâî (ö. 1022/1613) ile Hüseyin el Halhali (ö. 1014/1605) gibi devrin tanınmış âlimlerinden dersler almıştır. Dini ilimlerin yanı sıra ri-yazî ilimleri de okumuştur. IV. Murad'ın Bağdad Seferi'nde Diyarbakır'a uğraması üzerine padişahla tanışma fırsatı bulup İstanbul'a getirilmiş ve 1048/1639'un Zilhicce ayında padişah fermanıyla Sahnı Seman Medresesi'ne Hamdi Muhammed Efendi yerine müderris olarak atanmıştır. 1049/1639 Recep ayında Diyarbakır kadılığına atanmış ve bu vesile ile memleketine geri dönmüştür. 1051/1641 Rebiülevvel'inde görevden el çektirilmişse de Şaban 1053/1643'te yeniden Diyarbakır kadısı olarak atanmıştır. Ancak 1054 /1644 Safer'inde bu görevden azledilmiş, 1056/1646 Rebiülevvel'inde Halep kadısı olarak atanmıştır. Burada da çok uzun kalmayıp aynı yılın Receb ayında eski görevi olan Diyarbakır kadılığına üçüncü kez atanmıştır; ancak 1057/1647 Safer'inde yine bu görevden el çektirilmiştir. Bu görevinden sonra da bazı şehirlerde kadılık görevi ifa etmiştir ve Bağdat kadısı iken 1062/1651 Şaban ayında emekliye ayrılmıştır. Fakat bu emeklilik evresi pek uzun sürmemiş 1065/1654 Ramazan ayında Şam'a kadı olmuştur. Şam kadılığı onun son görevi olmuş ve 1066/1655 Cemaziyelevvel ayında Şam'da hayata gözle-rini yummuştur. Sinaniye Mezarlığı'na defnedilen müellif, âlim kimliğinin yanı sıra şairliği ile de tanınmıştır.⁵ Belirtilen kütüphanelerde iki eseri bulunmaktadır.

5.15.1. İstihracu't-takvim

Arapça olarak kaleme alınmış bir eser olup müstensihi Ahmed Efendizade Süleyman el-Mardinî'dir. İstinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin tek nüshası Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 37256'da kayıtlıdır. Talik hatla yazılmış olup 46 varaktan müteşekkildir. Sayfa etrafında yazılmış yazılar bulunmaktadır.

5.15.2. Hâşiyetü 'alâ Hâşiyetü'l-Isâm 'ale'l-Beyzâvî

Beyzâvî'nin *Hâşiyetü'l-Isâm*'ına Arapça olarak yazılmış bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 150/5'te kayıtlıdır. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bir eserin 142-199 varakları arasında yer almaktadır. Talik hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 195x203 mm olup yazı alanı 80x148 mm'dir ve her sayfada 23 satır vardır. Sırtı kahverengi, yüzü nefî renkte, tam meşin, şirazeli, miklepli bir cilt içindedir.

6. 18. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

Osmanlı'nın 1699'da yaşadığı Viyana bozgunu, onun Avrupa devletleri karşısında hızla güç kaybedip geri çekilmesine neden olduğu gibi Kânûnî ile beraber başlayan çözümlüş daha üst seviyelere gelmiştir. Devletin yenilgilerdeki gelir kaybını azaltmak amacıyla ek vergiler getirmesi ile başlayan isyanlar, bu yüzyılda da devam etmiştir. Rüşvet, iltimas, yolsuzluk ülkenin günlük yaşamın bir parçası olmuştur. Ülkeyi çepeçevre saran bu olumsuz hava içinde tek olumlu gelişme batılılaşma çabası olan Lale Devri olsa da bu çaba da oldukça sathi ve gösterişten öteye gideme-

⁵ <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/molla-celebi-el-amidi> (Erişim Tarihi: 2.10.2023).

miştir. On beş yıl süren ve nispetten olumlu gelişmeleri içinde barındıran bu dönem, İran'la yaşanan savaşların yarattığı olumsuz havanın etkisiyle Patrona Halil İsyanı patlak vermiş ve bu isyanla son bulmuştur.

Kürtlerin durumu da Osmanlının durumundan pek farklı değildir. Artan İran baskısı ve yaşanan savaşlar, Kürdişan'da ekonomik ve sosyal hayatı zora sokmuş ve bölgenin asayişinin bozulmasına neden olmuştur. Osmanlı valilerinin keyfi uygulamaları, halkta huzursuzluğa sebep olmuş ve isyanların patlak vermesine neden olmuştur. Özellikle bazı beylerin başına buyruk davranmaları, bölgede huzursuzluğun baş göstermesine sebep olduğu gibi Osmanlının beylikleri zayıflatma, birbirine kırdırma ve tasfiye etme girişimleri de huzursuzluğun asıl sebebi olmuştur.

Bütün bu huzursuzluk içinde ilmi çalışmalar devam etmiştir. Gerek Kürdişan'da gerek onun dışındaki bölgelerde –özellikle de İstanbul'da- Kürt uleması, ciddi bir etkinlik göstermiş, ilim ve sanatın gelişmesine katkı sunmuştur. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi edebi ve ilmi çalışmalar; sarayda, bey konaklarında, tekke ve zaviyelerde, medreselerde sürdürülmüştür. Özellikle bey konakları ve medreseler, Kürt ilim ve edebiyatının geliştiği ve korunduğu mekânlar olmuştur. Bunun etkisini, bu yüzyılda Kürtçe yazan şair ve âlimlerin sayısından açıkça anlaşılmaktadır. Zira bu yüzyılda Melayê Batêyî, Selîmê Silêman, Harisê Bidlîsî, Mela Mansûrê Girgaşî, Seyfîyê Şûşî, İsmailê Bazîdî, Miradxanê Bazîdî, Macin, Mîna, Sadik, Şêx Xalidê Zibarîyê Yekem, Basîlyos Şemûn II (Adak, 2013: 243-280) gibi çok sayıda Kürtçe eser kaleme almış âlim ve şair bulunmaktadır. Benzer bir durum Kürtçe dışında eser veren Kürt müellifler için de geçerlidir. Ahmet İlyas el-Kürdî, Ahmet Efendi, Ahmet Efendi Tahazade, Şems-i Bidlisî, Hacı Hasan Şirvani, Şeyh Mahmut Üryânî, Muhammed B. Süleyman el-Kürdî, Müştak Baba, Haydarîzâde Âsım Efendi, İbrâhîm Kürdî, Abdî (Çeteci Abdullah Paşa), Yûsuf el-Kürdî, Ebû Tâhir Muhammed b. İbrâhîm el-Gürânî, Amasyalı Kürd Abdurrahman Efendi, Amasyalı Osman Fâik Efendi bunlardan sadece birkaçıdır. Türkiye kütüphanelerinde ise "Kürdî" künyeli yedi müellif bulunmaktadır.

6.1. Hayreddîn Muhammed b. Abbâs el-Kürdî

Hayatı hakkında elde bilgi bulunmayan Hayreddîn Muhammed b. Abbas el-Kürdî'nin kütüphane kaydında onun 1117/1705'te sağ olduğu aktarılmaktadır. Bu bilginin ışığında onun 17. yüzyılın ikini yarısı ile 18. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı, babasının adının Abbas olduğu ve iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Haşiye yazdığı eserden de anlaşıldığı üzere Arapçaya ve çağın ilimlerine hâkimdir. Bu da onun medresede hocalık yaptığını göstermektedir.

6.1.1. Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme

Kelam ilmine dair olup Musliheddîn Muhammed b. Salaheddîn Lârî'nin haşiyesine haşiyedir. Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eserin bilinen üç nüshası vardır. Bunların ilki Milli Kütüphane Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu 50 Gül-Kara 128'de kayıtlıdır. Eser, 1133/1721 yılında Muştafa b. el-Vânî tarafından istinsah edilmiştir. Eserin tamamı 96 varaktan müteşekkildir. Suyolu filigranlı kâğıda talik kırmızı hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 214x155 mm olup 160x95 mm'dir ve sayfada 21 satır bulunmaktadır. Cetveller altın yaldızlıdır. Yeşil bez kaplı miklepli mukavva ciltli olup söz başları kırmızıdır.

Eserin ikinci nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 42 Kon 142'de kayıtlıdır. Eser, Süleyman b. Abdullah tarafından nesih hatla istinsah edilmiştir. 74 varaktan oluşan eserin

her sayfasında 23 satır bulunmaktadır. Sayfa ebadı, 210x165 mm ve yazı alanı ise 165x110 mm'dir. Söz başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olup sırtının meşini düşmüş, deffeler sırttan ayrılmak üzere yapraklar şirazedden ayrılmış, ebru kaplı mukavva bir cilt içindedir.

Diğer nüsha ise Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 1524/2'de kayıtlıdır. Bir eserin 47b-138b varakları arasında yer almaktadır. Mikail Efendi tarafından 1124/1711 yılında istinsah edilmiştir. Taç marka filigranlı kâğıda talik kırması hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 225x170 mm'dir. Yazı alanı ise 165x90 mm olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Eserin kütüphane notunda "1117 Şevvalinde (1706) telif edildiği kaydı metin sonunda belirtilmiştir." kaydı bulunmaktadır.

6.2. Halîl b. Hüseyin el-İs'irdî el-Ömerî el-Kürdî

Kürt uleması içinde önemli şahsiyetlerden biri olup ve ulema bir aileden gelmektedir. Mollâ Halil, 1167-1754'te Siirt'te doğmuştur. Babasının adı Mollâ Hüseyin, onun babası Mollâ Halid onun da babasının adı Mollâ Ömer'dir. Molla Halil'in ailesi aslen Hizan'ın Gulpîk köyünde Alî-canî aşiretindedir. Kendisi de burada doğmuş olup eğitim için geldiği Siirt'in Kurtalan ilçesi Zoqeydê/Kayabağlar köyüne yerleşmiştir. Mollâ Halil'de "el-İs'irdî" künyesi verilmesi bu yüzdendir. İlk eğitiminin babası Molla Hüseyin b. Molla Halid el-Kolâtî'den almıştır. Daha sonra Mollâ Abdurrahman el-Belâkî, Sofî Hüseyin el-Karasevî, Mollâ Ramazan el-Hazvîni, Molla Abdulhadî el-Arvasî, Molla Ahmed el-Hafız ve Şeyh Ferruh gibi dönemin meşhur âlimlerinden dersler almıştır. Çağın medreselerde okutulan ilimlerinin tamamını okumuştur. Bu ilimlerde yetkinleştikten sonra İmâdiye bulunan "Kubbehân Medresesi"nde ders veren ve *Reisü'l-Ulemâ* olarak da tanınan Mollâ Mahmûd'un rehle-i tedrisinden geçerek ondan icazetnamesini almış ve ardından da müderris payesine ulaşmıştır. Zoqeydê'ye geldikten sonra başta kendi çocukları olmak üzere birçok âlimin yetişmesine katkı sağlamıştır (Dündar, 2018: 91). 1259/1843 yılında vefat etmiştir. Çok sayıda eseri bulunmaktadır. Ancak bu eserlerinden sadece üçü yazma eserler kütüphanelerinde kayıtlıdır.

6.2.1. El-Kâfi

Arapça gramere dair bir eser olup Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 9572/11'de kayıtlıdır. İstinsah tarihi bilinmeyen eserin müstensihi, Ahmed ed-Deyrekî'dir. 70a-99b varakları arasında olup cedit kâğıda bozuk nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 202x140 mm olup yazı alanı 160x80 mm'dir ve sayfada 15 satır bulunmaktadır. Eser, katları ayrılmış karton üzeri silikleşmiş ebru kâğıt kapaklı, sırtı bezle onarılmış harap cilt içinde bulunmaktadır.

6.2.2. Risâle fî'l-Vaz'

Arapça olarak kaleme alınmış olup vaz' ilmine dairdir. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 9572/4'te bulunan eserin müstensihi, Ahmed İbni Hacı Tahir'dir. Ancak istinsah tarihi bilinmemektedir. Bir eserin 38a-39b varakları arasında olup cedit kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 202x147 mm olup yazı alanı 160x87 mm'dir ve her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Katları ayrılmış karton üzeri silikleşmiş ebru kâğıt kapaklı, sırtı bezle onarılmış harap cilt içinde olup haşiyelidir.

6.2.3. Risâle fi'l-Mantık

Arapça olarak kaleme alınmış mantık ilmine dair bir eserdir. 1324/1906 yılında Ahmed ed-Deyrekî tarafından istinsah edilmiştir. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 9572/3'te bulunmaktadır. Bir eserin 25a-36b varakları arasında olup cedit kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 202x147 mm olup yazı alanı 160x87 mm'dir ve her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Katları ayrılmış karton üzeri silikleşmiş ebru kâğıt kapaklı, sırtı bezle onarılmış harap cilt içindedir. *Risâle fi'l-Vaz* ile aynı kitabın içinde yer almaktadır.

6.3. Abdurrahman b. Hasan b. Mûsâ el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla adı, Abdurrahman olup babasının adı Hasan, dedesinin ise Musa'dır. Abdurrahman b. Hasan b. Musa el-Kürdî, Şam'da yaşayan Kürt ve sufi bir aileden gelmektedir. Babası Hasan el-Kürdî (öl. 1148/1781) de âlim ve mutasavvıf bir zat olup Vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemiştir. Bunda onun İbnu'l-Arabi'nin *Füsûs ve Mevaki'u'n-Nücûm* adlı eserlerine yazdığı şerhlerin etkisi olduğu tahmin edilmektedir. Hayatının büyük bir kısmını Şam'da geçiren Abdurrahman, babasının vefatından sonra onun yerine tarikata şeyh olmuştur. Onun en bilinen önemli eseri, Ayderûsî'nin *Letâif* adlı eserine yazdığı şerhtir (Doru, 2017: 97). Kütüphanelerdeki tek eseri "*Risâle fi't-Tasavvuf*"tur.

6.3.1. Risâle fi't-Tasavvuf

Tasavvufa dair Arapça yazılmış küçük bir risale olup bir eserin 178b-179a varaklarının kenarındadır. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 489/22'de kayıtlıdır. Suyolu filigranlı kâğıda nesih hat ile yazılmış olup sayfa ebadı 183x130 mm ve yazı alanı 158x80 mm'dir. Her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Miklebli, sırtı ve sertabı siyah meşin, kâğıt kaplı, mukavva bir cilt içindedir. Sözbaşları ve cetvelleri kırmızı, sayfa kenarları açıklamalıdır.

6.4. Esa b. Ali b. Hasan el-Kürdî

Künyesinden Kürt olduğu anlaşılan Esa'nın babasının adı Ali, dedesinin ise Hasan'dır. Hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserinin 1196/1782 yılında istinsah edildiği düşünüldüğünde bu tarihte veya daha önce yaşadığı anlaşılmaktadır. Kütüphanelerde kayıtlı tek eseri *Müfidü'l-irâb*'dir.

6.4.1. Müfide'l-İrâb

1196/1782 yılında istinsah edilmiş iraba dair bir eserdir. Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi 42 Yu 9900 numarada bulunan eserin dili hakkında kütüphane kaydında bir bilgi bulunmamakla beraber Arapça olması kuvvetle muhtemeldir. Arap alfabesiyle ve talik hatla yazılan eserin varak sayısı 57 olup satır sayısı 21'dir. Kullanılan kâğıtla ilgili bir bilgi verilmemiştir. Sayfa ebadı, 210x148 mm olup yazı alanı 152x73 mm'dir. Sırtı meşin, kâğıt kaplı bir cilt içinde bulunmaktadır.

6.5. Mahmûd el-Kürdî

Mahmûd el-Kürdî'nin hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Kaynaklarda Suriye'nin Halep şehrine bağlı Kûrân/Gürân bölgesinin Sâkas beldesinde doğmuş olan ve 18. yüzyılda yaşamış Halveti şeyhi Hasan el-Kürdî'den bahsedilse de bu kimseyle aynı kişi olup olmadıkları kesin değildir (bkz. Özcelik, 2022: 421-470). Ancak Mahmûd el-Kürdî'nin *Menbe'u'l-İrab* adlı eserinin 1138/1726 yılında istinsah edildiği ve Şeyh Mahmûd el-Kürdî'nin 1781 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde *Menbe'u'l-İrab* yazarı ile Halveti şeyhi Mahmûd el-Kürdî'nin aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Yazdığı eserden anlaşıldığı kadarıyla iyi bir eğitim almış, Arapçaya hâkim bir kimsedir. Kütüphanelerde kendisine isnat edilen dört eser bulunmaktadır.

6.5.1. Menba'u'l-İrâb

Esere bu ad, konusuna göre verilmiş ve kütüphane kayıtlarına verilen bu adla kaydedilmiştir. Arapça gramere dair yazılmış bir eserdir. Eserin dili Arapça olup Ahmed b. Mustafa tarafından 1138/1726 yılında istinsah edilmiştir. Eserin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 42 Kon 5241/6'da kayıtlıdır. Suyolu filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmış olup eser, 110b-114a varakları arasındadır. Satır sayısı 14 olup sayfa ebadı 154x100 mm ve yazı alanı 128x63 mm'dir. Söz başları ve keşideler ve cetveller kırmızı şemseli, miklepli, siyah meşin cilttir. Müellif adı sondan alınmıştır. Bir diğer nüsha ise Burdur İl Halk Kütüphanesi 64'te kayıtlıdır. Söz başları ve keşideler ve cetveller kırmızı şemseli, miklepli, siyah meşin cilttir.

6.5.2. el-Hizbü'l-Enver ve's-Sırru'l-Ekber

Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, Râşid Efendi 1323/3 numarada bulunan bu eser, havasa dair dini içerikli küçük bir eserdir. Arapça olarak kaleme alınmış olup bir eserin 42a-47b varakları arasında yer almaktadır. Nesih hatla yazılmış; sayfa ebadı, 155x110 mm'dir ve her sayfada 13 satır vardır.

6.5.3. Şerh-i İlmü'l-Münazati ve'l-Adab

İlmü'l-Münazati ve'l-Adab adlı esere yazılmış Arapça bir şerhtir. Eserin bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri, Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi 42 Yu 385/12'de bulunmaktadır. Nesih hatla yazılmıştır. Sırtı ve kenarı, miklebi meşin, mukavva kaplı cilt içindedir. Diğer ise Zincirli Medrese nüshası olup 5912/12'de kayıtlıdır. Nesih hatla yazılmış olup 21 varaktan oluşmuştur. Sırtı ve kenarı, miklebi meşin, mukavva kaplı bir cilt içindedir. Satır sayısı 11 olup sayfa ebadı, 205x145 mm, yazı alanı ise 155x70 mm'dir.

6.5.4. Es-Sülûk li-Ebnâi'l-Mülûk

Bu eserin kendisi elde olmayıp ona yapılmış olan bir şerh bulunmaktadır. İki şarih tarafından bu esere şerh yazılmıştır. Bu şerhlerin ilki Râfi'î tarafından yapılmıştır. Bu şerhin bir nüshası, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Kitapları bölümü 743'te bulunmaktadır olup 2005'te Beyrût'ta yayınlanmıştır. Diğer şerh ise Şerkâvî tarafından yapılmış olup 2008'de Kahire'de yayınlanmıştır. Her iki müellife ait şerhleri, Ahmed Ferîd el-Mezîdî tahkik edip yayınlamıştır (Özcelik, 2022: 430).

6.5.5. Kurratü'l-Ayn ve'l-Bâkiyâtü's-Sâlihât

Evrâd ve zikirle ilgili yazılmış Arapça bir eserdir. Bilinen bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonu 02761'de kayıtlıdır. 1110/1699 yılında Müstensih Osman b. Ali el-Halebî tarafından istinsah edilmiştir. 131 varaktan oluşan eser, nesih hatla kaleme alınmıştır. Eserin ebadı, 206x130 mm; yazı alanı ise 148x78 mm olup satır sayısı 13'tür.

6.5. El-Emir el-Kürdî Murtaza b. Mustafa b. Hasan

Müellif hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakta olup sadece künyesinden hareketle bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Künyesinden hareketle babasının adı Mustafa, dedesinin ise Hasan'dır. Künyesinde yer alan el-Emir el-Kürdî ibaresinden onun Kürt beylerinden biri olması ihtimalini doğurmaktadır. Kütüphane kaydında onun 1155/1742 yılında vefat ettiği notu vardır. Kütüphanelerde adına kayıtlı bir eser bulunmaktadır.

6.5.1. Şerhu's-süluk fi Rıdai'l-Hakki'l-Gani ala Kasideti's-Şeyhen

Tasavvufa dair kaleme alınmış Arapça bir şerhtir. İstinsah tarihi ve müstensihi bilinmeyen eserin bilinen tek nüshası, Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu 34 Nk 2455'te kayıtlıdır. 122 varaktan müteşekkil olup eserin özellikleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

6.6. İbrâhîm b. Haydar b. Ahmed el-Kürdî

Tam adı, İbrâhîm b. Haydar b. Ahmed el-Kürdî Hüseyinâbâdî olup 1156/1743 yılında vefat etmiştir. Zeynelabidin Hüseyinî'nin verdiği bilgilere göre İbrâhîm b. Haydar, ulema bir aileden gelmekte olup bu aile Haydarizâdeler olarak bilinmektedir. Bu ailenin tüm efradlı ilimle meşgul olup ve devrin tanınmış alimleri içinde yer almıştır. İbrâhîm b. Haydar da aile geleneğine uyarak ilimle meşgul olmuş ve çağının ilimlerinden tefsir, edebiyat, usûl-i fıkıh ile astronominin yanı sıra tasavvufî kelâm ve felsefe ile de uğraşmış ve bu alanda yetkinliğini ıspatlamış bir şahsiyettir. Felsefe ile meşguliyyetinden dolayı çağının önemli filozoflarından sayılır. Nitekim o, ailesinin geleneğini sürdürerek felsefî metinlere şerh ve haşiyeler yazarak genelde İslam felsefesine özelde de Osmanlı dönemi felsefenin gelişimine katkı sunmuştur. İbrâhîm b. Haydar, *er-Risâletü'l-Kudsiyyetu't-Tâhire bi'sherhi'd-Dürreti'l-fâhire* adlı şerhinde Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Behmenyâr b. Merzûbân, Nasîrüddîn et-Tûsî, Gazzâlî, Dâvûd-i Kayserî, İbnü'l-Arabî ve özellikle Celâleddîn ed-Devvânî gibi önemli filozoflara atıfta bulunmuş ve onların görüşlerinden istifade etmiştir. Ancak bu şerhinde Molla Câmî'nin görüşlerini eleştirmekten de geri durmamıştır. Bu anlamda söz konusu şerh, hem İslam felsefesinin yetkin şahsiyetlerinin eserlerinden beslenmiş hem de bu felsefenin bazı yönlerini eleştirmekten geri durmamıştır. Bu yönüyle eser, farklı kaynaklara eleştirel bir gözle bakılıp ortaya özgün bir yoru konulmaya çalışılmıştır. Bu da İbrâhîm b. Haydar'ın felsefî alanda sağlam bir birikime sahip olduğunu göstermektedir (Hüseyinî, 2018: 135). Kütüphanelerde iki eseri tespit edilebilmiştir.

6.6.1. Hâşiye alâ'l-Fevâ'idi'l-Fenârîye

Mantığa dair olan Fenârî'nin İsağocî üzerine yaptığı şerhe Kul Ahmed b. Muhammed b. Hı-

zır'ın yaptığı haşiyeye Arapça yazılmış bir haşiyedir. Haşiyenin bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4458/1 numarada kayıtlıdır. Haşiye, eserin 1b-7b varakları arasındadır. Arslanlı arma kartal isim filigranlı kâğıda neşalık hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 233x177 mm; yazı alanı ise 160x90 mm'dir ve her sayfada 11 satır bulunmaktadır. Sırtı bez, çok yıpranmış, karton cilt içindedir. Şirazesini bozuk, yaprakları lekeli, sol üst köşesi fare yenikli, yaprakları ıslanmış yer yer çamurlanmıştır. Eserin dibacesi sonradan yapılmış olup eserin kimliği dibaceden tesbit edilmiştir.

6.6.2. er-Risaletü'l-kudsiyyetu't-tahire bi'serhi'd-Dürreti'l-fahire

Kelam ilmine dair Arapça kaleme alınmış bir eserdir. 65 varaktan oluşan eserin müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY03390 numarada kayıtlıdır. Siyah meşin bir cildin içinde bulunan eserin öncesinde adı ve müellifi kaydedilmiştir. Metin içerisinde de müellifin ismi vardır. Şerh edilen metin kırmızı ile çizilmiştir.

6.7. Zeynüddîn el-Kürdî

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda İbrâhîm b. Haydar'ın ders aldığı hocalar arasında Zeyneddîn el-Kürdî adında bir hocanın adının geçmesi, onun 18. yüzyılda yaşamış olma ihtimalini doğurmaktadır (Hüseynî, 2018: 142). Bilinen tek eseri, "*Haşiyetü ala Şerhi'l-İsam ala Risaleti'l-istiare li's-Semerkand*"dır.

6.7.1. Haşiyetü ala şerhi'l-İsam ala risaleti'l-istiare li's-Semerkand

Arapça olarak kaleme alınmış olup edebiyat ve retorik ile ilgili bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Mehmed Asım Bey Koleksiyonu 34 Ma 555/6'da kayıtlıdır. Eserin müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin 122-136 varakları arasında yer almaktadır.

6.8. Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân el-Kürdî ed-Dımaşkî el-Medenî

Dımaşk'ta doğmuş olması hasebiyle kaynaklar, ondan Dımaşkî; Medine'de yaşadığı için Medenî, Kürt olması nedeniyle el-Kürdî şeklinde bahseder ve künyesinde bu nisbelerin tamamına yer verir. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklar onun 1129/1717'de doğduğu aktarılsa da 1125/1713 ve 1127/1115 yılları da doğum yılı olarak verilmektedir. Ancak oğlu Abdullah, babasının doğum tarihini 1129/1717 olarak vermektedir. Dımaşk'ta doğmuş, ardından ailesinin Medine'ye göç etmesi üzerine buraya gitmek zorunda kalmıştır. İlk eğitimine de burada başlamıştır. Medine'de bir ilim mahfilinde yetişme fırsatı bulmuştur. Bu da onun ilim dünyasının şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Mekke, Medine, Şam, Yemen ve Mısır gibi ilim merkezlerinde bulunmuş, devrin tanınmış hocalarından ders almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Mekke'ye dönüp Harem-i şerif'te uzun bir dönem hocalık yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî, Ali b. Abdurrahman es-Semhûdî, Zeynelâbidîn b. Alevî Cemelülleyl el-Medenî, M. Murtaza ez-Zebîdî, Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân, Yûsuf b. Muhammed el-Battâh ez-Zebîdî, Abdurrahman b. Süleyman İbnü'l-Ehdel, Sâlih b. Mu-

hammed el-Ömerî el-Füllânî, Ahmed b. Ubeydullah el-Attâr ed-Dımaşkî gibi döneminin önemli isimleri, onun yetiştirdiği talebelere aittir. Hayatının sonuna kadar Mekke'de kalmış ve Şafiiler için fetva mercii olmuştur. 14 Rebûlevvel 1194 (20 Mart 1780) tarihinde vefat etmiştir (Özdemir, 2019: 2/109). Kaleme aldığı çok sayıda eseri vardır. Kütüphanelerde onun adına kayıtlı "*Fethu'l-kadir bi-ihisari müteallikati nüsüki'l-ecir*" adlı eseri bulunmaktadır.

6.8.1. Fethu'l-Kadir bi-Ihtisari Müteallikati Nüsüki'l-Ecir

Fıkıha dair yazılmış Arapça bir eserdir. 1263/1846 yılında ıstinsah edilen eserin müstensihi bilinmemektedir. Bir eserin 4b-9a varakları arasında olup bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arapça Yazma Eserler bölümü NEKAY03571/01 numarada kayıtlıdır. Karton bir cildin içinde yer alan eserin sonunda mukabele ve 1267'de Ahmed el-Hızfî tarafından mütalaa edildiğine dair kayıtlar vardır. Kenarlarında yer yer haşiyeler bulunmaktadır. Zahriyede silik 2 tane mühür ve Abdülhalik b. İbrâhîm (الزمزبي؟)'nin temellük kaydı vardır. 1b-3a'da fevaid vardır.

7. 19. Yüzyılda Yaşamış Müellifler ve Eserleri

19. yüzyıl, Kürtler için facia yüzyılı olarak kabul edilir. Bu yüzyılın ortalarına dek bin yıldan fazla bir süredir ayakta kalmayı başarmış olan köklü ailelerin kurduğu beylikler, Osmanlı tarafından askeri yöntemlere başvurarak ortadan kaldırılmış, bu aileler imparatorluğun çeşitli yerlerine sürgün edilmiş ve bir daha topraklarına dönmelerine izin verilmemiştir. Bu yönden ilk adımların geçmişi, 16. yüzyılda Kanuni ile başlamış olsa da bu yüzyıldaki değişiklikler, nitelik bakımından önceki dönemlerin uygulamalarından ayrışır. Önceki dönemlerde temel amaç; beyliklerin hâkimiyet alanlarını sınırlandırmak, zayıflatmak ya da cezalandırmakken bu dönemdeki uygulamalar ise beyliklerin tasfiyesi ve yerine merkezi otoritenin yerleştirilmesidir. Bu anlamda 19. yüzyılın ilk yarısı, Yavuz döneminde başlayan ve "*Kürt Emirlikleri*"yle şekillenen Kürdistan Eyaleti, Osmanlı'nın merkezileşme ve parçalanmanın önüne geçme politikalarıyla son bulmuştur. Merkezileşmenin bir sonucu olarak Reşit Paşa, Hakkâri, Revanduz ve Sincar bölgesinde bir dizi idarî düzenlemeye gitmiştir. Ancak Kürt mirlerinin bu düzenlemelere karşı çok sert tepkiler vermiş ve 1830'da isyan etmişlerdir. Zira bu düzenlemeler, doğrudan Kürtlerin yüzlerce yıllık yapılarına doğrudan müdahale olup bunların tasviyesi anlamına gelmekteydi. Bu nedenle de bu bölgede Baban İsyanı, Revanduz Beyleri İsyanı, Said Bey İsyanı, Revanduzlu Kör Muhammed Paşa ve Soran aşireti reisi Mir Muhammed ve Cizre beyi Mir Bedirhan Bey İsyanları yaşanmıştır.

İsyanların son halkasını oluşturan 1847'deki Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından hemen sonra yeni bir idari yapılandırılmaya gidilmiştir. Bu yeni düzenlemede 5 Aralık 1847 tarihinde Diyarbakır merkezli beylerbeyliği, Kürdistan Eyaleti olarak değiştirilmiştir. Böylece, yüzlerce yıllık Kürt beylikleri tarih sahnesinden çekilmiş, mirler aileleri ile birlikte sürgüne gönderilmiş ve maddî-manevî mirasları yağmalanmıştır. Bu düzenlemenin amacı olarak her ne kadar Rus tehdidi karşısında güçlü bir merkezi yapılanma oluşturmak olsa da asıl gaye, dağılmaya yüz tutmuş Osmanlı'nın elinde kalan son yerleri koruma ve muhtemel bir parçalanmanın önüne geçmedir. Cemal Ülke'ye göre bu yeni eyaletin kurulmasından sonra eyalet merkezinin değiştirilmesine gidilmiş ve bu da ciddi tartışmalara neden olmuştur. Çünkü bu yeni düzenlemede Diyarbakır'ın yerine

aynı zamanda Anadolu Ordusu'nun merkezi olarak "Kürdiştan'ın kalbi" diye adlandırılan Ahlât seçilmiştir. Ülke'ye göre "büyük umut ve heyecanla kurulan yeni eyaletin merkezi değiştirilemediği gibi daha sonraki düzenlemelerde de klasik bir Osmanlı eyaletinin ötesine geçilmesi mümkün olmamıştır" (2014: III).

Mirliklerin ortadan kaldırılması, oldukça kanlı isyanların başlamasına sebep olduğundan Kürdiştan bir yangın yerine dönmüş; entelektüel, sosyal ve ekonomik hayat felce uğramış, mirliklerin sahip olduğu bin yıllık miras -ki bunlar mirliklerdeki arşivler, kitaplar, kültürel unsurlar- yıkılmış ya da talan edilmiştir. Mirliklerden boşalan iktidar boşluğu için başlayan iktidar kavgası, var olan kötü durumu daha da kötüleştirmiştir. Bu dönemde aşiret liderleri ve şeyhler, yeni güç odakları olarak ortaya çıkmışlardır. Kürdiştan'daki kaos, buradaki entelektüel hayat üzerinde olumsuz bir etki bırakmış olsa da Sîyapûş, Pertev Begê Hakkarî, Siwadî, Weda'î, Şêx Nuredîn Birifkanî, Mela Xelîlê Sêrtî, Feqe Reşîdê Hakkarî, Şêx Hâlidê Kürdî Şehrîzûrî, Şêx Ebdurrahman Axtepî, Bekir Begê Erizî, Mihemmed Teyyar Begê Amêdiyê, Mela Mahmûdê Bazidî, Molla Yunus El-Kürdî el-Erkatanî, Şêx Ubeydullah Nehrî (Adak, 2013: 281-305) gibi önemli şahsiyetler eserlerini Kürtçe kaleme almıştır.

Kürt entelektüellerin merkezi yaşanan kaostan dolayı Kürdiştan dışındaki yerlere -özellikle İstanbul'a- kaymış ve bu yerler, Kürt aydınlanmasının merkezi haline gelmiştir. Seyyid Sıbgatullah-il Arvasi, Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhîm Efendi, Fasîhuddîn (Fasîh) İbrâhîm b. Sıbgatillâh b. Es'ad el-Haydarî el-Bağdâdî eş-Şâfiî, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. İshak Sükuti, Cenab Şahabeddîn, Abdurrahim Mevlevî, Seyyid Ahmed ül-Kürdî, Kürdîzade Ahmed Ramiz, Mevlana Rıfat, Halil Hayalî, Kürd Abdurrahman Efendi, Ali Emirî, Kürd Said Efendi, Ali İffet, Şair Akif, Şair Mehmed Emin Âsaf, Şair Abdî, Amasyalı Kara Halil Efendi bu dönemde yaşamış önemli Kürt şahsiyetlerdir. Türkiye kütüphanelerinde bu dönemde yaşamış dört "Kürdî" künyeli müellif vardır.

7.1. Hâlid-i Kürdî Şehrîzûrî

Büyük Kürt mutasavvıf ve Halidiyye tarikatının kurucusudur. Süleymaniye'ye bağlı Karadağ ilçesinde 1193/1779'da dünyaya geldi. Anne ve baba, tasavvufa meşgul önemli ailelere mensuptur. Babası, Kâdiriyye tarikatının müritlerinden Pir Mîkâil'dir. Asıl adı Hâlid olsa da Nakşibendî tarikatında yaygın olarak "*Mevlânâ*" sanıyla tanınmıştır. Öğrenimine memleketi Karadağ'da başlamış, Şeyh Abdürrahim ve kardeşi Şeyh Abdülkerim Berzencî'den ders almıştır. Bu iki hoca dışında bölgenin tanınmış hocalarından da dersler almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra kelam ve mantık ilimlerini okumuş ve bu alanda kendisini yetiştirmiştir. Bu amaçla da birçok ilim merkezine giderek eğitimini sürdürmüştür. Bağdat'ta bulunduğu dönemde oranın valisi Babanzâde İbrâhîm Paşa'nın kendisine ettiği müderrislik teklifini reddetmiştir. Daha sonra hocası Şeyh Abdülkerim Berzencî'nin 1213'te (1798-99) vefatı sonrası ondan boşalan müderrislik görevini üstlenerek Süleymaniye'de yedi yıla yakın bir süre ders vermiştir. Sahip olduğu ilim, zühd ve takva, onun kısa sürede tanınıp saygı duyulan bir simaya dönüşmesini sağlamıştır.

1805'te hacca gitmiş ve burada Hintli derviş Mirza Rahîmullah Azîmâbâdî ile tanışma fırsatı bulmuştur. Bu tanışma onun ruh dünyası üzerinde derin etkiler bırakacaktır. Nitekim Azîmâbâ-

dî'nin telkinlerine kulak vererek Nakşibendi şeyhi Abdullah Dihlevî ile tanışmak amacıyla uzun bir sefere çıkmıştır. Önce İran'a sonra da Afganistan'a geçip oradan da Delhi'ye ulaşmıştır. Bu yolculuk ve tanışma sonrasında Naksibendî tarikatına intisap ederek Şam'a gelmiş ve burada ömrünün geri kalanını geçirmiştir. Mevlânâ Hâlid, ikinci haccı yapmak amacıyla çıktığı yolculuğunda halifesi Şeyh Abdullah Ferdî sayesinde büyük bir coşkuyla karşılandığı Kudüs'e gitmek için Şam'dan ayrılmıştır. 1826'da Şam ve civarını etkileyen veba, onun ölümüne neden olmuştur. Ölmeden önce Muhammed en-Nâsîh, İsmâil Enârânî ve Abdülfettâh el-Akrî'nin kendinden sonra poştînişin olmalarını buyumuştur. Ayrıca yeğeni Mahmûd es-Sâhib'e de Karadağ'daki mallarını miras olarak bırakmıştır. 14 Zilkade 1242'de (9 Haziran 1827) vefat etti (Algar, 1997: 15/283). Çok sayıda eseri olmasına rağmen Türkiye'deki kütüphanelerde yedi eseri bulunmaktadır.

7.1.1. Divân

Eser, kütüphane kaydına Farsça olarak kaydedilmiş olsa da Mevlânâ Hâlid'in Arapça, Farsça ve Kürtçe şiirlerinin yer aldığı eseridir. Bilinen tek nüshası, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 417/3'te kayıtlıdır. Eserin müstensihi, Ömer Paşa Şîrvânî olup 1273/1873'te istinsah edilmiştir. Eser, 49b-63b varakları arasındadır. Samanlı kâğıda talik hat ile yazılmıştır. Sayfa ebadı 225x175 mm, yazı alanı ise 160x95 mm'dir ve her sayfada 17 satır vardır. Serlevha ve mihrabiye müzehheb ve mülevvendir cetvelleri yaldızlıdır. Sırtı bordo meşin, yaldızlı, arma şemseli, zencirekli, miklebli, siyah meşin bir cilt içinde olup sözbaşları kırmızıdır.

7.1.2. Mektûbât

Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bilinen tek nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Arabi 4323/3'te kayıtlıdır. Telif ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Bir eserin 32-38 varakları arasında olup talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 196x125 mm olup 138x74 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sayfalar cetveli olup cildi tam meşindir ve cetvelli, üst tarafı şirazelidir.

7.1.3. Vasîyetü'l-Mevlânâ Hâlid li-Hâlifetihi

Tasavvuf ve tarikata dair olup Mevlânâ Hâlid'in halifelerine vasiyetini içermektedir. Arapça olarak yazılmıştır. Bilinen bir nüshası, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 822/1'de kayıtlıdır. Telif ve istinsah tarihi bilinmeyen eser, 1b-8b varakları arasındadır. Cedit kâğıda talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 205x130 mm; yazı alanı ise 150x85 mm'dir ve her sayfada 25 satır bulunmaktadır. Çaharkuşe bordo, kahverengi meşin ciltli, miklebli ve şemselidir. Söz başları kırmızıdır.

7.1.4. Silsile-i Tarikatü'l-Kadîriye

Kadiriye tarikatının silsilesine dair bir eser olup Arapça kaleme alınmıştır. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 37 Hk 1235/1'de kayıtlıdır. 1272/1854 yılında istinsah edilmiştir. 1b-2b varakları arasında olup nohudî abâdî kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 150x85 mm ve yazı alanı ise 220x175 mm'dir. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Sırtı meşin, desenli kâğıt kaplı. Mukavva ciltli olup isimler kırmızıyla yazılmıştır. 3ab'de kendisinin duası ile Farsça *Adab-i zikr-i*

Kalbi başlıklı kısa bir makalesi yazılıdır. Kastamonulu Şeyh Ahmed Siyâhî vakfidir.

7.1.5. Akâ'id Berayi Şerh-i Hadîs-i Şerîf

Hadis ilmüne dair Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Bilinen bir nüshası, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 37 Hk 1235/2'de kayıtlıdır. 1272/1854 yılında istinsah edilmiştir. Bir eserin, 4a-29b varakları arasındadır. Nohudî abâdî kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 150x85 mm ve yazı alanı ise 220x175 mm'dir. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Sırtı meşin, desenli kâğıt kaplı olup mukavva ciltlidir. Söz başları kırmızıyla yazılmıştır.

7.1.6. Mevlânâ Hâlid'in İstânbûl Müridlerine Mektûbu

Mevlânâ Halid'in İstanbul'daki müridlerine yazdığı Arapça ve Türkçe mektupları içermektedir. Eserin bilinen tek nüshası, Konya Koyunoğlu Müzesi ve Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 11225/1'de kayıtlıdır. İstinsah tarihi bilinmeyen eserin müstensihi Osman Muradî'dir. 6 varaktan müteşekkil olup sayfa ebadı, 24x18.2 mm'dir.

7.1.7. Silsiletü'z-zeheb

Tasavvuf ve tarikata dair Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Bilinen bir nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Arabi 4323/2'de kayıtlıdır. Telif ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Bir eserin 28-29 varakları arasında olup talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 196x125 mm olup 138x74 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Sayfalar cetveli olup cildi tam meşindir ve cetveli, üst tarafı şirazelidir. 30-31 varaklarında hatm-ı hace duası vardır.

7.2. Ahmed el-Kürdî el-Hüseynî

Ahmed el-Kürdî el-Hüseynî ve Seyyid Ahmed Çabakçûrî el-Kürdî olarak da bilinen Seyyid Ahmed el-Kürdî, Muhammed Şemseddin'in oğlu olup Nakşibendi şeyhlerinden ve Şeyh Ali Septî'nin halifelerindendir. Aslen Bağdatlı ve seyyit olduğu aktarılsa da (Köle, 2015: 80) bu tür söylemler, halk arasında itibar kazanma amaçlıdır. 1246/1830 yılında Bitlis vilayetine bağlı Çapakçûr/Bingöl ilçesinin Kûr/Dikme köyünde doğmuştur. Kûr köyü Kirdkî/Zazaca konuşulan bir köy olup Ahmed el-Kürdî'nin lisanı da "Kurdî" (Zazaca)dır (Köle, 2015: 80).

İlk eğitimine köyünde başlayan Ahmed el-Kürdî, 12 yaşından sonra Palu'ya gelmiştir. Burada Mevlânâ Hâlid'in halifelerinden Şeyh Ali Sebtî'den ders almış ve bu tahsilin sonunda da ondan Nakşibendî-Hâlidî tarikatı icazeti ve hilafetini almıştır. 1892 yılında şeyhinin vefatından sonra Palu'dan ayrılıp Harpût'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Harpût'ta 14 yıl kalmış ve bu süre zarfında irşat faaliyetlerini sürdürmüştür. 1906 yılında buradan ayrılıp Siverek'e yerleşmiş, 8 yıllık irşad faaliyetlerinden sonra 1913'te Virânşehir'e taşınmıştır. Virânşehir'de bir müddet kaldıktan sonra 1915'te tekrar Harpût'a dönmüş, burada ilmi çalışmalarını sürdürmüştür. Ahmed el-Kürdî, 25 Kasım 1921'de Harput'ta vefat etmiş, Harput Ulu Camii'nin bahçesine defnedilmiştir (Köle, 2015: 81). Yazma eser kütüphanelerinde bulunan tek eseri "Mektûbât"tır.

7.2.1. Mektûbât

Tasavvuf ve tarikata dair kaleme alınmış Türkçe bir eserdir. Eserin telif tarihi bilinmemektedir.

Bilinen tek nüshası, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Türkçe Yazmaları 1814'te kayıtlıdır. 15 varaktan müteşekkil olup rika hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 280x200 mm olup yazı alanı 200x150 mm'dir ve her sayfada 20 satır bulunmaktadır. Eserin 15. yaprağında İhsan b. Mehmed Ataullah (Hafizzâde)'a verdiği icazet bulunmaktadır.

7.3. Molla Yunus El-Kürdî el-Erkatanî

Molla Yunus, XIX. asırda vefat etmiş olup doğum yeri hakkında farklı tahminler vardır. Bazı kaynaklarda künyesindeki Erkatanî ifadesinden hareketle onun Erganili olduğu belirtilmiştir. Zira bu isim, Ergani ilçesinin eski ismidir. Bu da onun Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde doğduğunu gösterir. Bazı kaynaklarda künyesinde "İbnü'l-Bâsıl" ifadesi de yer almaktadır (Tekin, 2021: 106). Bu da onun babasının Bâsıl adında biri olduğuna işaret eder. Ancak Mehmet Salih Geçit, Molla Mahmûdê Bazidî'den aktardığı bilgide onun künyesini "Halkefîni" şeklinde vererek onun köyünde metfun olduğunu aktarır (2020: 1144). Medreselerde okutmak amacıyla kaleme aldığı Kürtçe eserleri vardır ve bu eserlerin ikisi kütüphanelerde bulunmaktadır.

7.3.1. Terkîb-i Molla Yunus

Bu eser, Abdülkahir Cürcânî'nin *Avamil*'inin terkiğini ele alan dilbilgisi kitabının Kürtçe tercümesidir. Terkiîb kitabı, Arap dili ve edebiyatı alanında yazılmış muhtasar bir eserdir. Yazıldığı dönemde ve sonrasında oldukça beğenildiğinden günümüze dek medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Aslı Kürtçe olan bu eser, sonradan Arapçaya tercüme de edilmiştir. Molla Yunus, bu kitabında manaları anlaşılmayan bazı kelimeleri açıklamıştır. "*Avâmil*" kitabının tamamını, Kürtçe olarak irâb açısından tahlilini yapmıştır. Eserin bilinen iki nüshası vardır. Kürtçe nüshalarından biri, Abdulkadir Saran tarafından 1317/1898 yılında istinsah edilmiş olup Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 21 Hk 1926'da kayıtlıdır. Abadî kâğıda talik hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 230x160 mm ve yazı alanı ise 155x85 mm'dir. Eserin her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Eser ciltsiz olup söz başları kırmızıdır. Eser ve yazar adı ibare ve manadan alınmıştır. Sonu eksiktir.

Bir diğer nüsha ise "*Terkibü'l-Kürdî*" adıyla Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi 42 Kon 542/3'te "*Afro-Asyatik diller Sami dilleri*" konu başlığıyla kayıtlıdır. Eserin dili Kürtçe olmasına rağmen dil kısmı boş bırakılmıştır. Eser, Hamud el-Mutkî tarafından istinsah edilmiştir. Ancak istinsah tarihi bilinmemektedir. Eser, talik hat ile yazılmış olup 27b-51b varakları arasında yer almaktadır. Eserin sayfa ebadı, 165x120 mm; yazı alanı ise 125x80mm'dir ve her sayfada 12 satır bulunmaktadır. Eserin sağ deffesi yoktur ve sol deffe, desenli kâğıt sırtı siyah bezdir. Satırbaşları kırmızıdır.

7.3.2. ez-Zurûf

Zurûf kitabı, Arapçadaki zaman ve mekân zarflarını ele almaktadır. Molla Yunus'un kaleme aldığı bu eser, kendi konusunda yazılmış müstakil nadir eserlerdendir. Bu eserin bilinen iki nüshası vardır. İki nüsha da Ankara Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır. Nüshaların ilki, 06 Hk 4515/2'de bulunmakta olup Muhammed Ali tarafından istinsah edilmiştir; ancak istinsah tarihi bilinmemektedir. Kataloğun dil kısmına

Arapça yazılmış olsa da notlar kısmında eserin Kürtçe olduğu belirtilmiştir. Eser cedid kâğıda talik kırması hatla yazılmıştır. Eser, 7b-11b varakları arasında olup sayfa ebadı, 190x135 mm ve yazı alanı, 95x65 mm'dir. Her sayfada 9 satır bulunmaktadır. Sırtı bez, siyah desenli kâğıt kaplı mukavva ciltlidir.

İkinci nüsha ise aynı kütüphanenin 06 Hk 4961/2 numarasında kayıtlıdır. Bu nüshanın müstensihi, Ahmed b. Molla Muhammed b. Ali olup 1284/1866 yılında istinsah edilmiştir. Eser, 5a-8b varakları arasında olup yerli cedid kâğıda nesih kırması hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 230x150 mm ve yazı alanı, 173x87 mm'dir. Her sayfada 18 satır bulunmaktadır. Sırtı eteği desenli bez kaplı mukavva cilt içerisindedir. Söz başları üzeri ve asıl metin kırmızıdır.

7.4. Mehmed Kürdî

Müellifin hayatı hakkında elde herhangi bir bilgi yoktur. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla Kürt'tür, ancak nereli olduğuna ve aile bilgisine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Yazdığı haşiyenin istinsah tarihinden hareketle onun 1833'ten önce veya o tarihlerde yaşadığı tahmin edilmektedir. Kütüphanelerde onun adına kayıtlı iki eser bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Hâşiye 'ala İmtihani'l-Ezkiya* adlı Arapça bir haşiyedir. Diğeri ise *Risâle fî Beyâni Faza'ili'l-Mekke* adıyla yazılmış olan ve Mekke'nin faziletlerini konu edinen 9 varaklık Türkçe bir risaledir.

7.4.1. Hâşiye 'ala İmtihani'l-Ezkiyâ

Beyzâvi'nin "*Lübbü'l-Elbâb*" adlı eserine, Birgili Mehmed Efendi tarafından "İmtihanü'l-Ezkiyâ" adıyla yaptığı şerhe yapılan haşiyedir. Eserin istinsah tarihi 1251/1835'tir. Eserin tamamı 228 varak olup 23 satırdan müteşekkildir. Kâğıt, suyolu filigranlı olup boyutu 200x120 mm'dir. Yazı alanı ise 135x60 mm'dir. İçi yaldızlı salbek şemseli, zencirekli, miklebi düşmüş, siyah meşin bir cilt içindedir. Keşideleri ise kırmızı mürekkeplidir. Haşiye talik hatla ve Arapça olarak kaleme alınmıştır. 1a'da Samsun es-Seyid Hazinedârzâde Abdullah Efendi Kütüphanesi'ne ait 1249/1833 tarihli mühür ve 1251/1834-35 tarihli vakıf kaydı vardır. 06 M.K. Sam. Yz. 675 kaydıyla Milli Kütüphane Yazma Eserler bölümünde yer almaktadır.

7.4.2. Risâle fî Beyâni Faza'ili'l-Mekke

Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Kûfi'nin eseri içinde yer alan ve Mekke'nin faziletlerinden bahseden küçük bir risaledir. Bir eserin 180b-189b varakları arasında yer almaktadır. Eserin dili Türkçe olup Arap harfleri ile yazılmıştır. Eser üzerinde herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Eserin sayfa boyutu 210x145 mm olup yazı alanı ise 120x75 mm'dir. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Çaharkuşe meşin, ebru kâğıt kaplı miklebli cilt içinde yer almaktadır. Eser, 06 Hk 2131/7 kaydıyla Milli Kütüphane Yazma Eserler bölümünde yer almaktadır.

7.5. Zekizâde Muhammed Emin el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Künyesinden anlaşıldığı kadarıyla aslı ismi Muhammed Emin olup Zekizâde adıyla maruf bir aileden gelmektedir. *Hikmet-i İbâdet* adlı eserini müelîf, 1306 yılında yazmıştır. Ancak bu tarihin hicri mi yoksa miladi mi olduğu belirtilmemiştir.

Eserin dilinin Türkçe olması göz önünde bulundurulduğunda bu tarihin hicri olması daha muhtemeldir. Bu da müellifin 1306/1889 yılından hala hayatta olduğunu gösterir. Bilinen iki eseri vardır.

7.5.1. Nüsha-i kübrâ

Tasavvufa dair Türkçe yazılmış bir eserdir. Eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma kısmında NEKTY04608 demirbaş kaydıyla 297.7'de bulunmaktadır. Eser, 70 varaktan müteşekkil olup nesih hatla yazılmıştır. Eserin sayfa ebadı, 210X125 mm, satır sayısı 15'tir. Eser, kırmızı yarı meşin bir cilt içindedir.

7.5.2. Hikmet-i İbâdet

İbadetin hikmetine ve faydalarına dair Türkçe yazılmış dini içerikli bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonu 00724'te kayıtlıdır. Eser 1306/1889 tarihinde telif edilmiştir. 29 varaktan oluşan eser, rika hattıyla kaleme alınmıştır. Eserin sayfa ebadı 120x198 mm; yazı alanı ise 85x150 mm olup her sayfada 16 satır bulunmaktadır.

8. Ne Zaman Yaşadıkları Belli Olmayan Müellifler ve Eserleri

Kütüphane kayıtlarında yer alan; ancak yaşadıkları dönem hakkında bilgi bulunmayan on Kürdî künyeli müellif bulunmaktadır. Hayatları hakkında herhangi bir bilgi elde bulunmadığından bu kimseler bağımsız bir başlık altında değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

8.1. Ebû İshâk Alî b. İbrâhîm b. Hasan el-Kürdî el-Ma'denî

Ebu İshak hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Nispet edildiği aile fertlerinden anlaşıldığı kadarıyla babasının adı İbrâhîm ve dedesinin de adı Hasan el-Kürdî'dir. Adında bulunan "Ma'denî" atfından anlaşıldığı kadarıyla Ergani sancağına bağlı Maden kasabasından olması kuvvetle ihtimaldir. Bilinen tek eseri "*İkâzu'l-Kavâbil li'l-Takarrub bi'l-Nevâfil*"dir.

8.1.1. İkâzu'l-Kavâbil li'l-Takarrub bi'l-Nevâfil

Arapça olarak kaleme alınmış bu eser, toplam 13 varaktan ve 16 satırdan müteşekkil, nesih hatla yazılmış bir dinî eserdir. 205x145-180x65 mm ebadında olan eserin sırtı bordo olup kenarları kahverengi deri mukavva ciltlidir ve eserin söz başları kırmızıdır. Eser ve yazar adı 1a'da geçmektedir. Eserde, Abdurrahman Paşa'nın vakıf mührü bulunmaktadır. Eserin bilinen tek nüshası, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde 06 Mil Yz A 6047/12 demirbaş kaydıyla yer almaktadır.

8.2. Ali el-Kürdî b. Mustafa el-Kayseriyevî

Ali el-Kürdî'nin hayatı hakkında hiçbir bilgi elde mevcut değildir. Bu yüzden onun yaşadığı yüzyıl hakkında da bir şey söylenemez. Künyesinden Kürt olduğu ve babasının adının Mustafa olup Kayseriyevî, yani Kayserili olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Bu da babasının Kayseri'de yaşayan bir Kürt olduğunu gösterir. El yazma eserler kütüphanelerinde sadece "*Haşiyatü'l-Hüseyniye fi'l-Adab*" adlı eserinin kaydına rastlanmaktadır.

8.2.1. Haşiyatü'l-Hüseyniye fi'l-Adab

Yazıldığı dil ve konu hakkında kütüphane kaydında bir bilginin yer almadığı eser, *Hüseyniye fi'l-Adab* adlı esere yazılmış bir haşiyedir. Konya Karatay Yusufaga Kütüphanesi 42 Yu 9914/7'de bulunmaktadır. Müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Nesih hatla yazılmış olup yazıldığı kâğıdın özellikleri ve bulunduğu varaklar belirtilmemiştir. Ancak eserin tamamı 28 varak olup satır sayısı 19'dur. Sayfa ebadı, 215x156 mm olup yazı alanı 150x105 mm'dir.

8.3. Alî el-Kürdî Taluvî

Alî el-Kürdî hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Künyesinde "Taluvî" nisbesi varsa da buranın neresi olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Tek bilinen Kürt ve Talulu, iyi bir eğitim almış olup Arapçaya hâkim olduğudur. Kütüphane kaydında müellifin Sarıkamış'ın Micingerd nahiyesinde yetişmiş olan Şeyh Muhammed el-Micingerdî'nin dervişlerinden olduğu notu vardır. Bilinen tek eseri, *Şifâ'ü't-Tâlibin*'dir.

8.3.1. Şifâ'ü't-Tâlibin

Akaid ve kelim ilmine dair bir şerh olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eser, 694/1295'te yazılmış olan Muhammed b. Sa'id al Busrurî'nin "*el-Kavakibü'd-durriya fi Madh Hayre'l-Bariya*" adlı eserinin şerhidir. Eserin birden fazla nüshası vardır. Bunlardan iki tanesi Kaşamonu İl Halk Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri, 37 Hk 412/2'de kayıtlıdır. Eserin müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. 6b-465 varakları arasında yer almaktadır. Açık krem rengi abadî saykallı kâğıda nesih hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 206x145 olup yazı alanı 155x75 mm'dir ve her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Yıpranmış çaharkuşe kahverengi meşin, üstü açık kahverengi kâğıt kaplı, mukavva cilt içindedir. Yazılar kırmızı cetveller içinde söz başları kırmızı, birçok kelime ve sözler kırmızı çizgi ile belirlenmiş. Kitap, mikleblidir. Sayfa kenarlarında Arapça ve Türkçe şerhler, notlar ve açıklamalar vardır. 6a'da Türkçe bir kayıt bulunmaktadır. Numaniye Medresesinden intikal edilmiştir.

Bu kütüphanede bulunan diğer nüsha ise 37 Hk 3696/2'de kayıtlıdır. Bir eserin 9b-46b varakları arasında yer almaktadır. Filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 150x80 mm ve yazı alanı, 205x145 mm'dir. Her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Soğuk şemse ve zencirekli kahverengi sade meşin cilt. Kaside beyitleri kırmızı keşidelidir. Kütüphane kaydında "*Bürde kasidesinin mufassal şerhidir. Kaside metni beytler halinde ayrı ayrı yazılarak şerhleri altlara almak suretiyle tamamlanmıştır.*" notu yer almaktadır.

Diğer bir nüsha ise Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu 34 Nk 4003/2'de kayıtlıdır. Eserin müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bir eserin 1-50 varakları arasındadır.

8.4. Abdurrahman Fâdıl el-Kürdî

Hayatı hakkında bir bilgi yoktur. Kütüphane kaydında "*Abdurrahman Fâdıl el-Kürdî Mahmûd b. Muhammed e-Beyşehrî*" ifadesi yer alsa da verilen isimlerin iki kişiye mi yoksa sadece Abdurrahman Fâdıl el-Kürdî'ye mi ait olduğu kesin değildir. Eğer tüm künye kendisine aitse onun Beyşehir'de yaşayan bir Kürt aileye mensup olduğu, babasının adının Mahmûd, dedesinin de

Muhammed olduğu anlaşılır. Bilinen tek eseri "*Hâşiye 'alâ Hâşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Beyzâvî*"dir.

8.4.1. Hâşiye 'alâ Hâşiyetü'l-İsâm 'ale'l-Beyzâvî

Beyzâvî'nin *Hâşiyetü'l-İsâm*'na Arapça olarak yazılmış bir haşiyedir. Bilinen tek nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 150/6'da kayıtlıdır. Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Bir eserin 201-232 varakları arasında yer almaktadır. Talik hatla yazılan eserin sayfa ebadı, 145x203 mm olup yazı alanı 80x148 mm'dir ve her sayfada 23 satır vardır. Sırtı kahverengi, yüzü neftî renkte, tam meşin, şirazeli, miklepli bir cilt içindedir.

8.5. Abdullah el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla Arapçaya ve dini ilimlere vakıf biridir. Bilinen tek eseri, "*Hâşiye 'alâ hâşiyeti Sa'dî Çelebi 'ale'l-Beyzâvî*"-dir.

8.5.1. Hâşiye 'alâ hâşiyeti Sa'dî Çelebi 'ale'l-Beyzâvî

Beyzâvî'nin eserine Sa'dî Çelebi'nin yazdığı haşiyeye yazılan Arapça bir haşiyedir. Hud Suresi'nden Nebe' Suresi'ne kadarki surelerin tefsirini içermektedir. Eserin bilinen tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu 34 Fe 149'da kayıtlıdır. Eser, 141 varaktan müteşekkil olup Müstensihi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Fligranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Sayfa ebadı, 83x153 mm olup 135x204 mm'dir ve her sayfada 23 satır vardır. Söz başları, sure adları kırmızı ile yazılıdır ve meşin kaplı, şirazeli, cetveli bir cilt içindedir.

8.6. Şeyh Muhammed el-Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Künyesinde bulunan "Şeyh" unvanıyla onun bir tarikat erbabı olması kuvvetle muhtemeldir. Bilinen tek eseri "*Haşiyetün ala haşiyeti Mir Ebi'l-feth ala şerhi'l-Hanefî*"dir.

8.6.1. Haşiyetün ala haşiyeti Mir Ebi'l-feth ala şerhi'l-Hanefî

Mir Ebi'l-feth'in Şerhi'l-Hanefî'ye yazdığı haşiyenin Arapça haşiyesidir. Ahlaki bir nitelik taşıyan eserin bilinen tek nüshası, Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu 34 Atf 2419/3'te kayıtlıdır. Bu haşiyenin müstensihi Muhammed b. Mustafa'dır. Ancak istinsah tarihi ve yeri bilinmemektedir. Bu haşiye, eserin 73-138 varakları arasında yer almaktadır.

8.7. Mehmed b. Kutbeddîn Rahmetullâh Kürdî

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Künyesinden babasının adının Kutbeddîn olduğu anlaşılmaktadır. Bilinen tek eseri, "*Risâle fî Hakki Terâvîh*"tir.

8.7.1. Risâle fî Hakki Terâvîh

Terâvihe dair kaleme alınmış Türkçe bir risaledir. Eserin istinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Bilinen tek nüshası, Avusturya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümü H.O. 62'de bulunmaktadır. 55 varaktan müteşekkil olup her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Nesih hatla kaleme alınmıştır.

8.8. Hâcî Kürdî b. Hâcî Sa'dullâh b. Hasan

Hayatı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Sadece künyesinden babasının Hacı Sadullah, dedesinin de Hasan olduğu anlaşılmaktadır. "Hâcî Kürdî"nin onun adı mı yoksa hacı olduğu için lakabı mı olduğunu tam olarak keşirmek mümkün değildir. Yazdığı haşiyeden iyi bir eğitim aldığı ve Arapçaya vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Bilinen tek eseri, *Şerhi'l-Îsâgocî*'ye yazdığı "*Hâşiye alâ Şerhi'l-Îsâgocî*" adlı haşiyesidir.

8.8.1. Hâşiye alâ Şerhi'l-Îsâgocî

Yeni Eflâtuncu filozoflardan ve aynı zamanda Süryânî asıllı olan Furfûriyûs'un (ö. 304), Aristo'nun *Kategoriler* adlı eserine yazdığı bir şerhtir. Aristo'nun mantığa dair yazdığı birden çok eser bulunmakta olup şerh ilk esere yapılmıştır. Bu yüzden de bu esere isagoge (eisagoge "giriş") adı verilmiştir (Bingöl, 2000: 22/488). Eldeki haşiye ise yazılan bu şerhin daha iyi anlaşılması için sayfa kenarlarına yapılan açıklamalardan oluşmaktadır. Bu haşiyenin bilinen üç nüshası vardır.

Haşiyenin ilk nüshası, müellif hattı olup Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi 07 El 2847/7'de kayıtlıdır. Haşiyenin yazılış tarihi bilinmemektedir. Müellifin yazdığı haşiye, 101b-115a varakları arasında yer almaktadır. Birleşik harf filigranlı kâğıda talik hatla yazılmış olan bu haşiyenin sayfa ebadı, 204x150 mm; yazı alanı ise 137x95 mm'dir ve her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Kırmızı renkte meşin miklebli bir cildi olup söz başları kırmızıyla belirlenmiştir. 105a - 119b'de mantıkla ilgili bir şema, Seyyid Şerif, Telvih, Şerhu'ş-Şemsiye, Hasan Çelebi ve Mesabih'ten nakiller vardır.

İkinci nüsha, Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 3562/4'te yer almaktadır. Müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Haşiye, eserin 85b-107a varakları arasında yer almaktadır. Çapa filigranlı kâğıda nesih hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 176x123 mm; yazı alanı ise 129x85 mm'dir ve satır sayısı 15'tir. Miklebi, üst deffesi düşmüş, alt deffesi desenli kâğıt kaplı, sırtı uzun kenarı siyah meşin kaplı bir cildi vardır. Kavluhu sözcükleri kırmızıdır. Sayfaları nem ve yanık lekeli. 107b'de bir eserin başından alıntı vardır.

Üçüncü nüsha da Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 6849/4'te yer almaktadır. Bu nüshanın da müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Haşiye, eserin 74b-91b varakları arasında yer almaktadır. Rutubet lekeli daire içinde taç filigranlı krem kâğıda İran Taliki hatla yazılmış olup sayfa ebadı, 200x132 mm; yazı alanı ise 137x62 mm'dir ve satır sayısı 17'dir. Sırtı kurt yenikli, yıpranmış, kahverengi meşin, üstü aşınmış ebru kâğıt kaplı mukavva cilt içinde olup kale ve eku-lu sözcükler kırmızıdır.

8.9. Yûsuf Yahyâ b. Muhammed el-Kürdî

Hayatı hakkında elde herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Künyesinden ve eserinden anlaşıldığı kadarıyla babasının adı Muhammed olup iyi bir medrese eğitimi almıştır. İlmiye sınıfına mensup olduğunu söylemek mümkündür. Bilinen tek eseri, "*Risâle fî Lami't-Ta'rif*"tir.

8.9.1. Risâle fî Lami't-Ta'ri

Arapça gramere dair bir eserdir ve Arapça olarak kaleme alınmıştır. İstinsah tarihi ve müstensahi bilinmeyen eserin bilinen tek nüshası, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 2707/1'de kayıtlıdır. 1b-2a varakları arasında olup harf marka filigranlı kâğıda talik hatla yazılmıştır. Satır sayısı birbirinden farklı olup sayfa ebadı, 210x150 mm; yazı alanı ise 150x110 mm'dir. Sırtı siyah bez, üzeri ebru kâğıt kaplı mukavva cilt içindedir.

SONUÇ

Türkiye yazma eserler kütüphanelerinden Milli Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, yazmalar.gov.tr ve Ankara Üniversitesi Kütüphanesi katalogları taranarak tespit edilebilen "Kürdî" künyeli müellifler ve onların eserlerinin tasnifinin konu aldığı bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Elde edilen bilgiler ışığında günümüzde katkıları hâkim anlayış tarafından görmezden gelinse de İslam uygarlığı içinde Kürtlerin rolü oldukça önemlidir. Zira kütüphanelerde eserleri bulunan Kürt müelliflerinin sayılarından hareketle Kürtler, İslam medeniyetinin gelişmesinde ve kültürel mirasının oluşmasında önemli bir yer tutmuştur. Kurdukları bu uygarlık ve kültürü de başta kendi dilleri olmak üzere beraber yaşadıkları, ortak inancı taşıdıkları ya da kendisine ege-men olan milletlerin dilleri ile yaşatarak günümüze kadar ulaştırmayı başarmıştır.

2. Çalışmada isimleri ve eserleri tasnif edilen bu müellifler bile dikkate alındığında, Kürtlerin İslam tarihi boyunca, önemli roller üstlendiği ve İslam bilim ve uygarlığına ciddi katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Kürtler, İslam uygarlığının önemli bir parçası olup kaleme aldıkları çok sayıda eser ile bu medeniyetin gelişmesine çok büyük katkılar sağlamıştır. Bu da Kürt ulemasının İslam'ın daha ilk döneminden başlayarak günümüze dek medeniyet, kültür ve bilim taşıyıcılığında liderlik yapabilecek bir birikime sahip oldukları ve bunun için de yılmadan çalıştıkları anlaşılmaktadır.

3. Katalog taramalarından 49 Kürdî künyeli müellifin eserlerine ulaşılmıştır. Bu sayı, diğer kütüphane kataloglarında yapılacak taramalarla artacağı kesindir. Kütüphanelerde bulunan eserler, genel olarak dini tasavvufî nitelikte olup büyük bir çoğunluğu şerh, haşiye ve risale türündedir. Az da olsa bu müelliflere ait bağımsız ve hacimli eser bulunmaktadır. Bu eserler, Kürt kültürünün ve edebiyatının gelişimine, tarihsel süreçlerine ve önemli figürlerine dair önemli ipuçları sağlamaktadır.

4. 16. yüzyıla kadar olan zaman dilimine ait müellif sayısı oldukça azken ve Kürt ulemasının ana merkezi Kürdistan iken Osmanlı-Kürt ittifakının başlangıcı olan 1515 yılından sonra İstanbul ve imparatorluğun önemli şehirleri Kürt ulemasının cazibe merkezine dönmüştür. Birçok Kürt âlim, Kürdistan'da ilk eğitimini aldıktan sonra İstanbul başta olmak üzere Edirne, Bursa, Amasya, Konya, Manisa gibi önemli şehirlere gelmiş ve ilmi çalışmalarını buradaki medreselerde yürütmüştür.

5. Ebu Suud Efendi, Haydarizade İbrâhîm Efendi, Hoca Sadedîn Efendi gibi önemli Kürt şah-

siyetler şeyhülislamlik mertebelerine kadar yükselmişken Tacüdüddîn el-Kürdî, Mola Gürânî, İdris-i Bidlisî, Vâni Mehmed Efendi gibi şahsiyetler, devletin en üst mertebelerine gelebilmiş ve Osmanlı siyasetinde söz hakkına sahip olmayı başarmıştır.

6. Kütüphanelerde bulunan eserlerin büyük birçoğunun dili Arapça olup Farsça, Osmanlıca ve Kürtçe eser sayısı oldukça azdır. Bunun asıl sebebi, ulemanın dilinin Arapça olmasıdır. Diğer bir deyişle İslam biliminin dili Arapça olduğundan müellifler eserlerini daha çok bu dille vermiştir. Osmanlıcanın 16. yüzyıldan sonra devletin resmi diline dönüşmesi, Kürt müelliflerin Osmanlıca-ya meyletmelerinin önünü açmış bu dille de eser vermişlerdir. Müelliflerin kendi anadilleri olan Kürtçe ile verdikleri eser sayısı ise oldukça azdır. Tespit edebildiğimiz 49 müellif içinde sadece Halidî Kürdî ile Molla Yunus El-Kürdî el-Erkatanî eserlerini Kürtçe kaleme almıştır. Bununla beraber ülkenin resmi söylem ve politikaları, katalog kayıtlarına da yansımıştır. Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Melayê Batêyî gibi eserlerini tamamen Kürtçe yazan ve Kürt edebiyatının duayenleri olan şairlerin eserleri bile katalog kayıtlarının dil hanesine "*Fars dili ve edebiyatı, Farsça, Asyo-Afrotik diller*" şeklinde kaydedilerek Kürtçe yok sayılmıştır. Kütüphanelerde görülen bu anlayışın Kürdî künyeli müelliflere ve eserlerine ne kadar uygulandığı, ancak eserler üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapıldığında ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak Kürtlerin İslam uygarlığı başta olmak üzere Ortadoğu'da kurulmuş olan bütün devletlerin ilmine, sanatına, siyasetne, tarihlerine katkıları her ne kadar yok sayılsa da tarih bunun tersini söylemektedir. Kütüphane kataloglarında yapılacak basit bir tarama bile bu katkının boyutlarını ortaya koymaya yetecek kadar bize bilgi vermektedir. Yazılan eserler, çok büyük hacimlere sahip olmasa da Kürt ulemasının genelde İslam medeniyetine özelde Osmanlı ilim ve düşünce iklimine katkılarının izini takip etmek için araştırmacılara oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adak, A. (2013). *Despêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*. İstanbul: Nûbîhar Yayınları.
- Agacanov, S.G. (2006). *Selçuklular* (çev. Ekber N. Necef& Ahmet R. Annaberdiyev). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ahmed b. Mahmûd (1977). *Selçuk-nâme I-II* (hz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Akbaş, M. (2019). "Kürtler". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. Ek.02, s. 215-218). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akdoğan, Ö. (2022). "Yûsuf b. Abdullah el-Gürânî'nin Beyânu esrârî't-tâlibin fi'ttasavvuf Eseri Işığında Tasavvufî Görüşleri", *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık (11), ss.154-177.
- Algar, H. (1997). "Hâlid el-Bâğdâdî" *TDV İslam Ansiklopedisi* (cilt: 15, s. 283-285). İstanbul: TDV Yayınları
- Âşık Paşazâde (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi* (haz. Kemal Yavuz&Yekta Saraç). İstanbul: K Kitaplığı.
- Bakır, A. (2008). *Yazıcızâde Ali'nin Selçuk-nâme İsimli Eserinin Edisyon Kritiği* (Giriş - Me-

tin – Dizin). Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bilgin, F. (2019). Aziz Efendi'nin Risâlesinde Kürt Emîrleri (IV. Murad Dönemi, 1623-1640). Mukaddime, 2019, 10(1), 1-19.

Bingöl, A. (2000). "Îsâgucî". TDV İslam Ansiklopedisi (cilt: 22, s. 488-489). İstanbul: TDV Yayınları

Bursalı Mehmed Tahir (1975). Osmanlı Müellifleri. İstanbul: Meral Yayınevi.

Büyük, E. (2020). Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Haziran, 24 (3), ss. 1039-1058.

Cengiz, H. A. (2018). Yeniçeri Kâtibi Hasan Efendi'nin Tevârih-İ Cezîre-İ Girid Adlı Eseri: Tahlil ve Metin. Doktor Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Doru, N. (2017). Abdurrahmân El-Ayderûsî Ve Letâifu'l-Cûd Fî Mes'eleti Vahdeti'l-Vücûd Adlı Eseri. SBARD Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 30 (2) ss. 83-114.

Dündar, M. (2018). Molla Halil Es-Si'irdî'nin İlmî Faaliyetleri. Turkish Studies Volume 13 (17), (Summer/Yaz), ss. 91-107.

Geçit, M. S. (2020). Bir Bilim Tarihçisi Olarak Molla Mahmûd-İ Beyâzidî. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13 (70), Nisan, ss. 1135-1150.

Hüseyini, Z. (2018). İbrâhîm b. Haydar'ın Abdurrahman Câmî Yorumu: er-Risâletü'l-Kudsiyyetü't-Tâhire bi-şerhi'd-Dürreti'l-fâhire- Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl (Ed.: Furat, A.H.- Yorulmaz, N.K.-Arı, O. S.). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Kadioğlu, İ. (2018). Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58689,ali-emi-ri-efendi--tezkire-i-suara-yi-amidpdf.pdf?0>.

Kandemir, M. Y. (1999). "Zeynüddîn Irâkî". Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 19. s. 118-122). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Keleş, N. (2016). Şeddâdiler 951 - 1199 (Orta Çağ'da Bir Kürt Hanedanı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Köle, B. (2015). Seyyid Ahmed Çapakçûrî'nin Müridi Muhammed İhsan Oğuz'a Gönderdiği İrşâd Mektupları. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17 (2), ss. 75-101.

Maden, Ş. (2011). Osmanlılar'da el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzîl Hâşiyeleri. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 9 (18), ss. 241-273.

Öğün Bezer, G. (2010). "Şeddâdiler". Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 39. s. 410-4111). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Özçelik, M. (2022). İhyâü'l-Kulûb İsimli Eser Bağlamında Şeyh Mahmûd El-Kürdî'nin Tasavvufa Dair Hikmetleri. Kocaeli İlahiyat Dergisi, 6 (2) (Aralık/December), ss. 421-470.

Şeşen, R. (1995). Eyyübîler. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 12. s. 20-31). İstanbul:

Diyaret Vakfı Yayınları.

Şahin, Ş. (2016). Muhammed Tahir El-Kürdî El-Mekkî El-Hattat: Hayatı ve Eserleri. e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 8 (2), ss. 860-877.

Şikârî (2005). Karamannâme [Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi] (hz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu). İstanbul: Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları.

Tekin, M. (2021). 'Alî eş-Şeyhânî ile Yûnus el-Erkatî'nin Terkîb Adlı Eserlerinin Mukayesesi. Turkish Studies - Religion, 16 (1), ss. 103-115.

Tenik, A. (2015). Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Tufantoz, A. (2004). "Mervanîler". Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 29. s. 230-232). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Tuğluk, İ. H. (2020). "Molla Çelebi el-Amidî". <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/molla-celebi-el-amidi>

Yaşaroğlu, M. K. (2020). "Molla Gürânî". Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 30, s. 248-250). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Özdemir, M. (2019). "Kürdî, Muhammed b. Süleyman." Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. Ek-2, s. 109-110). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Özel, A. (1992). "Bezzâzî". Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C. 6, s. 113-114). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Ülke, C. (2014). Kürdistan Eyaleti'nin İdarî Yapısı (1847-1867). Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 8

e-ISSN 2717-8315

Rûpel/Sayfa Page: 147-151

RÊZIMANA ZAZAKÎ YA DEVOKA GINGİMÊ

İbrahim Bingöl, Avesta,
Stenbol, 2021, 160 rûpel,
ISBN: 9786257253130

Pınar YILDIZ

Article Types/Cureyê Gotarê/Makale Türtü:
Book Review/Nirxandina Pirtûkê/Kitap İncelemesi
Received/Dema Hatînê/Geliş Tarihi: 27.11.2023
Accepted/Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi: 15.12.2023
Pınar YILDIZ, Dr. Araş. Gör., Mardin Artuklu
Üniversitesi.
pinariyildiz@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8175-0879

Reviewing and Plagiarism/ Değerlendirme ve İntihal:
This article has been reviewed by at least two anonym
reviewers and scanned by iThenticate plagiarism
website./ Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine
göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir ve
iThenticate adlı intihal sitesinde taranmıştır./ Ev gotar
herî kê m ji aliye du hakeman va hatiye nirxandin û di
malpera întihalê ya iThenticate ra hatiye derbaskirin.

Citation/Atf: Yıldız, P. (2023). Rêzimana zazakî ya devoka Gimgimê, *Kurdiyât*, 8, 147-151.

Wek ku Trudgill û Chambers bi şikleki hêsan îzeh dikan, xebatên dîyalektolojîyî ew xebat in ku li ser zaravayan/diyalektan çêdibin (Chambers & Trudgill, 2004: 3). Îro bi xebatên înterdisîplîner sînor û mijarên vê qada nû bêhtir berfireh bûne û materyalên ku ev qad pêşkêş dike gelek muhîm in. Lê wek ku Doğan Aksan jî bala me dikşîne ser xebatên tradîsyonel ên dîyalektolojîyê ku ew xebat li ser tesbîtkirina şaxên dîyalektan disekinîn û jî xebatên dîyakronîk îstîfade dikirin. Ji ber vê yekê jî ji bo qada dîyalektolojîyê pênaskirina termê bi xwe gelek girîng e ku esasê xwe da ev dîsîplîn jî li ser vê pênaskirina û cudahîyên varyantan ava bûye. Dîsa Aksan terma 'zarava/diyalekt'ê wisa pênase dike: "Zarava (dialecte, dialect, dialekt), cureyekî cuda yê zimanekî ye ku di welat û herêmên cuda cuda da jî aliye mirovên ku jî heman yekitiya zimanî tên, tê axaftin." (Aksan, 2007: 141).

Ziman di nava demê da diguherin, ev guherîn carna di demekî ewqas dîr û kevn da çêbûne ku tesbîtkirina vê demê jî êdî ne pêkan e. Lê tiştê bingehîn ew e ku ziman jî ber hin sedeman diguherin û şax bi şax jî hev vediqetin. Ji ber vê jî meyla varyantbûna zimanek an jî zimanan heye, di nava heman malbata zimanan da zimanên cuda cuda wek binbeş an jî şaxên van zimanan, zarava û devokên cuda cuda derdikevin meydana.

Di nava xebatên dîyalektolojîya kurdî da munaqêşe bêhtir li derdora muneqêşeya “ziman” û “dîyalekt/zarava/” derbas bûne. Ji ber ku kurdî cografyayêke gelek berfireh da bi zaravayên xwe yên cuda cuda berbelav bûye, ne tenê di xebatên zimannasîyê da, herwiha gelek xebatên qadên din jî bi pîrsa “kurdî çi ye?” dest pê kirine. Ji ber vê yekê jî gelek dîroknaş û zimannasên wek Zebîhi (1967), Nebez (1976), MacKenzie (1981), Hassanpour (1989), Îzady (1992), Haig û Öpengin (2014) tesnîfkirina zimanê kurdî kirine. Bêguman ev xebat ji bo danasîna zaravayên kurdî gelek muhîm in lê di vê qadê da gelek valahî hene. Bi taybetî danasîn, tesnîfkirin û dabeşkirina binbeşên van her yek zaravayan da kêmasîyên mezin hene. Wek nimûne gelek devokên kurmançî hêj nehatine danasîn û li ser wan, xebatên hurgilî tune ne. Öpengin û Haig (2014: 147-148) jî di xebateke xwe da bala me dikşînin li ser van kêmasîyên vê qadê û ew di vê xebata xwe da kurmançî di bin pênc devokan an jî herêman da dabeş dikin.

Li ser tesnîfkirina devokên zazakî jî çend tesnîf hatine kirin. Di van tesnîfan da zazakî wek du (bakur û başûr) yan jî sê devokên (bakur, navend û başûr) sereke hatine dabeşkirin. Wek nimûne Arslan, di xebateke xwe da, zazakîya bakur û başûr wek du devokên sereke nîşan dide û dibêje devokên bakur bêhtir nêzî hevdû ne lê yên başûr jî hev dûrtir in (Arslan, 2018: 54) Herwiha devoka bakur devoka zazayên elewîyan e û ya başûr devoka zazayên sunîyan e. Kırkan jî bala me dikşîne li ser û îzeh dike ku zazakî dikare wek devoka zazayên elewî û sunî were dabeşkirin. Lê dîsa jî Kırkan di xebata xwe da devokên zazakî wek bakur, navend û başûr dabeş dike (Kırkan, 2019; 2-3). Dîsa dabeşkirineke berfiref ji aliye Mesut Keskin (2008: 30-31) ve hatiye kirin ku ew jî devokên zazakî wisa dabeş dike:

Devoka Bakur: Koçgîrî (Tokat-Almus, Sivas-Hafik, Divriği, Ulaş, İmranlı, Kangal, Zara), Dêrsim, Erzingan, Gümüşhane, Depe (Xarpêt), Çewlîg (Gêxî, Çêrme, Xorxol, Azarpêt, Kanîreş), Gimgim (Mûş), Erzirom (Çat, Tatos, Xinûs), Kayseri-Sarız, Selim (Kars), Göle (Ardahan). Merkez: Meden, Pali, Depe û Qowancîyan (Xarpêt), bajarê Çewlîgê û qezayê ci Dara Hênî û Bongilan. Hênî, Licê û Silfvan (Dîyarbekir). Başûr: Sêwregî (Riha), Çêrmûg, Şankuş, Pîran, Gêl, Erxenî (Dîyarbekir), Aldûş û Kolik (Semsûr), Pötürge (Malatya).

Keskin zazakîya Pasûr (Diyarbekir), Aksaray (Niğde), Modan (Bidlîs), Hewêl (Sêrt), Hezo (Batman) wek devokên navberî û marjînal nîşan dide (Keskin, 2008: 31).

Xebatên ku li ser devokên zazakî hatine kirin pir hindik in û pir kevn nînin. Di esasê xwe da jî hev veqetandîna gramernivîsîna zazakî û xebatên devokî gelek zehmet e. Ji ber ku wextê ku em li gramernîvîsîna zazakî dinêrin hema hema her nivîskarekê gramera xwe bêhtir li gor rêgezên devoka xwe nivîsîye. Nivîskarên bîyanî jî bêhtir herêma ku çûne ji xwe re kirine bingeh. Wek nimûne, Terry Todd kitêba xwe wek *A Grammar of Dimili Also Know Zaza* (1985) bi nav kiriye lê wextê ku mirov li naveroka vê gramernîvîsîna dibîne ku ev xebat tenê gramera devoka Çêrmûgê ye, yanî bi giştî gramera zazakî nîne. Di teza doktorayê ya Ludwig Paul ya bi navê *Zazaki Grammatik und Versuch einer Dialektologie* (1998) da jî herêmên cuda bêtir nimûne hene. Dîsa gramernîvîsîna wek Hacî Ozkal (2019) û Serkan Oğur (2014) gramernîvîsîna xwe wek gramernîvîsîna zazakî bi nav kiribin jî naveroka wan devokî ye. Li gor nêrîna me di zazakî da xebatên devokî gelek giring in û ev xebat wek xebatên devokî bîn pênasîkirin ji bo qadê bêhtir baş e. Bi saya van xebatan tenê em dikarin her yek devokên zazakî nas bikin û li ser van devokan hûr bibin.

Di vî warî da xebateke balkêş ku li gor pênasîkirina vê qadê jî hatiye binavkirin xebata İbrahim Bingöl ya bi navê Rêzimana Zazakî ya Devoka Gimgimê (2020) ye. Wek ku ji navê wî jî diyar e Bingölî xebata xwe wek gramer an jî rêzimana zazakî bi nav nekiriye. Ew tenê li ser devokekî, anku devoka Gimgimê xebitiye, ji vê devokê nimûneyên xwe pêşkêş kirine û xebata xwe jî bi vî şiklî bi nav kiriye ku ji bo vê xebatê navlêkirinek wisa bêhtir munasîb e.

Ev xebata bi navê Rêzimana Zazakî ya Devoka Gimgimê di sala 2020an da ji aliyê weşanxaneyê Avestayê hatiye çapkirin. Ev xebat 156 rûpel e û kurmancî hatiye nivîsîn. Sernavên kitêbê û termên zimannasiyê kurmancî ne û di nav kevanekê da jî îngilizîya van terman hatiye nivîsîn. Ev xebat ji sê beşan pêk tê. Piştî encam û çavkanîyan nivîskar du çîrokên gelêrî yên ku ji herêma Gimgimê hatine tomarkirin wek pêvek îlaweyê xebatê kirine. Bi saya van çîrokên gelêrî mirov jî vê devokê materyalên xam dibîne ku siberoj lêkolînerên nû dikarin ji wan sûd werbigirin. Ev sûdwergirtin hem ji bo qada folklorê hem jî dikarin ji bo qada zimannasiyê dê bîr bikaranîn.

Beşa yekem a vê xebatê beşa fonolojîyê ye. Nivîskarî di vê beşê da hewl daye ku di bin hin binbeşan da fonolojîya devoka Gimgimê nîşan bide. Yanî dengdêr (vowel/vocal) û nedengdêrên (consonant) devoka Gimgimê, di devoka Gimgimê da guherînen sereke yên dengan û guvaş nîşan daye. Ya rast di gelek xebatên ku li ser zarava û devokên kurdî an jî gramerên kurdî da ne, beşa fonolojîyê pir berfireh nîne. Bi rastî gelek zehmet e ku mirov bi şiklekî rêkûpêk bikaribe fonolojîya devokekê, zaravayekê an jî zimanekê derxîne holê. Ji ber ku ev mijar hem zanîneke vê qadê dixwaze hem jî carna aliyê teknîkê ve divê lêkolîner piştgirîyê bigirin ku bikaribin dengan baş ji hev derxînin û îzeh bikin. Di xebata Bingöl da jî ev beş pir dirêj nîne lê dîsa jî nivîskar hewl daye ku xalên sereke û cuda yên devoka Gimgimê nîşan bide û wisa kiriye jî. Lê kêmasîyek ku di gelek xebatên bi vî rengî da heye di vê xebatê da jî tê dîtin. Di gelek xebatên kurdî da hêj jî bikaranîna IPA yê pir berbelav nîne ku di vê xebatê da jî dengên devoka Gimgimê bi alfabe IPAyê nehatine nîşandan yanî deng bi herfên alfabe hatine nîşandan. Danasîna binbeşa nedengdêran (consonant) da herfên ‘x’ û ‘g’ yê bi dorê wek ‘x’ û ‘ğ’ hatine nîşandan. Ji xwe ehemîyeta IPAyê jî bo van dengan çareserîyeke baş e ku di vê xebatê da jî bi saya IPA yê ev deng dikaribûn bi şiklekî zelaltir bihatana nîşandan. Ji xwe nivîskar bi xwe jî wek nimûne ji bo çareserîkirina hilmandîbûn [ph, th, kh] û nehilmandîbûna [p, t, k] hin dengan serî li IPAyê daye. Di dawîya vê xebatê da nivîskarî ferhengokek termên zimannasiyê jî daye ku di nav xebatê da jî ev term hatine şuxulandin. Ev ferhengok kurmancî û îngilizî ye. Ji xwe di nav xebatê da jî ji bo her yek sernavekê di nava kevanekê da îngilizîya wan jî hatiye nivîsîn ku ev rewş ji bo kalîbreyê xebatê baş e. Ji ber ku li ser hin termên zimannasiyê, di kurdî da fikrek hevpar tune ye, carna ew termên ku tên şuxulandin tam jî cihê xwe nagirin. Wek nimûne ji bo termên ‘vowel/vocal’ û ‘consonant’ di kurmancî da bêtir termên wek “dengdêr” û “nedengdêr” tên bikaranîn. Lê Muhammed (? , 8-9), bala me dikşîne ser ku ev term rasterast van maneyan nadin ku em jî li ser wê fikrê ne. Çunkî zimannasên tirk termên ‘vowel/vocal’ û ‘consonant’ wek ‘ünlü/ünsüz’ an jî ‘sesli/sessiz’ wergerandine. Di kurdî da jî xuya ye ku rasterast ev termên tirkî hatine wergerandin. Lê wergerandina tirkî û di bin tesîra tirkî da wergerandina kurdî bi vî şiklî şaş in û cihê xwe nagirin. Ji ber ku diyarkirina vowel/vocal û consonantan da mesele deng nîne “sonorîy” (lerizandin/titreşîmlilik) e.

Beşa duyem ya vê xebatê li ser morfolojîya devoka Gimgimê ye. Yanî nivîskarî bi morfolo-

jîya nomînal ya devokê dest pê kiriye piştê li ser lêkeran û bi girêdayî lêkeran li ser deman jî sekinîye. Lê di vê beşê da tiştê herî balkêş metod û tesnîfkirina binbeşan e ku ji bo pratîkbûn û cidiyeta xebatekê zimannasîyê gelek baş e. Nivîskar wextê ku ev beş nivîsîye binbeşên xwe wek gelek gramerên biyanîyan an jî li gor tradîsyona gramerên biyanîyan amade kiriye. Ji ber ku di gelek gramer û xebatên devokî yên kurdî da gramer li gor tesnîfkirina gramerên klasîk yên tirkî dabeş bûne. Ji ber vê gelek taybetmendiyên kurdî ku di tirkî da tune ne nikarin bên nîşandan an jî di nav kitêbê da wextê ku mirov li wan digere tevlihev in. Lê di vê xebatê da rewşeke wisa tune ye. Yanî her mijar di bin binbeşa xwe da bi şiklekî sistematîk û li gor rêbazan hatine rêz kirin. Wek nimûne dabeşkirina navdêran wek ‘zayend’, ‘mêjer’ û ‘rewş’ bi fonksiyona xwe ya îşaretkirina morfolojîk hatine dabeşkirin û beş tevlihev nebûye. Dîsa dabeşkirineke balkêş jî di mijara demê (tense) da xwe nîşan dide. Dîsa di gelek xebatan da ev beş bêtir wek demên gramerên tirkî (dili geçmiş zaman, mişli geçmiş zaman; şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman) hatine tesnîfkirin. Lê wek ku tê zanîn di esasê xwe da mentîqa demên kurdî li vê dabeşkirinê nayê. Bi gotinineke din, di kurdî da dem dikarin wek du dabeşkirinên sereke wek “demên borî” û “demên niha” bên tesnîfkirin. Ji ber ku di gelek devokên zazakî da û wek ku Bingöl îzeh dike, di devoka Gimgimê da jî dema niha, fireh û dahatî wek hevdû ne. Yanî li gor îşaretkirinek morfolojîk ferqek di navbera van deman da tune ye, bes mirov dikare ji aliyê semantîkê ve yan bi saya hin hokerên deman guvaşa van deman xurt bike. Bingölî demên borî di bin pênc binbeşan da dabeş kirine. Ev dabeşkirin jî li gor mentîqa îngilizî wek Simple Past Tense/Preterit, Present Perfect Tense, Past Continuous Tense, Past Perfect Tense û dema borîya dûrtir tesnîf kiriye.

Beşa sêyem li ser ristesazî (syntax) ya devoka Gimgimê ye. Di kurdî da valahîya qada sentaksê berbiçav e ku di gelek gramer an jî xebatên devokî da yan ev beş qet tune ye yan jî pir kêr e. Di vê xebatê da jî ev beş (syntax) pir dirêj nîne. Lê ev beşa dawî ya ku ristesaziya devoka Gimgimê bi metodek rêk û pêk û bi tesnîfeke zelal binbeşan dabeş dike ji bo xebateke devokî hewldanek pir baş e.

Wek encam mirov dikare bibêje ku li gel hin kêmasiyên xwe jî Bingöl xebatek bi rêkûpêk li ser devoka Gimgimê amade kiriye û ev xebat ji bo teswîrkirina gramera devoka Gimgimê xaleke baş e û herwiha dikare hêz bide gelek lêkolîneran ku ew jî bikaribin li ser vê devokê yan jî gelek devokên din yên zazakî xebatên xwe bikin û bidomînin.

Wek têbinî mirov dikare bibêje ku di xebatên devokî da ferheng û materyalên xam ên ku ji qadê hatine tomarkirin gelek muhîm in. Dawîya dawî ev xebat ji aliyek ve tîpolojîya gramera devokekê derdixînin holê lê aliyek ve jî ji van xebatan mebest ew e ku tomarkirina materyalên qadê bikin, peyvên xam û cuda yên herêmê tomar bikin. Xwezî ferhengokeke piçûk jî li dawîya vê xebatê zêde bûna û çîrok an jî roportajên ku ji vê herêmê wek pêvek zêdetir bûna. Dîsa bi ya me, di xebatên bi vî şiklî da destpêke bi qasî çend rûpelan jî be divê herêma devokê jî bê nasandin ku monografîyeke qadê nîşan bide. Têbinîyek dawî jî ji ber bê îmkaniyê wek kêmasîyek giştî dengên ku ji herêman tînan tomarkirin heyf ku wek deng tenê li ba lêkolîneran dimînin û xwîner/lêkolêr tenê metnên transkîrbekirî dibînin. Xwezî sistemek ji bo parastina wan dangan hebûya yan jî li paş kitêban CDya wan qeydan hebûya.

ÇAVKANÎ

Aksan, P. D. (2007). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arslan, İ. (2018). Zaza Dilinde Lehçe Farklılıkları; The Dialectological Differences Of Zaza Language. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 51-66.

Bingöl, İ. (2020). *Rêzimana Zazakî ya Devoka Gimgimê*. İstanbul: Avesta.

Chambers, J., & Trudgill, P. (2004). *Dialectology* (Cilt Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press.

Keskin, M. (2008). Thema: Zur dialektalen Gliederung des Zazaki. Frankfurt.

Kırkan, A. (2019). Zazacanın Fonetik Açından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması . Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Teza doktorayê ya neçapkirî.

Muhammed, H. (bê tarîx). Dengnasî di Kurdî de.

Oğur, S. (2014). *Zazakî / Kirmanckî Destûr (Gramer) Be Qesey Kerdene*. İstanbul: Yazılama.

Ozkal, H. (2019). *Gramer û Raştûştişê Kurdî / Kirdkî [Kirmanckî / Zazakî]*. Ankara: J&J.

Öpengin, E., & Haig, G. (October 2014). Regional variation in Kurmanji: A preliminary classification of dialects. *Kurdish Studies*, 2(2), 143 – 176.

Paul, L. (1998). *Zazaki Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Beiträge zur Iranistik 18. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

Todd, T. L. (2008). *A Grammar of Dimili Also Known As Zaza*. Germany: Electronic Publication.

